

A KORAI MAGYAR GRAMMATIKÁK

SEGÉDKÖNYVEK
A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ 191.

C. Vladár Zsuzsa

A KORAI MAGYAR GRAMMATIKÁK

TINTA KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2016

SEGÉDKÖNYVEK
A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ 191.

Sorozatszerkesztő
KISS GÁBOR

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A könyv a szerző habilitációs értekezéseként készült.
Az értekezés bírálói Haader Lea és Cser András voltak.

ISSN 1419-6603
ISBN 978-963-409-070-0

© C. Vladár Zsuzsa, 2016
© TINTA Könyvkiadó, 2016

A kiadásért felelős
a TINTA Könyvkiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Kiss Bernadett
Műszaki szerkesztő: Heiszer Erika
Borítóterv: Temesi Viola

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	9
A. ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEK	13
I. CORPUS GRAMMATICORUM NOVUM	15
1. A régi magyar grammatikák új kiadási sorozata	15
1. 1. A Toldy-féle <i>Corpus Grammaticorum</i>	15
1. 2. A modern kiadás létrejötte és elvei	18
1. 3. A fordítások terminológiai kérdései	21
2. A latin nyelvű magyar grammatikák terminológiai adatbázisa	24
2. 1. Az adatbázis célja és felépítése	24
2. 2. A szócikkek szerkezete	25
2. 3. A fogalmi hálók	27
II. A RÉGI MAGYAR GRAMMATIKÁK MÓDSZERTANA	30
1. 1. A régi magyar grammatikák legfontosabb leírási kérdései	30
1. 2. Methodus Ramea: Szenczi Molnár Albert grammatikája (1610)	32
1. 3. Methodus Societatis Iesu: Pereszlényi Pál grammatikája (1682)	33
1. 4. Brevis sed methodica explicatio: Komáromi Csipkés György grammatikája (1655)	35
III. FORRÁSOK ÉS PÁRHUZAMOK	38
1. A korai magyar grammatikák családfája	38
1. 1. A korai grammatikák általános forrásai	38
1. 1. 1. A magyar grammatikai hagyomány	38
1. 1. 2. Egyéb hatások: a héber grammatikai hagyomány és a kortárs német grammatikák	40
1. 2. Az egyes grammatikák kapcsolódásai	40
1. 2. 1. Az első grammatika	40
1. 2. 2. A Szenczi-vonal	41
1. 2. 3. Az ortográfus-vonal	42
1. 3. Összefoglalás	42
2. Szenczi Molnár Albert grammatikájának lehetséges forrásai	43
2. 1. Petrus Ramus: <i>Scholae Grammaticae</i>	43
2. 2. Korai német grammatikák	45
2. 2. 1. Albert Ölinger: <i>Underricht</i>	46
2. 2. 2. Johannes Clajus: <i>Grammatica Germanica</i>	46
2. 3. Szenczi újításai	49
2. 4. Összefoglalás	50

3. A Szenczi-grammatika pedagógiai célú leegyszerűsítései	51
3. 1. Kövesdi Pál: <i>Elementa Linguae Hungaricae</i>	51
3. 2. Az <i>Elementa</i> és az <i>Excerpta</i> viszonya	52
3. 3. Hogyan egyszerűsítette le az <i>Elementa</i> Szenczi grammatikáját?	53
3. 4. Az <i>Elementa</i> kidolgozatlan jellege	55
3. 5. Összefoglalás	55
4. A jezsuita rend nyelvtanító munkája:	
Pereszlényi Pál grammatikája (1682)	57
4. 1. A jezsuita latin grammatika: Emmanuel Alvarus	57
4. 2. Alvarus mint Pereszlényi forrása	61
4. 3. Példa a latin minta szoros követésére: az igeragozási táblázatok	63
4. 4. Pereszlényi grammatikája mint nyelvtanító munka	65
4. 5. Összefoglalás	66
IV. A KORAI NYELVTANOK ÉS A HÉBER GRAMMATIKAI HAGYOMÁNY FELHASZNÁLÁSA	68
1. 1. A korai magyar nyelvleírás alapp problémái: a leírási keret elégtelensége, a nyelv eredetének és rangjának kérdése	68
1. 2. A héber grammatikairás története és megjelenése Európában. Beépülés az európai hagyományba	69
1. 3. A magyar–héber rokonítás a XVII. században	72
1. 4. A szerzők héber forrásai és hébertudása	74
1. 5. A héber grammatikai hagyomány felhasználása a magyar szerzőknél	77
1. 5. 1. Átvett és továbbfejlesztett héber kategóriák: <i>affixum</i> és <i>radix</i>	78
1. 5. 2. Továbbfejlesztés nélkül átvett héber kategóriák	79
1. 5. 3. A magyar hangrendszer héber párhuzamai	81
1. 5. 4. Héber eredetű terminológia	81
1. 6. Összefoglalás	82
B. ESETTANULMÁNYOK: MORFOLÓGIAI LEÍRÁS	
A KORAI GRAMMATIKÁKBAN	83
I. AZ ESETRENDSZER LEÍRÁSA	85
1. Hány eset van a magyarban?	85
1. 1. Az eset fogalma a klasszikus grammatikában	85
1. 2. A korai magyar grammatikák esetrendszere általában	87
1. 2. 1. Latin esetsor és praepositiók	88
1. 2. 2. Új esetek felvétele	89
1. 2. 3. Az ablatívus speciális helyzete	90
1. 2. 3. 1. Ablatívus többféle végződéssel	90
1. 2. 3. 2. Az ablatívus nélküli esetsor	92
1. 2. 4. Sokesetes rendszer	92
2. Mi az eset? Komáromi Csipkés György kritériumrendszere	94
2. 1. A magyar esetrendszer Komárominál	94
2. 2. A grammatikalizáció megsejtése	96
2. 3. Összefoglalás	96
3. A genitívus kérdése Szenczi és Pereszlényi grammatikájában	97
3. 1. Problémák az -é körül	97
3. 2. A kifejtett birtokos szerkezet értelmezése és kategorizálása	99

3. 3. Az -é kiiktatása az esetek közül	100
3. 4. Összefoglalás	101
II. A SZÓELEM FOGALMÁNAK KIALAKULÁSA	102
1. A tő fogalmának kialakulása	102
1. 1. Az <i>etymologia</i> jelentése a klasszikus grammatikákban	102
1. 2. A tőfogalom megjelenése az európai morfológiai modellben	103
1. 3. A tő fogalma a magyar grammatikusoknál	105
2. A toldalék fogalmának kialakulása	106
2. 1. Klasszikus grammatika: a szó oszthatatlanságának elve	106
2. 2. A toldalékfogalom megjelenése: az <i>affixum</i>	106
2. 3. Az <i>affixum</i> a korai magyar grammatikákban	107
2. 4. Az <i>affixum</i> elméleti megítélése és szóelemzés a grammatikák gyakorlatában	110
3. A szóelemző írásmód elvének kialakulása	112
3. 1. A kiejtés szerinti és a szóelemző elv a helyesírásban	113
3. 1. 1. Fonematikus írás. A teljes szóalak mint alapegység	113
3. 1. 2. Morfematikus írás. A szóelem mint alapegység	115
3. 2. A szóelemző elv	116
3. 2. 1. A szóelemző elv német párhuzamai	116
3. 2. 2. Geleji Katona István és a <i>Magyar grammatikatska</i>	117
3. 2. 3. A szóelem alapalakja	119
3. 2. 4. Tótfalusi Kis Miklós és a <i>Ratiocinatio</i>	120
3. 2. 5. Tsétsi János és az <i>Observationes</i>	122
3. 2. 6. A hagyományörző írásmód elve	122
3. 3. Összefoglalás	123
ZÁRSZÓ	124
FORRÁSOK	125
HIVATKOZOTT IRODALOM	128

ELŐSZÓ

1. A nyelvtudomány történetében a tudomány pillanatnyi állapota nem tekinthető egy folyamatos, összefüggő változássorozat eredményének, ahol az állapotot a történések hozzák létre. Még nagyobb hiba lenne a változást fejlődésnek, sőt teleologikus fejlődésnek értelmezni, ahol a korábbi felfogások a mai, minden eddiginél tökéletesebb állapothoz vezető út egyes állomásai vagy mai szemszögből felesleges kitérői lettek volna.

A nyelvtudomány történetében sokkal inkább az a jellemző, hogy időről időre az adott kor szükségleteinek megfelelően a nyelvnek más és más aspektusa került vizsgálatra: más összefüggésrendszerben vizsgálták, más módszerekkel és más eredménnyel. Ha nem is a klasszikus értelemben vett Thomas Kuhn-i paradigmákról van itt szó, a vizsgálati célkitűzések, keretek és módszerek sokszor olyan mértékben különböznek, hogy összehasonlításuk korlátozott sikerrel járhat csak. Ezért minden nyelvtudományi korszakot és azon belül az egyes műveket a maguk korának összefüggéseibe helyezve kell vizsgálni, elkerülve azt a csapdát, hogy a mai kor kategóriáival próbáljuk meg értelmezni, vagy rosszabb esetben a mai nyelvtudomány szemléletét és eredményeit kérjük számon rajta.

A nyelvtudomány történetét sokszor korlátozzák arra a vonulatra, amelynek végpontján a ma uralkodó európai-amerikai nyelvészet áll. Ebben a szemléletben elsikkad az a tény, hogy különböző korokban a világ más pontjain is foglalkoztak a nyelvvel, és ezek az elemzések más kategória- és fogalomkészlettel dolgoztak, amelyek a maguk céljaira szintén alkalmasak voltak. Az európai út nem az egyetlen lehetséges út, hanem az, amely részben a nyelvtudományon kívüli okok miatt uralkodóvá vált.

A nyelvvel való foglalkozás történetileg mindig egyes konkrét nyelvek különböző célú leírásával indul, tehát egy adott nyelvtípusba tartozó nyelvre dolgozzák ki az ott célszerű és illő leírási keretet. Ezt a keretet alkalmazzák később más nyelvek leírására is, nem elsősorban a leírás adekvátságát, hanem az ismert és kidolgozott minta alkalmazását tartva szem előtt. Az adekvátság és a mintakövetés kettőssége határoz meg minden későbbi leírást: a nyelvreírások története adaptációk története. Egy későbbi leírás kérdéseivel foglalkozva tehát legalább három különböző rendszert kell szem előtt tartani: a leírás eredeti rendszerét, amelyen a leírás létrejött; azt a rendszert, amely ennek az adaptált változata; és a jelen leírási rendszert, amelynek fogalomrendszerével és terminológiájával ma próbálunk magyarázni. Például a korai magyar grammatikákról szólva tisztában kell lenni a klasszikus (görög–latin) modellel, ennek a magyar nyelvre alkalmazott korabeli változatával és a modern magyar leíró grammatikával, pontosabban azzal a modern leírási kerettel, amelyet a többféle mai iskola közül választunk.

Különösen élesen vetődnek fel ezek a kérdések a régi grammatikai szövegek fordításánál, ahol a fentiek értelmében ezt a három fogalmi rendszert kell egymásra vetíteni. A terminológia terén külön nehézséget jelent az, hogyan lehet egyszerre az eredeti mun-

ka kereteiben maradni, ezt mai fogalmakkal értelmezni, és ehhez olyan nyelvi eszközt választani, amelyik nem csapja be az olvasót a modern szemlélet visszavetítésével, ugyanakkor a lehető legjobban segít értelmezni a régít.

2. A korai magyar grammatikákról Szathmári István alapvető munkáján kívül (1968) szinte alig van irodalom. Ezek a munkák többek közt azért estek ki a mai magyar nyelvészeti gondolkozásból, mert latin nyelvűségük akadálya a hozzáférésnek. Paradox módon éppen az vált megismerésük gátjává, ami annak idején a közvetítés eszköze volt: a latin nyelv. Emiatt vállalkoztam a korai magyar grammatikák hozzáférhetővé tételére a fordítás, az értelmezés és a jegyzetek által. Mára a töredékek kivételével *Corpus Grammaticorum* latin nyelvű munkáinak mindegyike elérhető már magyar nyelven. A hozzáférést segíti, hogy a fordítás mellett az eredeti fakszimiléje is megjelent.

A fordítások a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai közt jelentek meg. Zsilinszky Éva személyében a sorozatnak és az egyes köteteknek is állandó szerkesztője van, így egységes koncepció szerint készültek a fordítások és a kötetek.

3. Ezeknek a fordításoknak a tapasztalataiból és a velük kapcsolatos kutatások eredményeiből született ez a könyv, amely a korai (elsősorban a XVII. századi) magyar nyelvészeti munkákat tárgyalja. Törekvésem szerint nem csak az egyes grammatikákról, hanem a magyar nyelvtudomány történetéről általában is szól, megmutatva grammatikáirásunk kapcsolódási pontjait a kortárs európai áramlatokhoz illetve a párhuzamokat más nyelvek grammatikáival.

A könyv két részből áll; az első általános kérdésekkel foglalkozik, a második pedig esettanulmányokat tartalmaz a korai magyar grammatikák egy-egy alapvető leírási kérdésével kapcsolatban.

Az általános részben áttekintem a régi grammatikákat tartalmazó kiadási sorozat létrejöttét, elvi és terminológiai kérdéseit (A/I./1.) illetve a készülő terminológiai adatbázis és szótár felépítését (A/I./2.). A kiadási elvek kifejtése azért is lényeges, mert eredményeink szerint ez a fakszimilét is tartalmazó, fordítással és kommentárokkal ellátott kiadás felválthatja a Toldy-féle *Corpus Grammaticorumot*. A következő fejezetekben a régi grammatikák általános kérdéseit tárgyalom, először a munkák módszertani, elméleti keretét (A/II.). A következő két fejezet a magyar hagyomány egyik legfontosabb vonulatát, a Szenczi-vonalat mutatja be: először magának a Szenczi-grammatikának a forrásait, majd a mű pedagógiai célú leegyszerűsítéseit, a Kövesdi-nyelvtant és az kézirat *Excerptát* (A/III./1. és 2.). Tulajdonképpen a Szenczi-vonalba is tartozik a Pereszlényi-grammatika, ami a jezsuita rend hivatalos latin nyelvtanának magyar nyelvtanításra adaptált változata (A/III./3.). Az általános rész tárgyalja a korai magyar nyelvtanok eddig kevés figyelmet kapott forrását, a héber grammatikai hagyomány felhasználását (A/IV.). Ebben a fejezetben kapott helyet a korabeli héber–magyar nyelvhasználat elemzése is.

Az esettanulmányok a magyar nyelv leírásának két alapproblémáját járják körül: az egyik rész (B/I/1–3.) a magyar névragozási rendszer leírásának különböző megoldásait, a másik rész a szóelem fogalmának megjelenését. Ez utóbbiban külön tárgyalom a szótó és a toldalék fogalmának megjelenését és megszilárdulását a magyar nyelvészetben (B/II. 1–2), és a szóelem fogalmára alapozott szóelemző írásmód megjelenését, valamint az írásmód német párhuzamait (B/II. 3.). A könyvben szereplő idézeteket saját fordításomban közlöm; a nyomtatásban megjelenteket a nyomtatott változat szerint.

Köszönettel tartozom Zsilinszky Évának, a sorozat szerkesztőjének a közös munkáért. Köszönöm Koltai Kornéliának, hogy a kiadások héber nyelvi részének gondozását és értelmezését magára vállalta, és Stemler Ágnesnek, hogy az Országos Széchényi Könyvtár részéről segítette munkámat.

Ez a munka eredetileg habilitációs dolgozatként készült. Hálás vagyok dolgozatom opponenseinek, Haader Leának és Cser Andrásnak kritikai észrevételeikért, melyeket beépítettem a dolgozatba.

A. ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEK

I. CORPUS GRAMMATICORUM NOVUM

1. A RÉGI MAGYAR GRAMMATIKÁK ÚJ KIADÁSI SOROZATA

1. 1. A Toldy-féle *Corpvs Grammaticorvm*

A latin nyelvű régi magyar grammatikák nyelvtörténetünk és nyelvtudomány-történetünk nélkülözhetetlen forrását jelentik. A tudományos gondolkozásba való beépülésük alapfeltételét a korszerű szövegkiadás jelenti. A fejezetben a következő kérdéseket vizsgáljuk meg: 1. az eddigi, Toldy-féle kiadás szövegközlési gyakorlata és problémái 2. a Magyar Nyelvtudományi Társaság sorozatának kiadási elvei 3. a fordítások terminológiája.

A XIX. században a múlt iránti érdeklődés felébredésével megindult a régiségek felkutatásának és megmentésének folyamata. Ebbe a sorba illeszkedett bele Kazinczy (1808) *Magyar régiségek és ritkaságok* c. gyűjteménye után Toldy Ferenc vállalkozása is a fellelhető korai magyar nyelvészeti vonatkozású munkák összegyűjtéséről és megjelentetéséről, a *Corpus Grammaticorum* (a továbbiakban: CorpGr.). A kiadás céljáról Toldy így ír az előszóban: „Nemzeti tudományunk egyik legfontosabb részének okmánytárát képzí e gyűjtemény, mellyel kezünkben, büszkén léphetünk az új népek közzé, s önérettel mutathatunk azon eszmevillanatokra, melyeket a magyar nyelvészet, másfél századdal az újkori nyelvészet megszületése előtt, az ezt megelőzőt sötétségbe vetett.”

A gyűjtemény tíz teljes munkát és hat töredéket tartalmaz. A következő művekről van szó: Sylvester János: *Grammatica Hungarolatina* 1539; Abádi Benedek: *Orthographia Ungarica* 1549; Szenczi Molnár Albert: *Nova Grammatica Ungarica* 1610; Geleji Katona István: *Magyar Grammatikátska* 1645; Komáromi Csipkés György: *Hungaria illustrata* 1655; Pereszlényi Pál: *Grammatica Linguae Ungaricae* 1682; Kövesdi Pál: *Elementa Linguae Ungaricae* 1686; Szőnyi Nagy István: *Magyar Oskola* 1695; Tótfalusi Kis Miklós: *Ratiocinatio de Orthographia* 1697; Tsétsi János: *Observationes Ortographico-Grammaticae* 1708. A töredékek Galeotto Marzio, Pázmány Péter, Geleji Katona István, Mikolai Hegedüs János, Csepregi Turkovics Mihály és Medgyesi Pál nevéhez fűződnek. Toldy a fellelhető teljes munkákat mind felvette (első kiadásuk szerint), a töredékekből pedig aszerint válogatott, hogy kiegészítik-e a „históriai fonalat”.

A kötet összeállításával Toldy felbecsülhetetlen szolgálatot tett a magyar tudomány-történetnek, és egyúttal megvetette a „rég magyar nyelvészeti kánon” alapjait is. A nehezen hozzáférhető és óvott eredeti kiadások helyett ezután a munkák összegyűjtve ott voltak a kutatók keze ügyében. Azok a grammatikák, amelyek enélkül aligha épültek volna be a nyelvészeti és kultúrtörténeti közgondolkodásba, Toldy jóvoltából lehetőséget kaptak erre. A *Corpus* megszületése óta gyakorlatilag ebből dolgoztak a kutatók, ennek alapján idézték a grammatikákat, és az jelentett külön megjegyezni valót, ha az adatokat ellenőrizték az eredeti kiadásokból. Emiatt egyáltalán nem közömbös, mennyire pontos Toldy szövegközlése. Nyelvészek számára a betűhű, sőt akár a grafémaváltozatokat is híven követő kiadás azért lényeges, mert a közvetített tartalom mellett maguk a nyelvi

példák is döntő fontosságúak lehetnek alakváltozataikkal vagy írásmódjukkal. Egy hosszú vagy rövid jelölés különbsége mögött állhatnak nyelvjárási változatok, nyelvtörténeti folyamat, de lehet mögötte nyomdatörténeti adat, a szerző vagy a korrektor nyelvi életrajza stb.

Toldy saját szempontjait olvasva úgy tűnik, ezek az elvek voltak fontosak az ő számára is. Az előszóban azt hangsúlyozza, hogy a lehető legpontosabban igyekezett reprodukálni az eredeti műveket: „Betűhíven közlöttem a szövegeket, meghagyva a legrégebbekben az eredetiek apróbb hibáit is, s az írásbeli következetlenségeket, mert jellemzők; voltak olyak is, melyek világos hibák, de biztosan nem nyúlhattam a javításhoz. Positív hibáit a betűszedőnek megjavítottam, p. o. Erdősiné a 73. l. 4. sorában, hol *űdőtők* áll *űdőköt* helyett.” (Sylvester nyelvtanának Kazinczy-féle kiadását (1808) külön is kiemeli, mint igen hibásat.)

Egy régi nyomtatvány újbóli kiadása a leggondosabb munka mellett is irdatlan sok hibalehetőséget rejt. Ezeket természetesen a *Corpus Grammaticorum* sem tudta teljesen elkerülni. A hibák egy része valószínűleg figyelmetlenségből eredő másolási hiba. Mutatóba felsorolunk néhányat.

Előfordul, hogy egy részlet kimarad a szövegből. Ez lehet egy-egy szó, mint Szenczinél (1610. 130), ahol az egyik táblázatban a *kéretel vel kérettetel, peteris, kérettetem, petor, rogor* példasor áll, de Toldynál (CorpGr. 224) ez már a latin értelmezések nélkül szerepel. A Pereszlényi-grammatika (1682) 150. oldalának 14–16. sora pedig egyszerűen kimaradt Toldynál. (CorpGr. 521). Máskor éppen a fordítottja történik, tehát olyan szavak is bekerülnek a Corpusba, amelyek az eredetiben nem szerepelnek. Így Pereszlényinél a kicsinyítő képzésre a *legény, adolescens, legényke* példa szerepel (1682. 30), a Corpusba viszont egy másik példa is becsúszik: *legény, adolescens, legényecske, legényke* (CorpGr. 520). (Talán azért, mert a környező példákban sűrűn fordul elő a *-cska/-cske* képző.)

Egyszerű másolási tévesztések a latin szövegben is vannak: Így például Szenczinél az eredetiben (1610. 151) ez áll: „*Inseparabiles extra compositionē orationi nunquam inferuntur* (‘beleültetnek’)...”, Toldy kiadásában (CorpGr. 244) tévesen az alakilag hasonló, egyébként szintén a szövegbe illő *inferuntur* (‘belevitetnek’) áll. Ebben az esetben a betűformák hasonlósága lehetett megtévesztő: az *inseruntur* hosszú *f*-sel írva könnyen összetéveszthető az *inferuntur* *f*-jével. Máskor a téves másolás „értelmes hibát” eredményez. Pereszlényi a hangváltozásoknál a szó eleji hangelvételre az *aphaeresis seu abiectionio* (‘élvétel’) *literae* kifejezést használja (1682. 134), Toldynál viszont *aphaeresis seu adiectio* (‘hozzátétel’) *literae* szerepel (CorpGr. 508). Az igeikötő megcserélése a szöveget épp ellenkező értelművé teszi.

A magyar részekben is találunk téves másolásból eredő, önmagukban értelmes, de a szerző szándékával és az eredeti szöveggel nem egyező alakokat. Tótfalusi ortográfiájában az egy birtokos – több birtok szerkezetet bemutató példák közt van az *Embernek fiai, orofzlánnak fogai* sor (1697. F2v), a Corpusban (CorpGr. 611) ehelyett *Embernek fiai, orofzlánok fogai*, az utóbbi példában a birtokos többes számú.

A pontatlanul lemásolt magyar szavaknak se szeri, se száma. A Pereszlényi-grammatika néhány lapjáról válogatva a példákat (de lehetne máshonnan is) azt tapasztaljuk, hogy gyakoriak a hosszúságbeli tévesztések, mint az eredeti *Vonfzařfř* helyett *Vonfzařf* (1682. 124 ill. CorpGr. 500), *alkalmatořfab* helyett *alkalmatořfabb* (1682. 133 ill. CorpGr. 508) stb. A nazális mássalhangzó helyett annak denazalizált párja áll, és viszont, mint *fénlik* helyett *fénylik* (1682. 123 ill. CorpGr. 500); felcserélődnek a szibilánsok, mint

Sérfik helyett *Sérfzik* (1682. 131 ill. CorpGr. 506); az egybeírás–különírás figyelmen kívül hagyása, a kötőjel mellőzése stb. szintén gyakori. Figyelmetlenség okozza Tótfalusi ortográfiájának kiadásában a *cs*-nek az eredetitől eltérő írásmódja itt: *tserepe* (1697. F6v), *cserepe* (CorpGr. 621).

A véletlen hibáknál sokkal nagyobb gondot jelent Toldy szerkesztői tevékenykedése. Noha az előszóban azt ígérte, hogy „meghagyja a legrégebbekben az eredetiek apróbb hibáit is, s az írásbeli következtelenségeket”, és csak a betűszedő „pozitív hibáit” javítja, a gyakorlatban ez nem így történt, a változtatások jóval túlterjednek ezen. Javításainak legfontosabb jellemzője, hogy a szövegeket a szerző feltételezhető, Toldy által kikövetkeztetett szándékának megfelelően megpróbálja egységesíteni. Ezek a változtatások jellemtelnek, tehát csak az eredetivel összevetve derülnek ki. A legnagyobb probléma azonban az, hogy a javításokat nem sikerül (sok esetben nem is lehet) következetesen véghezvinni. Így az eredeti munkák következtelen írásmódját és szerkesztését végeredményben egy másfajta következtelenséggel váltja fel. A változtatások természetesen egyformán gyakoriak az egyes munkákban. Nyilván azokban a szövegekben, amelyeket eredetileg is gondosan korrektúráztak, mint Tótfalusi vagy Tsétsi ortográfiáit, Toldy jobbító igyekezetének kevesebb tere volt, mint például Szenczi vagy Komáromi Csipkés grammatikaiban, melyeket külföldön, magyarul nem tudó nyomdászok nyomtattak. Úgy tűnik, mintha Toldy elkezdte volna az egységesítő munkát, majd belefáradva a kilátástalanul nagy feladatba, nem vitte végbe következetesen mindenütt.

Már a latin szövegben is tetten érhető ez a javítgató tevékenység. Komáromi nyelvtanában, ahol a toldalékok előtti magánhangzó-kiesésről van szó, az eredeti szövegben az értelmetlen *vocas* szó áll: „*elisio vocas ultimae syllabae, ut körme, tegze*” (1655. 68), Toldy átíratában (CorpGr. 369) viszont ez: „*elisio **vocis** ultimae syllabae*” (a szó utolsó szótagjának kiesése), holott a helyes szöveg a példákából is nyilvánvalóan: „*elisio **vocalis** ultimae syllabae*” (az utolsó szótag magánhangzójának kiesése).

A *Corpus* kiadása kiegészíti a ragozási táblázatokat ott, ahol Toldy véleménye szerint véletlenül kimaradt valami. Így Pereszlényi igeragozási táblázatában az *Olvasánk, olvasók* határozott – általános ragozású igerpár mintájára a *Corpus*ban (CorpGr. 479) a *Szereténk* mellett feltünteteti a *fzeretők* alakot is, holott eredetileg nem szerepelt ott. Kövesdinél kiigazítja a birtokos szerkezetre hozott, de hibás alakú példát: *Vagyon Mofesek és Prophétak* (1686. 35) a helyes *Vagyon Mofesek és Prophétájok* formára (CorpGr. 578). Kijavítja a ragozási táblázat tévedéseit, pl. a *te* névmás ragozási sorában tévesen szereplő *én tőlem* alakot (1686. 14) *te tőled*-re (CorpGr. 562). Pereszlényi grammatikáját közölve a *Corpus* 421. oldalán a *Teher* szóval kapcsolatban Toldy beiktat egy olyan lábjegyzetet, ami az eredetiben (1682. 20) nem szerepel: „*Diction. et Val. Lépes, sed nunc usitatus est terh.*” Kérdés, hogy ki tette ezt a jegyzetet, ez a *nunc* kinek a korára értendő?

A legnagyobb eltérések a magyar nyelvi példákban találhatók. Ezek kisebb részben alaki változtatások, nagyrészt írásmódbeliek. Toldy a Pereszlényi-grammatikában a városnevek felsorolásában az *i*-ző *Filek* alakot (1682. 149) *ű*-s alakra cseréli: *Fűlek* (CorpGr. 520), ugyanitt a *Szombat* nála már *Nagy Szombat* formában szerepel, a *bőjtetek* alakot (1682. 61) *bőjtők* alakban írja át (CorpGr. 450) stb. Sokszor egységesíti a magyar példaszavak írásmódját: Szenczinél (1610. 59) például *fájainkà, urainckà* áll, a *k*-t egyszer *k*-val, egyszer *ck*-val jelölve, Toldynál (CorpGr. 146) *fájainckà, urainckà*. Az *ó* esetében végig pótolja az eredetiből hiányzó ékezeteket. Az *á* és az *é* esetében hol pótolja az eredetiből hiányzó ékezeteket, hol pedig nem. Ugyanígy néhol megtartja az eredetiben kétféle éke-

zettel jelölt *é* és *è* különbségét, továbbá az *á* és *à* különbségét is, néhol viszont nem. Az *ã* betűt viszont következetesen *a*-ra írja át. Legfeltűnőbb, hogy Toldy az *ô* betű esetében mindig visszapótolja az *o* tetejéről hiányzó kis *e*-t, nem csak a kétes esetekben, hanem akkor is, amikor egyértelműen hiányzik az eredetiből, és ott csak *o* áll. Ráadásul nyilvánvaló figyelmen kívül hagyásból a Corpusban előfordul az eredeti *ô* helyén a Toldy korára jellemző *ö*-s írásmód is, így pl. Szenczinél (1610. 78) *Görögőczke*, Toldynál (CorpGr. 166) *Görögőczke*. Tótfalusi Ratiocinatiojának kiadásában is azt látjuk, hogy Toldy visszaállítja a részben vagy teljesen lekopott ékezeteket (az általam megnézett mindkét példány tanúsága szerint): *arja* (1697. F5r), *árja* (CorpGr. 620); *Profétáknak* (1684. F2v), *Prófétáknak* (CorpGr. 611); *Isákat az ô fiokat* (F3r), *Isákat az ö fiokat* (CorpGr. 612)

Néha még a rövidítések feloldása vagy a betűtípus megválasztása is az értelmezést gátló kérdéssé válhat. A következő példában éppen a & jel feloldása tette zavarossá a Corpusban a szöveget: Kövesdinél a névragozást bemutató táblázatban (1686. 3) zárójelben közli a tárgyrag alakváltozatát: *ezt a' lábot (& at)*, a Corpusban (CorpGr. 554) viszont *ezt a' lábot (et at)*, mintha az *at* mellett az *et* 'és' is az egyik lehetséges ragváltozat lenne. Toldy itt a betűtípus váltásának kézenfekvő értelmező eszközével sem élt. A betűtípus a Kövesdi-grammatikának egy másik helyén is az értelmezést befolyásoló kérdéssé válik. A 11. oldalon a táblázatcímekben először ezt olvassuk: *Paradigmata Primo, ab* Enyém, *meus*; *Secundo, à Tied, tuus*. Itt a névmások (*Enyém, Tied*) előtt álló *a* egyértelműen a latin *a/ab* prepozíció, dőlttel szedve, magánhangzó (*Enyém*) előtt *ab* formában. A szöveg viszont így folytatódik: *Tertio, a' Mienk, Noster*, utána ugyanígy *Quarto, a' Tietek, vester* stb. Mintha az *a* határozott névelőnek értelmeződne át, álló betűvel, a *z-t* pótló hiányjellel. Toldy kiadása ezt az átértelmeződési bizonytalanságot elfedve, kizárólag a latin prepozíciós felfogás mellett dönt, az *a-t* mindvégig dőlttel, hiányjel nélkül szedve (CorpGr. 560).

1.2 A modern kiadás létrejötte és elvei

Természetesen mindaz, amit az előbb felsoroltunk, a mai kor felől visszatekintve megfogalmazott igény, és nem is jogos egy teljesen más kiadási gyakorlattal és technikai háttérrel ellátott kiadáson számon kérni. Egyébként is ma már kiváló minőségű faksimilék készíthetők, így minden, az eddigiekben felsorolt probléma orvosolható. Van azonban egy másik akadály is, mégpedig a munkák többségének latin nyelvűsége. A maguk korában, amikor a grammatikák íródtak, természetes volt, hogy latin nyelvűek. Egyrészt a terminusok jobbra csak latinul léteztek (kivétel Sylvester nagyszabású, de el nem terjedt magyarítási vállalkozása grammatikájában), és még a magyar nyelvű munkákban is így szerepelnek. Geleji Katona meg is jegyzi, hogy „A' *technicum vocabulumokat*, és egyéb *Scholastica s' Theologica dictiokat* bajos magyarul egy szóval ki-mondani...” (1645. C1r), és Tótfalusi is azt írja a helyesírási munkáját tartalmazó *Apologia* előszavában, hogy „... terminos technicos non possem satis intelligibiliter Hungarico sermone exprimere” (1697. A3). Az első magyar nyelvű rendszeres magyar grammatika, Bél Máttyás nyelvtanának átdolgozása csak 1781-ben látott napvilágot. Másik, célszerű oka az volt a latin nyelv használatának, hogy a magyarul nem tudó reménybeli olvasók is értsék a munkákat. Ezek ugyanis előszavuk tanúsága szerint mind a külföldiek magyarra tanítását tűzték ki célul. A grammatikák egy részében, a praktikus nyelvtanító könyvek esetében tényleg ez volt a helyzet: így Pereszlényi Pál szlovák és német ajkú kispapjai vagy Kövesdi soproni liceumának német anyanyelvű diákjai a latinon át ismerkedtek a magyar nyelvvel. A csak név-

leg nyelvtanító, valójában tudományos igényű grammatikák pedig, mint Szenczié vagy Komáromié, a külhoni tudóstársadalomnak is szóltak. Ma már viszont, mivel a latin rég elvesztette a nemzetközi tudományos nyelv szerepét, a fogyatkozó latintudás gátolja a szövegek értelmezését, emiatt pedig beépülését is a kutatásba és az oktatásba.

Szükségessé vált tehát a magyar változatok elkészítése is. Először 1989-ben a Sylvester-grammatika magyar fordítása jelent meg a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadásában a Corpus Grammaticorumban levő munkák közül, ezt Zelliger Erzsébet szerkesztette. 2004-től a Magyar Nyelvtudományi Társaság az Országos Széchényi Könyvtárral együttműködve a többi grammatika új, korszerű kiadására is vállalkozott. A bilingvis sorozat darabjai azonos szerkesztési elvekkel és formában jelentek meg: az OSZK példányain alapuló hasonmás szövegközlés mellett párhuzamos magyar fordítással, jegyzetekkel és bevezető tanulmánnyal. A sorozat egységes szerkesztési koncepciója Zsilinszky Évának köszönhető, és ő szerkesztette az egyes köteteket is. A sorozatban eddig a következő munkák láttak napvilágot:

1. *Sylvester János latin–magyar nyelvtana. (1539)*, fordította, bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta C. Vladár Zsuzsa, szerkesztette Zelliger Erzsébet, Budapest, 1989.

2. Szenczi Molnár Albert: *Novae Grammaticae Ungaricae libri duo (1610): Új magyar grammatika két könyvben*, fordította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta C. Vladár Zsuzsa. Az előszót fordította Borzsák István. Bevezette Szathmári István, szerkesztette Zsilinszky Éva, Budapest, 2004.

3. Pereszlényi Pál: *Grammatica Lingvae Ungaricae (1682): A magyar nyelv grammatikája*, fordította, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta C. Vladár Zsuzsa, bev. Szathmári István, szerkesztette Zsilinszky Éva, Budapest, 2006.

4. Komáromi Csipkés György: *Hungaria Illustrata (1655): A magyar nyelv magyarázata*, fordította, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta C. Vladár Zsuzsa, szerkesztette Zsilinszky Éva, Budapest, 2008.

5. Tsétsi János: *Observationes Orthographico-grammaticae (1708): Helyesírási-grammatikai megjegyzések*, fordította és a jegyzeteket írta C. Vladár Zsuzsa, a bevezető tanulmányt írta Korompay Klára, szerkesztette Zsilinszky Éva, Budapest, 2009.

6. Kövesdi Pál: *Elementa Linguae Hungaricae (1686): A magyar nyelv alapjai*, fordította, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta C. Vladár Zsuzsa, szerkesztette Zsilinszky Éva, Budapest, 2010.

7. Tótfalusi Kis Miklós: *Ratiocinatio de Orthographia (1697). Helyesírási megfontolások*. Az eredeti kiadás hasonmása fordítással. Fordította Fekete Csaba. Átdolg. C. Vladár Zsuzsa, a bevezető tanulmányokat és a jegyzeteket írta C. Vladár Zsuzsa és Koltai Kornélia, szerkesztette Zsilinszky Éva. Budapest, 2011.

A fordítások (a Szenczi-grammatika kivételével) felkerültek a világhálóra a Magyar Elektronikus Könyvtárba. Másrészt egy terminológiai adatbázist hozunk létre a művek alapján. Reméljük, hogy a nyomtatott kiadások mellett az elektronikus elérhetőség és az adatbázis hozzáférhetőbbé teszi e munkákat a további kutatás számára.

A kiadásokban a következő elveket követtük. A szövegtagolásban az eredetihez igazodtunk. A táblázatok elrendezését a szöveg hűségét megtartva igyekeztünk áttekinthetőbbé tenni. A fordításban a mai magyar szöveg álló betűs, a szövegben szereplő magyar nyelvi példákat dőlttel szedtük. A magyar példaszavakat legtöbbször egy latin megfelelő követi, a két szó szorosan összetartozik. Sokszor a szerző egyik nyelvről a másikra vált a felsorolásban, és hol a magyar szót értelmezi a latin, hol fordítva. Nyelvtörténeti és szótártörté-

neti szempontból is forrásértékű az, hogy melyik latin szónak melyik magyart feleltette meg a szerző. Ezek miatt a fordításban mindenütt megtartottuk a latin értelmezést is, ezek a latin szavak szintén álló betűsek. Az írásjelhasználatban is az eredetihez próbáltunk igazodni, egy kivétellel: az említett magyar–latin példapároknál az eredeti művekben következetlen és esetleges elválasztást egységesítettük: a pár tagjai közt vessző, az egyes párok közt pontosvessző szerepel.

Az írásmódban a magyar nyelvtörténeti forráskiadás szempontjait vettük figyelembe, tehát másképp jártunk el a magyar nyelvi példák és a latin anyaszöveget illetően. A magyar szavakat betűhíven, sőt a grafémaváltozatokat is megtartva írtuk a fordításban, és a kis- és nagybetűk tekintetében is az eredetit követtük. A nyomdahibákat jelölés nélkül hagytuk, a szemközti oldalról úgyis lehet ellenőrizni az eredetit. Más elbírálás alá estek a latin és a görög szavak. Mivel magyar nyelvtörténeti szempontból nem forrásértékűek, modernizáltuk ezek írásmódját: a betűformákat maira cseréltük, így például *f* helyett *s* áll, a latin rövidítéseket, ligatúrákat feloldottuk, az ékezeteket elhagytuk. Az esetleges sajtóhibákat a latin szavakban megjegyzés nélkül javítottuk. A következő részlet szemlélteti az elveket a gyakorlatban: Például: „A nőnem csak asszonyi nemre vonatkozhat, mint *Maria, Ilona, Helena; Dayka*, nutrix; *Bába*, obstetrix; *Leány*, puella; *feleféj*, uxor; *ágy*, glos ...” (Szenczi 2004. 55).

A héber szavak latin betűs átírásában, a betűk, terminusok átírásának és nyelvi formájának megválasztásában szintén a modern alakokat választottuk. A héber részek gondozását Koltai Kornélia végezte, a kérdésekről írt tanulmánya a Tótfalusi-fordításban jelent meg (Koltai 2011).

Noha fordításokról, és nem kritikai kiadásokról van szó, a gyakorlatban így is rengeteg olyan helyzet adódik, ahol lehetetlen egyértelmű döntést hozni, és a modern kiadás készítői is Toldy csapdájában találják magukat. Így például hiába határoztuk el, hogy pontosan követjük a faksimile alapját adó eredeti példány írásmódját, néha nem lehetett eldönteni, hogy adott ponton van-e például egy (félleg lekopott) vessző a magánhangzón vagy kis *e* az *o* felett, vagy csak egy szennyeződés látható ott? Azaz hogy írjuk át a szót a fordításban? Ilyenkor a fellelhető többi példány segítségével döntöttünk a valószínűbb változat mellett.

Külön kihívást jelentett Tótfalusi *Ratiocinatió*jának új kiadása (2011), amely két szempontból is tanulságos volt. Tótfalusi *Apológiá*jának első teljes fordítását Fekete Csaba készítette (Fekete 1985). Ez a kiadás művelődéstörténeti, irodalmi szempontokat érvényesített, ezért a könnyebb olvashatóság és értelmezhetőség érdekében következetesen modernizálta a magyar példaszavak helyesírását. Az új, nyelvészeti szempontú kiadás viszont a fordításban is híven követi a példaszavak eredeti írásmódját. Például a hosszú *f* betű Feketénél *s*-ként szerepel, itt *f*. Ahol az eredetiben *ts* áll, pl. *tserepe* (Tótfalusi 1697. F5v)¹, ott Feketénél a mai helyesírás szerinti *cs*, pl. *cserepe* (Fekete 1985. 249); az eredetiben *tz*, pl. *hartza* (Tótfalusi 1697. F5v), Feketénél *c*, pl. *harca* (Fekete 1985. 249). Az 1985-ös kiadással ellentétben megtartottuk például az *a'* névelő utáni aposztrófot *János megjöve s nem a' János* (Tótfalusi 1697. G4r).

Helyesírástörténeti munkaként tekintve a *Ratiocinatió*ra, feltétlenül az eredetit kellett követni akkor, amikor maga a szöveg kifejezetten utalt az írásmódra, szabályozva vagy indokolva azt. Például Tótfalusi szabályba foglalja, hogy az ige és az utána álló igekötő

¹ Az eredeti munkában nem volt lapszámozás, csak ívszámozás, így eszerint hivatkozunk rá.

közé kötőjelet kell tenni: „e szócskákat elöl egybeírva, hátul kötőjellel írjuk, mint *Meg-áldom, áldom-meg*” (1697. G4v). Fekete Csaba fordítása modern helyesírású itt is, máshol is, mi viszont mindenütt kötőjeleztünk: *Ellenfégimet fordítsd-el, Szégyenítsd-meg Uram őket* (Tótfalusi 1697. G4r).

Egy másik helyen Tótfalusi a régebbi és az ő korabeli helyesírás különbségét tárgyalja. „Atyáink idején így írtak: *Mert nagy chodákat chelekőfzik*, stb. e helyett: *mert nagy tsudákat tselekefzik*, ahogy most írjuk.” (1697. F8r). Ez a rész Feketénél: „Atyáink idején így írtak: „*mert nagy chodákat chelekőszik*, stb.” e helyett: *mert nagy csudákat cseleke-szik*, ahogy most írjuk” (Fekete 1985. 256). Ám ez az írásmód a *ts cs*-re, az *fz sz*-re cse-rélésével éppen nem Tótfalusi XVII. századi, hanem a fordítás XX. századi írásmódját mutatja, így a szövegben szereplő „most” átértelmeződik.

A Tótfalusi-fordítás átdolgozása a héber szavak írásmódjában is új feladatot jelentett. Fekete Csaba a héber betűs szavakat latin betűs átíratban közölte, mi viszont az eredeti grafémákkal közöljük, mögöttük szögletes zárójelben áll a modern átírat. Voltak olyan héber szavak, ahol Tótfalusi maga írta át latin betűkkel a héber szót. A korábbi fordítás ilyenkor modernizálja a betűformákat, mi viszont Tótfalusinál szereplő grafémákkal közöljük: *Éfau, Ifmael*. A szövegben szereplő, Tótfalusi által használt latin betűs héber grammatikai írásmódjában is Tótfalusit követtük (pl. *kal, pihel, hiphil*), viszont a jegyzetekben és a tanulmányokban már modern alakjukban szerepelnek (*qal, pi'él, hífil*).

1. 3. A fordítások terminológiai kérdései

A fordításokban az igazi kihívást a terminológia magyarítása jelentette. Itt ugyanis nem egyszerű fordításról van szó, nem csupán a terminusokat kell kicserélni latinról magyarra. A terminusok ugyanis fogalmi kategóriákat jelölnek, melyek struktúrát alkotnak. Minden fordítás egyúttal legalább két kategóriarendszer egymásra vetítését jelenti: az eredeti műét és a modernét (Swiggers – Wouters 1999). A korai magyar nyelvészeti munkák esetében azonban ennél is bonyolultabb a helyzet. Már magukban az eredeti munkákban is több, különböző eredetű, kiforrottságú és minőségű szakszókincs keveredik. Három réteg rakódik egymásra: a klasszikus latin (illetve annak az a változata, amelyet a magyar grammatikairodalom forrása használt); a latinizált héber grammatika; és harmadikként ezek továbbfejlesztése, adaptálása a magyar grammatikusok által. Emiatt a szövegekben meglehetősen nehéz a mai fogalmaink szerinti, definiált, rendszert alkotó, a jelölt fogalommal egy-egy arányú kapcsolatot megjelenítő terminológiáról beszélni; már azt is nehéz eldönteni, egyáltalán mi tekinthető terminusnak. Ezt a bonyolult szakszókincset kellene elhelyezni a mai magyar leíró nyelvtan kategória- és terminusrendszerében.

Ahol a magyar nyelv rendszere egybevágtott a latinnal, ott a klasszikus latin grammatikairodalom szokásos, egyértelmű terminusait használták. Itt nincsen fordítási probléma, ezeknek a terminusoknak vannak bevett magyar megfelelői. Így például: *nomen – névszó, verbum – ige, pars orationis – szófaj, indicativus – kijelentő mód, comparatio – fokozás* stb. A másik csoportba tartoznak azok a szakszavak, amelyekkel a szerzők a magyar nyelvnek a latintól eltérő jelenségeit jelölik. Ezek az eltérések főként a két nyelv tipológiai különbözőségéből adódnak, mint például (mai terminológiával szólva): a birtokos személyjelezés, a határozóragok besorolása és megnevezése, evvel összefüggésben a névutók kérdése; a határozott és az általános igeragozás különbsége, a műveltető képzés, a főnévi igenév személyragozása stb. A klasszikus latin terminuskészlet elégtelen

volt ezen jelenségek leírására. A terminológiai problémák ebben a csoportban jelentkeztek (és így a modern fordításban is ezek okoznak gondot).

A terminológiai készlet kiegészítésére a korai magyar grammatikákban felhasználták a latinizált héber grammatika bizonyos kategóriáit. A szerkezeti párhuzamok miatt a héber grammatika bizonyos kategóriái alkalmas fogódzót kínáltak a latintól eltérő magyar nyelvi jelenségek leírásához.

Csak egyetlen példát emelve ki: így került át többek közt a *pronomem affixum* (szó szerint: toldott névmás). A héberben a személyes névmás, mint önálló szó csak nominativusban létezik, egyéb eseteinek szerepét bizonyos klitikumok töltik be, amelyek névszókhoz és igékhez is csatlakozhatnak. Névszókhoz toldva a birtokos személyére, igékhez toldva pedig az ige tárgyának számára és személyére utalnak.

A *pronomem affixum* (szó szerint: kapcsolt vagy toldott névmás) kulcskategória lett a magyar grammatikákban, ezzel adtak számot a birtokos személyjelezés, a határozott igeragozás és az infinitivus ragozásának kérdéséről.

Mivel a leírási terminuskészlet (klasszikus latin + latinizált héber) adott volt, és új kategóriák és terminusok csak kivételesen tűntek fel, elkerülhetetlen volt a terminusok jelentésváltozása, metaforizálódása, ami spontán módon, nem definiáltan történt. Ennek menete az volt, hogy a latin kategóriákat kitégítették, és a magyar elemeket latin fordítási megfelelőik alapján sorolták be. Így lehettek például *praepositiók* a magyar esetragok, holott a latinnal ellentétben a szó mögött, és ahhoz tapadva állnak.

Ugyanez történt a héber eredetű terminusokkal. A héberre való állandó hivatkozás nem jelentett (mert nem is jelenthetett) érdemi egyezéseket, inkább hivatkozási alapot jelentett, és felszabadító hatása volt. Valójában (akárcsak a latin kategóriáknál) a héber kategóriák átértelmezése, továbbfejlesztése figyelhető meg, amit a terminusok metaforizálódása kísér. Példánknál maradvány: az említett *pronomem affixum* 'toldott névmás' előbb *affixummá* 'toldott rész/toldalék' rövidült, majd később az *affixum* szó használatán minden toldalékra kiterjedt. (Részletesen lásd az A/IV./1.5.1.-ben!)

Ugyanakkor a terminusok eredeti jelentésüket is megtartották a metaforizált mellett, tehát pl. az *affixum* elsősorban és deklaráltan továbbra is birtokos személyjel, határozott igerag, infinitivusi személyrag volt, de párhuzamosan definiálatlanul is használták 'toldalék' jelentésben. Emiatt sajtószerű helyzet állt elő: a magyar grammatikák két rétegre váltak szét: a „hivatalos” részek (meghatározások, címek, táblázatok) szorosan követték a latin ill. a latinizált héber nyelvtant, a kifejtő, magyarázó szövegek viszont oldottabb szövegezésükkel, eltérő szóhasználatukkal a magyar nyelvészeti gondolkodás fejlődését tükrözték. A gondolkodás iránya egybeesett a szerzőknél, a megnevezések azonban nem: a kategorizálás bizonytalansága és a megnevezés sokfélesége ingadozó, szinonimákkal, poliszémákkal tarkított szóhasználatához vezetett még egy művön belül is. Terminusok és közszavak közt széles volt az átmenet, másrészt a terminusok sokszor szókapcsolattá, körülírássá oldott formában is megjelentek.

A modern fordítás több megoldás között választhat ennek a műszókészletnek az értelmében és tolmácsolásában. Meg lehet tartani az eredeti latin terminust, például a *pronomem affixum* maradhat *pronomem affixum*. Ebben az esetben biztosan nincs félrefordítás, de értelmelés sem, így ez a latinul nem értő olvasónak nem sokat mond sem a terminus jelentéséről, sem a műben megjelenő szemléletről, sem a modern terminológiához való viszonyáról. Sőt, még félrevezető is lehet, hiszen a *particula*, ami a korai nyelvtanokban a ragozhatatlan szófajok összefoglaló neve volt (és még más értelme is

volt, lásd alább), ha *partikulával* írjuk át, zavaróan egybeesik a modern *partikula* terminussal: „A partikula olyan viszonzyszó, amely nem toldalékolható, más szavakkal nem alkot kapcsolatot, nem lehet mondatrész.” (Kugler 2000. 275).

A másik megoldás az, hogy a modern nyelvészeti terminológiát alkalmazzuk, az adott kontextusban szereplő latin szót a ma elfogadott terminussal fordítva. Így a *pronomen affixum* szövegkörnyezetnek megfelelően hol *birtokos személyjel*, hol *igerag* lesz, a *particula* pedig *igekötő* vagy *névelő*, de akár *toldalék is*. A modern terminus használata megkönnyíti az olvasó számára az értelmezést, de óhatatlanul elfedi a szerző eredeti rendszerét. Ráadásul, mivel per definitionem egyetlen értelmezést enged meg, elsikkad annak a lehetősége, hogy érzékeltessük a terminológia változékonyságát és többféle használatát. A *particula* például azért lehetett 'igekötő', mert definiáltan a ragozhatatlan szófajok neve volt (adverbium, praepositio, coniunctio, interiectio), az igekötők ezen belül a praepositio szófajába tartoztak. De a *particulának* volt egy másik, definiálatlan használata is, ahol a kisebb, nem önálló jelentésű segédzavakra (pl. névelő), illetve a toldalékokra vonatkozott.

Így a sorozatban a fordításnál egy harmadik megoldást választottunk: a terminusok szó szerinti (jelzős szerkezeteknél elemenkénti) fordításban szerepelnek, lábjegyzetben magyarázva az egyes használatokat. Nehezebben érthető esetekben szögletes zárójelben ott van a modern terminus is. Így a modern fordításban például az eredeti *pronomen affixumból* *toldott névmás* ('birtokos személyjel') lett, a *particulából* *szócska*, mindenhol következetesen így adva vissza. Néha azonban ez a megoldás is rejt veszélyeket. A *postpositio* szó a magyar grammatikusok ritka terminológiai újításai közé tartozik. A megnevezés arra utal, hogy a latin praepositiónak megfelelő funkciójú, de a magyarban hátul álló elemekről van szó (részben határozóragok, részben névutók). Ha a szó szerinti *névutó* fordítást választjuk, félrevezető lesz ott, ahol a szöveg világosan határozóragokról beszél. Így a magyar szövegben is tükörfordítással új szóösszetételt alkottunk: *utánjáró*.

A terminológia vizsgálata túlmutat a pusztán fordítási megfontolásokon. A terminusok készlete, változataik, változásuk pontosan jelzik a mögöttük levő kategóriarendszert, és ezáltal a grammatikai gondolkodás fejlődését. Például az *affixum* szó jelentésfejlődését nyomon követve a szemünk előtt alakul ki a toldalék fogalma a magyar nyelvészeknél. A terminológia ezen kívül árulkodik a mű közvetett vagy közvetlen forrásairól is. Segítségével megerősíthetők vagy kiegészíthetők a külső forrásból származó adatok. Így Szenczinél a terminológia is alátámasztja Ramus grammatikájának felhasználását, Pereszlényinél a jezsuita Alvarus-grammatikát stb. Következtethetünk a szerzők hébertudásának fokára: Szenczi gyengén tudott héberül, Pereszlényi semennyire, viszont Komáromi Csipkés, Tótfalusi és Tsétsi kiválóan. Kiderülhet, hogy milyen olvasóközönségnek szánták a munkát. Szenczi tudományos igényű, külföldi tudósoknak szánt, de a gyakorlati tanításra alkalmatlan grammatikáját Kövesdi iskolamesteri szintre egyszerűsítette. Ezt jól mutatják azok a terminológiai változtatások, amelyek során mindent törölt, ami Ramus logikai alapú, kétfelé bontó rendszeréhez és terminológiájához tartozik, ugyanígy az összes héber terminust is. Ellenpélda: Tótfalusinak a magyar nyelv jelenségeinek megnevezésére ad hoc módon, a grammatikai hagyományt nem követve felhasznált, héber terminusai azt jelzik, hogy a korabeli erdélyi értelmiség jelentős héber műveltség birtokában lehetett, és Tótfalusi számíthatott arra, hogy szabálytalan terminológiáját is megértik.

2. A LATIN NYELVŰ MAGYAR GRAMMATIKÁK TERMINOLÓGIAI ADATBÁZISA¹

2. 1. Az adatbázis célja és felépítése

Az előző fejezetben láttuk, hogy milyen gondot okoz a mai olvasó számára érthető fogalom- és terminológiarendszerrel fordítani a munkákat, ugyanakkor megtartani a szerző eredeti rendszerét, és tükrözni az esetleges ingadozásokat és bizonytalanságokat is. Mivel a grammatikák fordításának és értelmezésének kulcskérdése a terminológia, felmerült egy terminológiai adatbázis létrehozása a Corpus Grammaticorum terminusai-ból. Az adatbázis a következő grammatikák anyagát tartalmazza: Sylvester János 1539. *Grāmatica Hvngarolatina* (Syl), Szenczi Molnár Albert 1610. *Nova grammaticae Ungarica* (Szen), Geleji Katona István 1645. *Magyar Grammatikatska* (Gel), Komáromi Csipkés György 1655. *Hungaria Illustrata* (Kom), Pereszlényi Pál 1682. *Grammatica Lingvae Ungarica* (Per), Kövesdi Pál 1686. *Elementa Lingvae Hvngaricae* (Köv), Tótfalusi Kis Miklós (1684) 1697. *Ratiocinatio de Orthographia* (Tótf), Tsétsi János 1708. *Observationes orthographico–grammaticae* (Tsé). A lapszámok az eredeti kiadásra (magyar fordítás esetén is az eredeti latin szöveg lapszámára) vonatkoznak.

Az adatbázis jelenleg kidolgozás alatt van. Terveink szerint két részből fog állni.

a/ A latin rész címszavak szerint szerveződik. Tartalmazza a címszó alakváltozatait, összes előfordulását, jelentéseit sorrend szerint (ha van definíció, annak alapján; ha nincs, szövegösszefüggés alapján), néhány jellemző példát, a címszó szinonimáit, kollokációs megfelelőit.

b/ A magyar rész onomasziológiai, fogalmi alapon szerveződve a mai magyar leíró nyelvtani fogalomkészletbe (MGr.) illeszti a latin terminusokat.

Maga a teljes adatbázis, amely az összes előfordulást tartalmazza, csak elektronikus formában készül el. Az adatbázis alapján szerkesztünk egy rövidebb, szótárszerű változatot. Ezen kívül minden grammatikához elkészítjük a mű fogalmi hálóját is.

A szótár, valamint az adatbázis jelenleg az adatgyűjtés stádiumában van. A vizsgált grammatikák szövege alapján szójegyzék formájában kigyűjtöttük az összes nyelvészeti terminust: a listán összesen 162 latin szakszó szerepel. A terminusok információit egyrészt külön táblázatban (a szócikkszerkesztés miatt), másrészt grammatikánként kigyűjtve (a fogalmi háló miatt) tároljuk.

A készülő szótár latin–magyar része a latin terminusokat és kollokációikat, az ezekhez tartozó szerzői fordításokat, magyar elnevezéseket, modern értelmezésüket, ezek előfordulásait, szerzői példáit, definícióit, besorolását, valamint egyes terminusok esetében a felmerülő egyéb, fontos információkat tartalmazza. A magyar–latin változat a modern értelmezések szerint szerveződik: összefoglalja, hogy pl. a birtokos személyje-

¹ Ez a fejezet a C. Vladár–Karácsony–Németh 2011. tanulmány átdolgozott változata.

lezést milyen terminus alatt tárgyalták a különböző grammatikák szerzői. Ez esetben a szócikkek a terminus adott értelmezésben való használatához tartozó előfordulásokból épülnek fel. Az adatbázis a fentiekén kívül minden olyan információt tartalmaz, amelyet a nyomtatott változat terjedelmi okokból nem: a terminusok adott értelmezésbeli összes előfordulását, az összes szerzői példát, az összes szerző által megadott definíciót stb. Emellett az általunk használt segédtablázatok is megtalálhatóak.

2. 2. A szócikkek szerkezete

A továbbiakban a latin–magyar változat tartalmát és szerkezetét mutatjuk be az *ablativus* terminus szócikkén keresztül.

A latin terminusok Sylvester grammatikájában (1539) magyar megfelelőekkel is el vannak látva, a szótárban ezek a szócikkfejben vannak feltüntetve. A kollokációk külön szócikk formájában szerepelnek, a főszócikkben csak utalás történik rájuk, de a definiált vagy definiálatlan használatok közé is be vannak illesztve.

A szócikkek két nagyobb egységre tagolódnak: a terminus definiált, illetve definiálatlan használatára. A szerkesztés során nem csupán a formális meghatározást tekintjük definíciónak, hanem az egyértelműen kifejtett értelmezést is (l. például az *ablativus* névszóhoz toldott előjárói értelmezését az itt közölt szócikkben), valamint mikor a szerző a csoportba tartozó összes elemet felsorolja (például a hangok esetében). Amennyiben semmilyen ilyen meghatározás nem szerepel az adott grammatikában egy terminusra vonatkozóan, a definiálatlan használat kategóriájába soroljuk akkor is, ha a többi vizsgált nyelvtenban (és a latin nyelvtenokban) általánosan elterjedt definiálva is.

A szócikkben sorszámmal ellátva felsoroljuk a szakszó *Magyar grammatika* (2002) szerinti modern értelmezéseit (és definiált használat esetében a meghatározást: egy szerzőtől pontosan idézve, a többitől csak az oldalszámot közölve) az elterjedtség sorrendjében. Ezután következnek a fogalomhoz tartozó adatok: minden szerzőtől egy-egy előfordulás és példa (csupán egy jellemzőt idézve, a többit oldalszámmal megadva), a kollokációk és az értelmileg kapcsolódó szócikkek hivatkozásai, végül pedig az egyéb fontos információk. Ez utóbbiak elsősorban azt tartalmazzák, hogy a szerző az adott fogalmat pontosan hogyan sorolta be: például Tótfalusi a *particulát particula adverbialis*ként ('határozói szócska') definiálta, de igekötőt értett alatta (Tótfalusi 1684. G2v), ami a héber szófaji felosztást tükrözi. Itt tüntetjük fel továbbá azt is, hogy a szerző a fogalmat mennyiben alapozta a latin grammatikára: Kövesdi például a magyarban azt tartotta *ablativus*nak, ami a latinban *ablativus*sal van kifejezve (Kövesdi 1686. 30).

Példaként közöljük az *ablativus* címszó tervezetét:

ablativus, *el uiuő* (Syl. 40)

definiáltan

1. az előjáró nélküli és az *a/ab* előjárós latin *ablativus* fordítására általánosan használt *-től* végződés

„A névszónak hat esete van: nominativus, *nevező*; genitivus, *nemző*; dativus, *ado*; accusativus, *vadolo*; vocativus, *hivo*; ablativus, *el uiuő*.” Syl. 40

a/ esetfelsorolásokban: Syl. 40, Per. 8, 13 és passim

b/ táblázatokban: Syl. 48, Per. 12, Köv. 3 és passim

c/ szövegközi nyelvi példákban: *a nobis – mű túllünk* Syl. 46–47

2. mindenfajta névszói toldalék neve:

„Az *ablativus* a toldalékok esete, mely toldalékoknak nyelvünkben igen kiterjedt a használata; *ablativus*nak pedig azért nevezzük, mivel a hozzátoldott névmásokat [birtokos személyjeleket], névutókat [határozóragokat] és a határozószók jeleit eltávolítva, ismét alanyeset lesz belőle. Mi a névragozási táblázatban csupán azzal a toldalékkal tesszük ki, amely a latin *a* előjárónak felel meg, ez pedig a *tól, től, túl, tül.*” Szen. 48

„Ablativusnak nevezek ugyanis minden toldott névmást tartalmazó esetet, noha ez a névmási vagy toldalékeset a szokásos hat eset szerint deklinálható.” Szen. 164

→ **pronomen affixum, affixum** → **praepositio**, → **postpositio**, → **casus**, → **ablativus**

3. névszóhoz toldott előjáró

„Az *ablativus* ebben a [magyar] nyelvben nem eset, mert csak *től, tol* előjárói partikulával toldott névszó [...] *embertől*” Kom. 53–54

→ **particula praepositionalis affixa**, → **particula**

definiálatlanul, szövegben1. előjáró nélküli vagy előjárós latin *ablativus* fordítására használt magyar alak

a/ határozórag „[magyar] *praepositio*, mely [latin] *ablativus*t fejez ki” Köv 36

Debrecenből kőltőzött *Váradra, Debrecino migravit* Szen. 190

Hatodnapra megjvxc, *Ad diem sextum redibo* Szen. 183

Isten job királnál, Deus est melior rege Szen. 180

enyvvel Gel. A3v

b/ névutó:

Szűkxlkdxm penznélkül, indigeo pecunia Szen. 182

2. a latintól függetlenül *ablativus*nak nevezett forma: a latin példamondatban a megfelelő forma nem *ablativus*

Debrecenbe megyen, Debrecinum it Szen. 190

Debrecenben tanult, Debrecini studuit Szen. 190

Emlekezem Istenről, memini Dei Per. 147

házhoz közel, prope domum Köv. 37

3. birtokos személyjel: *Ur háza* Szen. 164

→ **ablativus**, → **affixum**, → **pronomen possessivum**

2. 3. A fogalmi hálók

Minden feldolgozott grammatikának elkészítjük, és terveink szerint mind az elektronikus változatban, mind a szótárban közzétesszük a fogalmi hálóját. Ez az ágrajzhoz hasonló ábra az adott nyelvtanban megjelenő nyelvtani rendszer lenyomata; a különböző, egymásra épülő vagy egymásból származó kategóriák és elemek rendszerben elfoglalt helyének és egymáshoz való viszonyának ábrázolása.

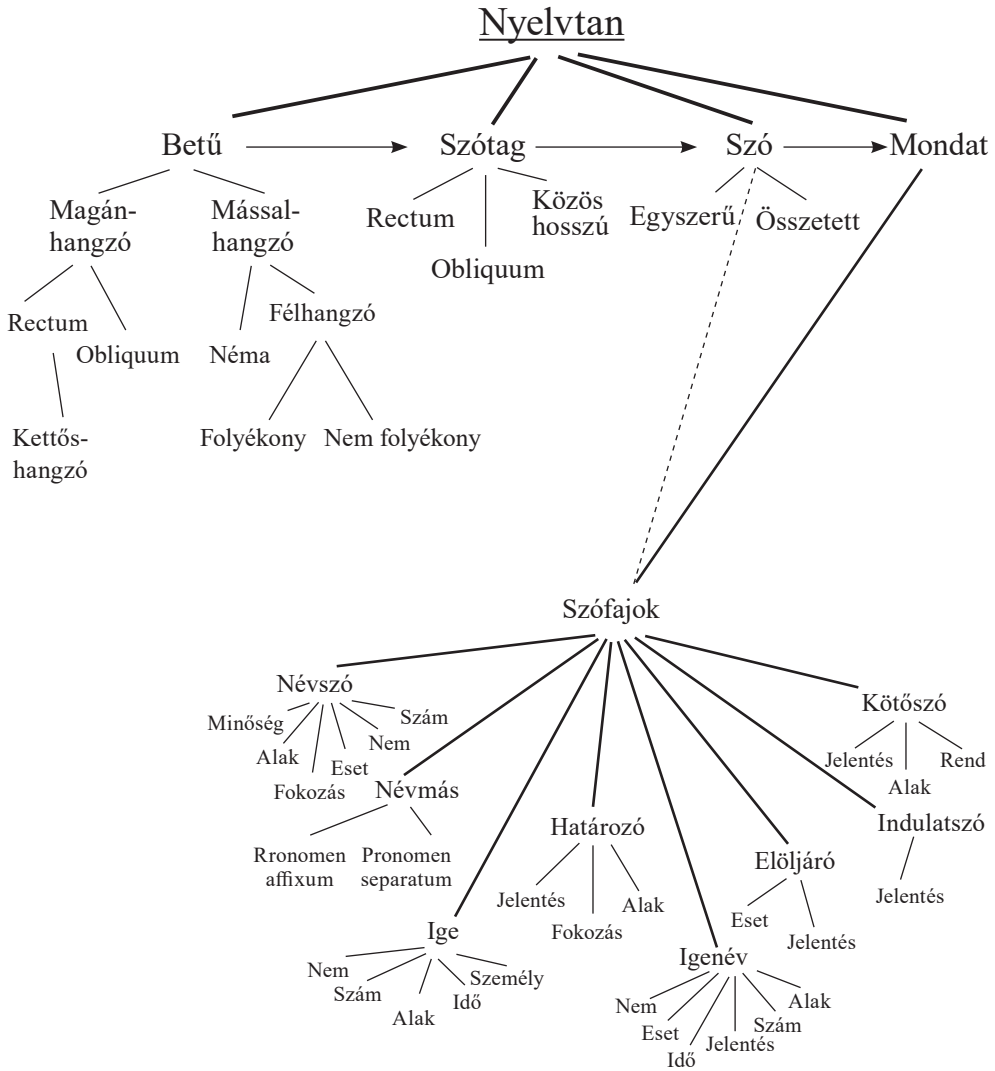
Bár a terminológiai adatbázis ill. szótár kizárólag az említett magyar grammatikákat dolgozza fel, fontos kiegészítést jelenthet azon külföldi nyelvtanok fogalmi rendszerezésének ábrázolása is, amelyek egyértelműen mintául szolgáltak a hazai szerzőknek. Ezek ismeretében ugyanis világosan kirajzolódhatnak azok a pontok, ahol a magyar nyelv sajátosságai miatt a nyelvtaníró fogalmi és/vagy terminológiai újítást vezetett be. Ennek érdekében tervben van a legnagyobb hatású latin ill. latinizált héber grammatikák fogalmi hálójának elkészítése is.

A hálóábrák egyik legnagyobb előnye, hogy átláthatóak: egyszerre tudják megjeleníteni a főbb kategóriákat, az altípusokat ill. a végső elemeket és a köztük fennálló viszonyokat; így tehát a szerzőnek az egész nyelvtanról alkotott elképzelését, ami természetesen terminushasználatát is meghatározta.

Különösen jól használhatóak lehetnek a fogalmi hálók több szerző nyelvtani rendszerezésének és terminológiájának összehasonlításakor, az előbb említett átláthatóság miatt: az ábrákon azonnal szembe tűnnek az eltérő nézetek vagy a grammatikán belül az egyes részterületek kidolgozottsága. Amennyiben pedig kronologikus sorrendben vetjük össze egymással a szerzők fogalmi hálóját, több mint másfél évszázad nyelvészetének alakulását követhetjük nyomon, és bár bizonyos külső hatásokkal – a latin ill. héber grammatikák befolyásoló erejével – mindig számolni kell, vélhetően kirajzolódik egyfajta fogalmi és terminológiai fejlődés. Egyúttal arra is következtethetünk, hogy mely szerző grammatikája lehetett hatással egy adott műre; ez különösen olyan esetben lehet valószínű, ahol a korábbi nyelvten valamely újítása tűnik fel a később keletkezett műben.

Végül pedig a fogalmi háló eligazíthat abban a kérdésben is, hogy az egyes szerzők között melyek azok a felfogásbeli különbségek, melyek a nyelvten rendszerét értelmezik másképp, és melyek azok, ahol valóban kizárólag terminológiai eltérésről, módosult terminushasználatról van szó.

Alább példaként közöljük Sylvester János latin–magyar grammatikájának fogalmi hálóját.

1. ábra. Sylvester grammatikájának (1539) fogalmi hálója. (Karácsony Fanni ábrája)

A szerző a nyelvtanban négy szintet különböztet meg: *betű* → *szótag* → *szó* → *mondat*. Ezeknek a kategóriáknak különböző típusai vannak, melyek aztán vagy további altípusokra oszlanak bizonyos kritériumok szerint, mint pl. a *magánhangzók*, vagy megmaradnak egységes kategóriaként, mint az *egyszerű* ill. *összetett szó*. A szófajok a szavaknak olyan osztályai, amelyek a mondatot szervezik, így egyszerre kötődnek a mondatához és a szavakhoz is. A különböző szófajú szavaknak különböző jellemző jegyeik vannak, mint pl. *minőség*, *eset*, *szám*, *személy*, *idő*, *jelentés*.

A hálóábra tehát olyan kiegészítés a terminusok halmazához, amely nemcsak terminológiai, hanem egyúttal fogalmi is, és átláthatóvá teszi a rendszert anélkül, hogy bizonyos kérdések miatt újra és újra át kellene tanulmányoznunk az egész szöveget.

Azt reméljük, hogy a terminológiai szótár és adatbázis hasznos segítség lesz mindazoknak, akik a régi grammatikákkal, a nyelvészeti terminológiával vagy egyáltalán terminológia-történettel foglalkoznak, és úgy gondoljuk, mindez igen tanulságos a mai kutatóknak vagy érdeklődőknek; a terminológiai tisztázás pedig választ adhat olyan kérdésekre a régi nyelvtanokkal kapcsolatban, amelyeket a fogalmi rendezetlenség és/vagy a latintudás hiánya vetett fel.

II. A RÉGI MAGYAR GRAMMATIKÁK MÓDSZERTANA

1. 1. A régi magyar grammatikák legfontosabb leírási kérdései

A latin nyelvű magyar grammatikák története a nyelvelírás történetében újra és újra megismétlődő helyzetet példáz: egy adott nyelvre kidolgozott és ott célszerű kategóriarendszert és terminológiát egy másik nyelv leírására használnak. Maga a latin grammatika teljesen a görög mintájára készült, az európai nyelveket pedig a latin mintájára írták le. Azokon a pontokon, ahol a latin grammatika elégtelennek bizonyult, a magyar nyelv leírásához a legtöbb segítséget a héber grammatika adta, ez pedig az arab grammatikát vette át. A héber grammatika maga is csak a latin grammatika terminusaival átírva kerülhetett be az európai grammatikai hagyományba. A szellemi térképen tehát két vonal rajzolódik ki: a görög–latin hagyományé egyfelől, és az arab–héber hagyományé másfelől.

A kérdés az volt, miként adaptálható egy flektáló típusú nyelvre, a latinra kidolgozott szóalapú nyelvelírési modell agglutináló nyelvekre. Ezek leírása kezdetben magától értetődően a latin kategóriák megfelelőinek keresését jelentette e nyelvekben, és a latin később is természetes viszonyítási alap volt. A problémákat a latin és a magyar nyelv közötti tipológiai eredetű eltérések kategorizálása és megnevezése jelentette. Csak a legfontosabbakat említve, és hozzátéve, hogy természetesen egy-egy szerzőnél ezeknek csak egy része szerepel: a hangrendszerben: a latintól eltérő fonémák és jelölésük, a szó eleji mássalhangzó-torlódás kerülése;

a morfológiában: a hangrendi illeszkedés, a szavak tőváltozatai;

a morfológiában: a nyelv toldalékoló jellege, a többszörös toldalékolás lehetősége;

a névszók körében: a grammatikai nem hiánya, a gazdag képzőrendszer, a birtokos személyjelezés, a posztpozicionálás, a sokesetes rendszer;

az igéknel: a harmadik személyű igező, a határozott és az általános ragozás kettőssége, a második személyű tárgyra utalás, a határozott igeragok eredete, az igeképzések ;

az igeveknél: a főnévi igenév személyragozása;

a szintaxis területén: a jelző és a jelzett szó közötti egyeztetés hiánya, a birtok és a birtokos közötti egyeztetés.

E grammatikai jellemzők egy része a latinhoz képest hiányt mutatott (így a grammatikai nem hiánya vagy az egyeztetés hiánya főnév és jelzője közt), vagy könnyen felismerhető eltérést (mint a posztpozicionálás), ezek a viszonylag könnyebb kérdések voltak.

A latintól teljesen eltérő szerkezeti sajátosságok kategorizálása külön megoldásokat kívánt. A legkézenfekvőbbnek az tűnt, hogy ezeket a hozzájuk legközelebb álló latin kategóriába sorolják be. Ez a megoldás a latin kategóriák észrevétlen és jelöletlen kiterjesztéséhez, következőképpen az eredetileg rögzített és definiált terminusok metaforizálódásához vezetett. A szerzők a klasszikus latin grammatikán kívül felhasználták a latinizált héber

grammatika eredményeit is (lásd később). Ebben az esetben is a kategóriák kreatív átértelmezése folyt, szintén kevésbé definiált módon.

Ezekkel a kérdésekkel a magyarhoz hasonló típusú nyelvek korai grammatikái is mind szembekerültek. Számos ponton azt tapasztaljuk, hogy a latin mintától való elszakadásnak, az önállósulásnak meghatározott menete van, amelyet a hasonló problémákkal szembesülő grammatikák végigjárnak. Ilyen például a grammatikai nem hiányának fokozatos felismerése. Az első megközelítésben a leírt nyelvben is nemet tulajdonítanak a szavaknak, a latin megfelelő alapján, lásd például Sylvester 1539. A második fokozatban a szavak jelölétének természetes nemét viszik át a szavakra, azokat a szavakat pedig, ahol ez nem lehetséges, közös (*commune*) vagy képzelt (*fictum*) neműnek nevezik, pl. Szenczi 1610. A harmadik fokon a szavak mind egyazon nemhez tartoznak (*genus omne*) vagy egyszerűben és nyíltabban fogalmazva: nincs nemük (Pereszlényi 1682). Ugyanilyen fokozatosság van a sokesetű névragozási rendszer felismerésében, lásd később.

A korai grammatikákban a leírást azonban nem lehet egyszerűen a vizsgált kérdések természetéből és a felhasznált grammatikai hagyományból magyarázni. A hagyomány maga sem volt egységes, és alapvető volt az is, hogy a szerző milyen nézőpontból közelítette meg tárgyát. A nézőpontra azokból az eljárásokból és eszközökből következtethetünk, amellyel a szerző megközelítette és feldolgozta tárgyát. Ezt *methodus*-nak nevezték, és olyannyira nagy jelentőséget tulajdonítottak neki, hogy a címben vagy az előszóban szinte mindig szerepel utalás a mű *methodus*-ára.

A *methodus* többféle dolgot jelenthetett. Lehetett logikai, nyelvfilozófiai keret (mint Szenczinél) vagy praktikus nyelvpedagógiai módszer (mint Pereszlényinél), alkalmazása kijelölte a problémák körét és a megoldásukra használt mintákat. Tágabb értelemben idetartoznak az olyan formális, kisebb jelentőségű kérdések is, mint a szerkesztés, az anyag elrendezése, a megfogalmazások, a nyelvi példák. Fontos hangsúlyozni, hogy egy grammatika *methodusa* nem azonosítható a grammatika forrásával. Szenczi esetében például tudjuk, hogy felhasználta Johannes Clajus 1578-as német grammatikáját, példamondatokat vett át, követte az egyes részek beosztásában, sőt szöveges egyezések is vannak; szemléletét, módszertanát azonban ez a grammatika nem befolyásolta. De fordított példa is van: általánosságban a héber grammatikára minden korabeli magyar szerző hivatkozik, terminusokat, kategorizálást, szemléletet vesznek át, de ritkán lehet konkrét grammatikát megjelölni forrásként.

A *methodus* kérdéséről alig esett szó korai grammatikáinkkal kapcsolatban. Sokkal inkább arra irányult a figyelem, hogy milyen eredményeket értek el, mi az, amit már akkor is tudtak, mi az, amiben tévedtek. Mindezt természetesen a mi felfogásunkból visszavetítve, a mai tudásunkhoz és eredményeinkhez képest értjük. Holott talán nem is kevesebbet vagy többet, jobban vagy rosszabbul tudtak, hanem mást és főként másképp, más rendszerben.

A magyar nyelvtudomány korai története korántsem egyirányú, folyamatosan egymásra épülő munkák láncolataként fogható fel, hanem egy létező grammatikai hagyományon belüli folyamatos újrakezdésként. Nem csak annál az egyszerű oknál fogva, hogy az egyes szerzők sokszor csak hírből ismerik egymás munkáját, hanem azért is, mert ha kimutathatóan merít is valamelyik a másiktól (mint Pereszlényi Szenczitől), teljesen más módon és céllal dolgozza fel.

A következőkben három XVII. századi magyar grammatika *methodus*áról lesz szó: Senczi Molnár Albert 1610-es, Komáromi Csipkés György 1655-ös és Pereszlényi Pál 1682-es nyelvtanáról.

1. 2. Methodus Ramea: Senczi Molnár Albert grammatikája (1610)

A nyelvtan címe latinul így hangzik: *Novae grammaticae Ungaricae succinta methodo comprehensae ... libri duo*, vagyis *Az új magyar grammatika tömören, módszeresen/ rövid rendbe szedve megírt két könyve*. Az előszóból aztán kiderül, hogy mit kell érteni a módszeresség alatt: „Módszerként pedig a Móric fejedelemtől, Hessen tartományi grófjától stb. a hesseni iskolák számára előírt Latin nyelvtan Ramus-féle módszerét. Ennek többnyire még a szakkifejezéseit is változatlanul megtartottam” (1610. 22). Balázs János (1978. 72) szerint a grammatika címében szereplő *nova* szó is a **módszer** újszerűségére vonatkozik, hiszen maga Senczi utal rá, hogy korábbi magyar grammatikát nem látott, tehát nem lett volna értelme azokhoz képest újnak nevezni a maga munkáját.

A *methodus* szó egyébként többször is előkerül a grammatikában: a címben *succinta methodus*, az előszóban *methodus Ramea*, az ajánló levélben *perspicua et facilis methodus* (áttekinthető és könnyű módszer), Lavaternek a mű elé írt epigrammájában pedig *methodus venustior* (kellemesebb módszer).

Milyen is volt ez a *methodus*? Petrus Ramus módszere egy általános, nem speciálisan nyelvészetre kidolgozott módszer, nyelvészetét részletesen elemezte Padley (1985. 7–83). Arisztotelésszel szemben Ramus gyakorlati, empirikus tudományfelfogást alakított ki. *Dialectica* c. munkájának *Methodus* c. részében elveinek gyakorlati alkalmazásáról azt írja, hogy a tökéletesen megismert anyagot úgy kell elrendezni, hogy az általánostól az egyedi felé haladjon. Az összegyűjtött és rendelkezésre álló ismereteket úgy kell elrendezni, hogy elsőként a legáltalánosabb fogalmat határozzuk meg, majd ezt részekre (általában két részre) osztva haladunk tovább a fogalmak körének kimerítéséig. Itt éppen a grammatikát hozza példának: „A logikusan gondolkozó tehát e tudatos módszer fényénél ebben az edényben (ti. a nyelvtanra vonatkozó ismeretek halmazában) kiválasztja a nyelvtan meghatározását és az első helyre állítja ... aztán ugyanabban az edényben megkeresi a nyelvtan felosztását, s a második helyre ezt helyezi el: A nyelvtannak két része van, az alaktan (*Etymologia*) és mondattan (*Syntaxis*). Ezután [megkeresi] az *etymologia* és a *syntaxis* meghatározását ...” (idézi Tóth 1979. 87). Ramus tehát az elvont kategóriák helyett a tapasztalatból indult ki, és az adatokat definiált kategóriákba sorolta. A besorolás formális alapon történt, egy kiválasztott jegy megléte vagy hiánya szerint. Egy felsőbb kategória tehát ennek megfelelően oszlott általában két alkategóriára. Ugyanez a Senczi-grammatika módszere is. A grammatika felosztása itt a következő:

Grammatica			
etymologia		syntaxis	
számmal rendelkező szavak		számmal nem rendelkező szavak	convenientia rectio
nemmel rendelkező szavak (nomen)	nemmel nem rendelkező szavak (verbum)	adverbium praepositio coniunctio interiectio	

2. ábra. A Senczi-grammatika szófaji beosztása

Látható, hogy az etymológiában a szófaji besorolás alapja egy-egy formális tulajdonság (nem, szám) megléte vagy hiánya. (Ramus rendszere Szenczihez képest még inkább a kétfelé osztást mutatja a szófajoknál: a számmal nem rendelkezőket csak adverbiumra és coniunctióra osztotta, a praepositíók és az interiectíók az adverbiumok közt kaptak helyet.)

Egy másik példa: ugyanez az egyetlen kritérium alapján történő kétfelé osztás jellemzi Ramus rendszerében az igeragozás beosztását is. Az igéknél időből is kettő van: jelen és múlt, a jelenen belül első jelen (kijelentő mód) és második jelen (felszólító mód), a múlt idő is befejezett vagy befejezetlen. Feltűnő, hogy a mód nem szerepel kategóriát meghatározó kritériumként, a módbeli változatok csak az idő alfajaként jelennek meg. Ramus ugyanis a módot a beszélő lelki viszonyulását kifejező, ezért a nyelvi rendszeren kívüli dolognak tekintette. A *Scholae Grammaticae*ben (1559. 245) elutasítja a módok külön tárgyalását, mivel szerinte a priscianusi definíció: „diversa inclinatio animi varios eius affectus demonstrans”(1961. 421) nem az igének, hanem az emberi léleknek a tulajdonságára vonatkozik.

Ami Ramus rendszerének a magyar igeragozásra való alkalmazását illeti, a formális alapú kiindulás Szenczinél jótékonyan leegyszerűsítette a magyar igeragozási rendszert a bonyolult latin coniunctiók rendszert másoló grammatikákhoz képest.

		Igeidők			
Jelen		Múlt			
1. kér	2. kérjen	befejezetlen		Befejezett	
		1. kér vala	2. kérne	perfectum	plusquam perfectum
				1. kére 2. kért 3. kért légyen	1. kért vala 2. kért volt 3. kért volna

3. ábra. Szenczi grammatikájának igeidőrendszere

Ennyi példa talán elég is a *methodus Ramea* illusztrálására. Érdekes még arra rámutatni, hogy az adatgyűjtésből kiinduló, az adatokat formális alapon, egy kiválasztott jegy megléte vagy hiánya szerint kategorizáló rendszer, amelyben a kategóriák hierarchikusan helyezkednek el egészen a legáltalánosabbig, a kétfelé osztás módszere, továbbá a lelki viszonyulás kizárása a leírásból erősen emlékeztet a XX. századi amerikai strukturalista deskriptív nyelvészet elveire.

1. 3. Methodus Societatis Iesu: Pereszlényi Pál grammatikája (1682)

Pereszlényi nyelvtanának címében a jezsuita nyelvleírasi és nyelvoktatási módszerre utal: *Grammatica linguae Vngaricae a P. Paulo Pereszlényi e Societate Jesu, iuxta hanc methodum concepta ac elaborata*, vagyis *A magyar nyelv grammatikája a Pereszlényi Pál Jézus-társaság-beli atya által, annak módszere szerinti koncepcióval és kidolgozással*. Ha Petrus Ramus egy más tudományterületeken is érvényes, elvi alapú logikai módszert alkalmazott a grammatikára, és ezen belül az egyedi nyelvek grammatikájára, a jezsuita rend épp ellenkezőleg: a latin nyelvten egy adott, speciális, pedagógiai szempontú feldolgozását vette mindenféle grammatika alapjául.

Ez a feldolgozás Emmanuel Alvarus portugál jezsuita műve volt, amely eleve a renden belüli latin nyelvtanítás céljára készült, és többszöri átdolgozások után a rend hivatalos grammatikája lett. Később is folyamatosan korszerűsítették, és mindenhol az adott diákság anyanyelvéhez alkalmazták. Alvarus nyelvtana didaktikai szempontból nézve páratlanul sikeresnek bizonyult átgondoltsága, világos logikája és taníthatósága révén, amit a *methodus* biztosított. (Alvarus grammatikájáról részletesen később.) Az egyes anyagrészek élén általános szabályokba foglalta a tudnivalókat, a speciális eseteket és a kivételeket külön *Appendixek*be és kommentárokba osztotta. A szabályokhoz rengeteg példa csatlakozott. Alvarus jellemző törekvése volt, hogy a grammatikai jelenségekhez egyszerű formai fogódzókat adjon.

A jezsuita rendben tanárai és tanítványai is Alvarus grammatikáját ismerték, kézenfekvő és egyszerű volt tehát ennek keretében, a megszokott és érthető kategóriákkal, terminusokkal írni le minden más nyelvet is, ezért ezt a grammatikát használták más, élő nyelvek leírására is. Pereszlényi, aki nyelvtana megjelenésekor már 30 éves tanítási tapasztalattal rendelkezett, ezt a rendjébéli „nemzetközi szabványt” alkalmazta a magyar nyelv leírásakor is. Vagyis az a paradox helyzet állt elő, hogy a zömében szlovák és német anyanyelvű diákok számára a leghatékonyabban a latinon át lehetett tanítani a magyart. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy szép sorjában végigtekintették az ismert Alvarus-grammatika egyes részeinek magyar megfelelőit. Ez azzal az előnnyel is járt, hogy elmaradhattak a szófajokra és a szófaji jellemzőkre vonatkozó meghatározások és a magyarázatok. Pereszlényinél feltűnően hiányoznak a definíciók, ehelyett a tárgyalt nyelvi kategória kifejezési lehetőségeit ismerteti a magyarban. Nem elégszik meg azonban egyféle magyar megfelelő kijelölésével, igyekszik az összes variációt bemutatni. Így az igeragozási táblázatokban is lépten-nyomon felhívja a figyelmet párhuzamos megoldási lehetőségekre. Különösen szemléletes megoldás a szintaxis részben, hogy sokszor a magyar szerkezetek latin tükörfordításával magyaráz, éppen az így létrehozott szabálytalan latin szerkezetet felhasználva illusztrálja a magyart.

A tanításra koncentrááló *methodus* szép példája a grammatikában a *Praxis* (1682. 165), ahol Pereszlényi lépésről lépésre bemutatja, miként kell egy aktív ige mint a mondat középpontja köré bővített, majd összetett mondatot szerkeszteni, és az egyes lépéseknél a magyar nyelv jellegzetességeit elemzi. Csak illusztrálásként az egyes lépések és a megtárgyalt problémák (mai terminológiával):

- *A' vitéz hordoz kardot.* (a határozott névelő használata)
- *A' jó vitéz hordoz kardot.* (a melléknév egyeztetésének hiánya)
- *A' Császárnak jó vitéze kardot hordoz.* (a birtokos szerkezet, a birtokviszony jelölése a birtokon)
- *A' Császárnak jó vitéze mindenkor kardot hordoz az oldalán.* (a szabad bővítmények, a latin esetek és előjárós szerkezetek kifejezése a magyarban)
- *A' Császárnak jó vitéze mindenkor kardot hordoz az oldalán, hogy bátoroságos légyen.* (mellékmondat szerkesztése, a mellékmondati idő- és módhasználat)
- *A' Császárnak jó vitéze mindenkor kardot hordoz az oldalán, hogy mind othon, mind pedig a' mezőn bátoroságos légyen.*

Mind a Ramus-féle filozófiai, mind az Alvarus-féle gyakorlati megközelítés a klasszikus latin modellben gyökerezett, bár bizonyos pontokon felhasználták a héber grammatika

eredményeit is a magyar nyelv leírására (lásd később az A/IV. részben). Történt kísérlet arra is, hogy elsősorban a héberre alapozva írják le a magyart, és ez sajátos módszertannal párosult.

1. 4. *Brevis sed methodica explicatio*: Komáromi Csipkés György grammatikája (1655)

Komáromi nyelvtana a következő címet viseli: *Hungaria Illustrata, hoc est brevis sed methodica naturae et ingenii linguae Hungaricae explicatio, anungaros in discenda lingua ista facilitans et promovens et Hungaros efficiens* vagyis *A magyar nyelv természetének és szellemének rövid, de módszeres kifejtése a magyarul nem tudók nyelvtanulásának elősegítésére és a magyarul tudók nyelvtudásának tökéletesítésére*. A két cél közül (nyelvtanítás és tudományos leírás) az elsőre teljesen alkalmatlan a grammatika. Nincs benne szintaxis, teljesen hiányoznak a példamondatok, a változatokról alig esik szó, a magyar példáknak ritkán van latin értelmezése, nem létező, konstruált alakok vannak benne stb., vagyis nyoma sincs mindannak, ami Pereszlényi kiforrott nyelvtanító munkáját olyan gyakorlatiassá tette.

Sokkal izgalmasabb viszont a másik cél: a módszeres magyarázat. Komáromi grammatikája talán a legelvontabb, leginkább spekulatív jellegű korai magyar munka, nagyon tudatos, szigorúan következetes és fegyelmezett módszerről tanúskodik elveiben és szerkesztésében is. Sokszor úgy tűnik, mintha írója gondosan mérlegelő, logikus okfejtéssel író teológus lenne grammatikaszerzőként is. Rövid, a tömörség és az áttekinthetőség érdekében sorszámozott szabályokat fogalmaz, tele előre- és visszautalásokkal. (Ez az elrendezés egy pontokba szedett, és kicsit bővebb vázlatra emlékeztet.)

Ráadásul ez a szokatlanul elvont *methodus* szokatlan kiindulással párosul: Komáromi ugyanis, ellentétben a többi grammatikussal, nem csak hangoztatja a héber hasonlóságot, hanem továbbmenve arra a következtetésre jut, hogy tévedés a magyart a latin grammatika alapján leírni. Okfejtése nagyon egyszerű: kétféle nyelv létezik: nyugati típusú és keleti típusú. Az előbbieket leírására a latin grammatika felel meg, az utóbbiak leírására a héber. Mivel a magyar keleti nyelv, világos, hogy leírásához a héber grammatikát kell alapul venni. Komáromi a héber kiindulást olyan érvekkel és párhuzamokkal indokolta (a pronomon affixumok rendszere, a radix és az affixum különbsége, az ige egyes szám 3. személyű töve, az ige tárgyának személyére való utalás a *szertetlek* típusú alakokban, a képzett igék rendszere), amelyek másoknál is megtalálhatók, de Komáromi ezeket komplett rendszerré fejlesztette. Például az affixumok szerepét már mások is hangsúlyozták (pl. Pereszlényi 1682), Komáromi azonban az egész magyar morfológia lényegét a héberhez hasonlóan a toldalékok és a magánhangzó-változások rendszerében látja – ezt a névragozásnál és az igeragozásnál is általános szabályként fogalmazza meg (1655. 55, 71, 80). A 2. személyű tárgyra utalást a *szertetlek* típusú alakokban Sylvester (1539) is megjegyezte, és a héberrel vetette össze, Komárominál azonban a tárgy milyensége az egész igeragozás átfogó jellemzésének szempontjává válik.

Az előszó 4. oldalán azt írja, hogy a magyar nyelvet minél alkalmasabb (*commodior*), igazabb (*verior*) és általánosabb érvényű (*universalior*) szabályokkal kell leírni. Az alkalmasság a héber minta alkalmazását jelentette, az egyetemesség azt, hogy egyedi, eseti szabályok helyett kevés, de általános érvényű, univerzális szabályt törekszik adni.

Komáromi szemléletében két dolog játszott kulcsszerepet. Az egyik, hogy (szemben a többiekkel) nem a jelenségek minél teljesebb számbavételét, majd ezek besorolását tartja fontosnak valamilyen latin kategóriába. Komáromi azt tartja elsődlegesnek, hogy kategóriákat definiáljon, és pontos kritériumrendszert dolgozzon ki az elemek besorolására valamelyik kategóriába. Rendszerének fenntartását azonban olykor fontosabbnak tartja a nyelvi valóságnál. Hosszú oldalakat szentel például az esetvégződés és a toldott prepozíció közti aprólékos különbségtételnek, de a kategorizálás során csak a rendszerébe illő formákon mutatja be a kritériumok alkalmazását, a többit elhallgatja. Az általa használt fogalmakat (ha azok eltérnek a közismert latin grammatikától) definiálja, és következetesen ragaszkodik a definícióhoz. Ez teljesen eltér a kortárs magyar gyakorlatától, amelyben inkább a latin kategóriák kimondatlan átértelmezésével oldották meg a latintól eltérő jellemzők besorolását.

Komáromi viszont nem ismer átmenetet, a kategóriába jobban vagy kevésbé illeszkedő elemet, ehelyett a szükséges és elégséges kritériumokat mérlegelve kizárólagosan, vagy-vagy alapon dönt. Ez az eljárás kivédi a terminológiai bizonytalanságok nagy részét, nála nincsenek szinonim terminusok vagy kettős értelemben használt műszavak, amelyek olyannyira jellemzők a korai magyar grammatikákra. A másik oldalról viszont épp a definiáltság miatt Komáromiból teljesen hiányzik a többieknél tapasztalható szemléleti és terminológiai rugalmasság.

A másik jellemző, hogy Komáromi számára nem az aktuálisan létező nyelvi formák a lényegesek, hanem azok a produktív szabályok, amelyek létrehozzák őket. Innen érthető, hogy nyelvtana tele van olyan formákkal, amelyek elvileg lehetségesek ugyan, de a magyarban nem használatosak, és Komáromi semmiféle megjegyzéssel nem különbözteti meg őket a valóban használt formáktól. A leghíresebb példa erre az egy többől 80 (!) képzett igealak, amely az elvileg lehetséges képzésmódok összes kombinációjával jön létre, bár ezek jó része a valóságban nem használatos, mint pl. a *Vergelődthetlek*, vagy a *Vergelőddegek*.

Ugyanígy képes teljes rendszert építeni arra a csupán egyetlen ponton megfigyelhető lehetőségre, amikor az ige utal a tárgy személyére (*verlek*). Ez a rendszer a következőképpen fest:¹

Az igének van tárgya			Az igének nincs tárgya
A tárgy határozott		A tárgy határozatlan: „valamit”	<i>gondlokodom</i>
A tárgy személyt jelöl:		A tárgy osztályt jelöl: „azt”	
A beszélőt magát <i>verem magam</i> [1. személyű tárgy]	Külső személyt: <i>verlek téged</i> [2. személyű tárgy]	<i>verem ezt</i> [3. személyű tárgy]	

4. ábra Komáromi Csipkés György felosztása a magyar igékről

¹ Komáromi nem használ példákat a felosztásban, ezért a ragozási táblázataiból hozok példákat.

Azonban, ha eltekintünk a rendszer kedvéért konstruált alakoktól (bár ezek mindig potenciálisan létező formák), azt látjuk, hogy noha egészen más úton jut el oda, végső eredményét tekintve rendszere nem tér el sokban a többi szerzőétől, akik a latin esetrendszert másolták a magyarban. Vagyis lehetséges, hogy a latin helyett más minta, például a latinizált héber grammatika alapján is lehetséges lett volna leírást adni nyelvünkről. Hiszen a nyelvtudomány történetében rendre azt látjuk, hogy egy adott nyelvre kidolgozott és ott célszerű kategóriarendszert és terminológiát adaptálnak egy másik nyelv leírására, ami aztán a nyelvtípustól függően jobban vagy korlátozottabban alkalmas.

Végül néhány szót e különböző methodussal írt grammatikák továbbéléséről. Szenczi grammatikájának eredményei más, elsősorban pedagógiai munkákban éltek tovább (Pereszlényi, Kövesdi), a ramista módszer pedig a XX. századi strukturalizmus előfutára. Pereszlényi nyelvtana a katolikus iskolákban hosszú ideig alapmunka volt, még a XVIII. század végén is használták. Módszerét, a jezsuita nyelvtanítás methodusát az Alvarus-grammatika megszámlálhatatlanul sok kiadásában alkalmazták. Komáromi grammatikája előzmény és folytatás nélküli, de methodusának bizonyos célkitűzései (minél általánosabb szabályok keresése, rendszerszerűség, a potenciális alakokat létrehozó szabályrendszer leírása, deduktív kiindulás) és a megvalósítás néhány túlkapása (nem tipikus vagy konstruált alakok, a rendszernek a nyelvi tények fölé helyezése) a modern strukturális szemléletű irányzatok némelyikével mutat hasonlóságot.

III. FORRÁSOK ÉS PÁRHUZAMOK

1. A KORAI MAGYAR GRAMMATIKÁK CSALÁDFÁJA

1. 1. A korai grammatikák általános forrásai

1. 1. 1. A magyar grammatikai hagyomány

A grammatikairás kibontakozását már az első ránk maradt nyelvtanok előtt hosszú folyamat előzi és alapozza meg. A középkorban az írástudás, oktatás, a kultúra a latinhoz kötődött (vö. *deáktalan* 'írástudatlan', *deák* 'latin', 'tanuló', 'diák'). A latin és az anyanyelv közötti állandó fordítások révén a klerikusoknak nagy fordítói tapasztalata lehetett, és ismerte a szószerintiségre törekvést, bizonyosan kikristályosodott egy olyan megoldási tár, amely az egyes szerkezetek fordítási megfelelőit tartalmazta.

Az anyanyelv rendszerének számbavételét pedig a latin grammatika tanítása indította el. A középkori oktatásban nem tiltották az anyanyelv használatát, alsóbb fokon tanítási segédnyelv volt. A tanárok a latin tanítása közben folyamatos összevetésekre kényszerültek az anyanyelvvel, így a latintanítás hozadékaként létrejött a magyar nyelvi jelenségek kategorizálása is, természetesen a fordítási megfelelők alapján. Azt a magyar alakot nevezték tehát például adverbiumnak, ami a latin adverbium fordítására szolgált (még ha ez a magyarban épp nem is határozószó, hanem például névutós főnév volt), azt nevezték praepositiónak, ami a latin praepositio bevett fordítása volt (még ha az a magyarban határozórag is volt), stb.

A magyarországi iskolákban az Európában mindenütt népszerű tankönyveket használták: alapfokon Donatus *Arsait*, a könnyebb bemagolás céljából kérdés-felelet formában, kiegészítve a latintanítás bevezetőjeként használt imádságokkal, versikékkel, majd Priscianus *Institutiones*ét, Balbus *Catholicon*ját. Magasabb fokon olyan grammatikára volt szükség, amely a klasszikusok helyett az egyházatyák írásait és a Vulgata szövegét veszi alapul. Ezt a szerepet töltötte be Alexander de Villa Dei hexameteres költeménye, a *Doctrinale*. (A verses formának itt is a memória segítése volt a feladata, hiszen az ismeretek nagy részét szóbeli tanulás útján kellett a tanulóknak elsajátítaniuk.)

Nemcsak a betűvetést és a grammatikai alapismereteket, de a fogalmazást, tömörítést, szerkesztést, stilizálást is latin nyelvű szövegekhez kapcsolva tanították. Nemzedékről nemzedékre szálló oda-vissza fordítási feladatok, fogalmazási témák, fordulatgyűjtemények jelentették az oktatás alapját. A retorikák közül a legnépszerűbb a *Rhetorica ad Herennium* volt. A retorika hatáskörébe utaltak szintaktikai jellegű kérdéseket is, ez magyarázza, hogy sokszor a grammatika csak az alaktanra korlátozódott. Még a XVII. századi grammatikák közt is több olyan van, amelyik nem tartalmaz szintaxist, a tanulókat egy másik grammatikához irányítva, vagy a gyakorlatra bízva a dolgot.¹

¹ Az *Excerpta* néven ismert kéziratos nyelvtanító mű (1650k.) „A többit nézd meg Molnárnál” szavakkal Szenczihez irányítja az olvasót, Komáromi Csipkés (1655) pedig „A gyakorlat majd

A humanizmussal kezdődően Európában több fontos változás is bekövetkezett a nyelvvel kapcsolatban. A reneszánsz a nyelvek megítélésében két változást hozott: egyrészt a középkori latin helyébe ismét a klasszikust ültette (megmerevívte ezzel), másrészt a Bibliát az eredeti nyelveken kívánta tanulmányozni, így beemelte a hébert és a görögöt a tanulmányozandó nyelvek közé. A reformáció az anyanyelvű Bibliaolvasás elterjesztésével, és annak kimondásával, hogy minden nyelv méltó arra, hogy dicséjék rajta az Urat, fontos lépést tett az anyanyelv értékének emelésére. A Biblia fordítása közben felmerülő nyelvi kérdések a tudatos normaalkotás igényét is felvetették, a bibliafordítási és -kiadási munkák szorosan összefüggtek a grammatikákkal és az ortográfiákkal. A grammatikák példaanyagának egy jelentős része bibliai idézet.

A világi ismeretek elsajátításának igénye létrehozta az anyanyelvű iskoláztatást. Az idegen ajkúak nyelvtanításához szintén szükség volt az anyanyelv szisztematikus leírására. Első nyelvtanaink előszavukban szinte kivétel nélkül a külföldi, nem magyar anyanyelvű diákok és felnőttek magyarrá tanítását jelölik meg célul. Itt egy fontos fókuszváltás következett be: míg eddig a latintanítás érdekét szolgálta a vulgáris nyelv, most a vulgáris nyelv tanítása került a középpontba, amihez a latin grammatika szolgáltatta a keretet, és a latin volt a közvetítő nyelve.

Mivel Magyarországon nem volt egyetem, a magyar diákok külföldön tanultak. Előbb a krakkói egyetemen, majd a reformációtól kezdődően német és németalföldi protestáns egyetemeken. Ezekben a helyeken ismerkedhettek meg a latinizált héber grammatikákkal és a német nyelvművelési és ortográfiai kérdésekkel is.

Ez a nem dokumentált fordítási, művelődési és tanítási hagyomány nagyjából egységes szemléletet és kategorizálást teremtett a magyar nyelvi jelenségek tekintetében. Az első ránk maradt magyar nyelvtan, Sylvester grammatikája (1539) már olyan kiforrott szemlélettel rendelkezik, amit csak hosszú ideje fennálló nyelvtanítási hagyomány magyarázhat.

Külön érdekes kérdés, hogy ebben a folyamatban a magyarázatok során kialakult-e a latin grammatikai terminológia olyan magyar ekvivalense is, amellyel Sylvester grammatikájában találkozunk. Balázs János kéziratban fennmaradt magyar műszógyűjteménye Sylvestertől és az előtte levő korból kb. 150 tételt tartalmaz, melyek többnyire a latin megfelelők tükörfordításai. Ezek azonban inkább a szójegyzékekbe felvett latin terminusok egyszerű fordításainak tűnnek, mint általánosan használt, kiforrott műszókészletnek. Következésképpen csak az amúgy is magyarító Sylvester használja őket (grammatikájában ill. korábban az 1527-es Hegendorff-féle *Rudimenta* magyar részében). Később még a magyar nyelvű írásokban is sokáig csak latin terminusok vannak (pl. Gelejinél, aki pedig magyar műszavakat alkotott), és a szerzők panaszkodnak is a terminológia hiányára.

A hagyománynak köszönhető az is, hogy olyan szerzők is, akik biztosan nem ismerték egymás munkáit, és teljesen más elméleti keretben dolgoztak, hasonlóképpen nyilatkoztak egyes kérdésekben. Így például Komáromi Csipkés György, aki bevallása szerint nem használta fel egyetlen elődje munkáját sem, és a héber grammatikákból indult ki, sok tekintetben hasonló eredményekre jutott a magyar nyelv leírásában, mint a többi szerző.

Ugyanígy vándorolnak példamondatok a művekben,² és vannak olyan nyelvhelyességi kérdések, melyeket sok szerző érint. Ilyenek a számnév utáni egyes vagy többes szám kérdése, a birtokos számának megfelelő birtokos személyjel alkalmazása (*a magyaroknak királynéjuk*-típus), a szenvedő szerkezet jelölése az igéből képzett alakokban (*a világnak teremtése*-típus), a homonim és a homofón alakok megkülönböztetése, a határozott névelő különírása az őt követő szótól, az *aki* és az *amely*, a *-ba/-be* és a *-ban/-ben* megkülönböztetése stb. Mivel közülük több már Sylvester nyelvtanában is megjelenik, akit pedig nem ismernek a későbbiek, feltehető, hogy ezek a kérdések hagyományosan jelen voltak a nyelvről való gondolkodásban.

1. 1. 2. Egyéb hatások: a héber grammatikai hagyomány és a kortárs német grammatikák

A korai magyar grammatikák szerzőinek a latin mintájú grammatikai keret alkalmazatlansága folytán számos kérdésre kellett megoldást találniuk. A leírás kérdése szorosan összefüggött egy másikkal, és ez a magyar nyelv társtalanságának kérdése volt.

Erre a két problémára egyszerre kínált megoldási lehetőséget a héber grammatikával való összevetés és a héber nyelvrokonítás. Erről részletesebben az A/IV./5. fejezetben lesz szó.

A német és németalföldi egyetemeken tanuló diákok a héber hagyomány mellett a korabeli német grammatikusokat foglalkoztató kérdésekkel is megismerkedtek. A német nyelv művelő társaságok legfőbb törekvése ekkortájt az volt, hogy kialakítsák a Hochsprachét, szótárak, grammatikák, nyelvi vitairatok segítségével. A német nyelv standardizálásának folyamata magában foglalta a helyesírási norma kialakítását is. Mivel a héber nyelvtanok nyomán megjelenő tőfogalmat felhasználva Németországban már kialakult a szóelemző helyesírás (Moulin 2004), az elv átkerült Magyarországra is. A Geleji Kátona István, Tótfalusi Kis Miklós és Tsétsi János munkáiban található megfogalmazások, amelyek a szóelemek változatlan alakban való írása mellett érvelnek, szó szerint megegyeznek a kortárs német grammatikák fordulataival. Feltételezhető a német grammatikák formai hatása is, Szenczi például felhasználta Johannes Clajus 1578-as német grammatikájának beosztását, példamondatait, fordulatait, noha szemléletét, módszertanát nem befolyásolta.

1. 2. Az egyes grammatikák kapcsolódásai

1. 2. 1. Az első grammatika

Sylvester János nyelvtana (1539) az első ránk maradt magyar grammatika, a humanista áramlat terméke. Ugyanakkor világos, hogy a magyar nyelv leírása a latin tanításából nő ki nála: a magyar részek kiindulása mindig az alapként közölt latin kategória fordítása és magyar megfelelőinek bemutatása, még ha ez a bemutatás önálló elemzést is ered-

² *Két ember (ek) megy (mennek) vala fel a templomba.* (Sylvester 1539, Geleji 1645, Kövesdi 1686); *Vagyon Mófesek és Prófétáik* (Szenczi 1610, Geleji 1645, Kövesdi 1686, Tsétsi 1708); *Meg-emlíkezzél a' Szombatról* (Szenczi 1610, Kövesdi 1686); *Sokann uadnak az hiuatalofok keuejenn uadnak az ualaftottak* (Sylvester 1539, Geleji 1645)

ményez. Szerkezete, definíciói szorosan követik Donatus *Ars minor*-ját. Felmerültek konkrét német grammatikával való rokonítások (Bartók 2004), vagy Guarinóval (cáfolata Éder 1991), de bizonyítva nincsenek. A héber hagyományt már több ponton felhasználja, és nála van először (és utoljára) konkrét héber szerkezet párhuzamba állítva a magyarral (a pronomen affixum tárgyalása során).

1. 2. 2. A Szenczi-vonal

Mivel Sylvester grammatikája sokáig lappangott, és csak a XIX. században fedezték fel, nem lehetett hatása a következő nyelvtanokra. Szenczi Molnár 70 évvel későbbi grammatikája viszont meghatározó jelentőségűnek bizonyult. (A *Nova Grammatica Ungarica* forrásairól részletesen az A/III./2.-ben, héber vonatkozásairól az A/IV./5.-ben lesz szó.)

Ez a nyelvtan lett a magyar grammatikai hagyomány kiindulópontja. Szinte mindenki ismerte (legalábbis tudott róla, mint Komáromi, aki nem használta), és hivatkozással vagy anélkül, fel is használták. Szemlélete nagy befolyást gyakorolt az egész későbbi nyelvtanirodalomra, és felszabadító hatással volt a magyar jelenségek leírására. Egy példa: az, hogy az *ablativus* nála többféle névszói végződés összefoglaló nevéként szerepelt, lehetővé tette sokféle magyar határozórag felismerését és elhelyezését a deklinációs rendszerben, és a sokesetes magyar névragozási rendszer kiindulópontjává vált, és nemcsak a tételes grammatikákban, de az ortográfusoknál is.

Szenczi tudományos igényű, és ezért abban a formában tanításra alkalmatlan grammatikájának hamar megszülettek a pedagógiai célú leegyszerűsítései. Közvetlen leszármazottjának tekinthető a soproni evangélikus líceum tanárának, Kövesdi Pálnak *Elementa* című, német anyanyelvű kisdíákok tanítására szánt grammatikája (1686). Egy másik átdolgozás Szencziből a XVII. század közepére datálható, az *Excerpta Linguae Hungaricae* című kéziratos nyelvtanító töredék. Ez egy rövid alaktanból, egy még rövidebb frázisgyűjteményből és egy fogalmazványmintából áll, szintaxis nincs benne, ezt „A többit nézd meg Molnárnál!” mondat pótolja. (Szenczi alaktana a Kövesdi-grammatikában is sokkal alaposabban át van dolgozva pedagógiai szempontból, mint a szintaxis, tehát a tételes tanítás inkább az alaktanra korlátozódhatott.)

A Szenczi-grammatika pedagógiai szempontú feldolgozása a jezsuita Pereszlényi Pál *Grammatica Linguae Ungaricae*-ja (1682) is. Pereszlényi a nagyszombati jezsuita kollégiumban szlovák és német anyanyelvű kispapokat oktató magyarral, a rend hivatalos latin grammatikáját, Emmanuel Alvarez nyelvtanát magyarral adaptálva. A magyar nyelvi sajátosságokat magyarázó anyagát Szencziből merítette (Szathmári 1968), ám az Alvarez-féle keretbe illesztette, ami több ponton (pl. az igeragozás leírásánál) jóval bonyolultabb rendszert eredményezett, mint Szenczinél. A Pereszlényi-grammatika aztán évszázadokig a rend magyar grammatikája volt, anélkül, hogy a forrásként szolgáló Szenczi-mű szóba került volna. A pedagógiai szemléletű átdolgozások aztán maguk is újabb grammatikák kiindulási alapjai lettek. A Kövesdi-grammatika lett az alapja a szintén evangélikus Bél Mátyás német nyelvű *Sprachmeister*-ének (1729 és további kiadások), és Kövesdire és Pereszlényire támaszkodott Adámi Mihály 1760-ban megjelent *Sprachkunst*-ja is (Szili 2013 és 2014).

1. 2. 3. Az ortográfus-vonal

A szorosan vett grammatikák mellett a másik vonal a helyesírási és nyelvhelyességi kérdésekkel foglalkozó ortográfiáké. Bár ezek többnyire közvetlen gyakorlati feladatokból kiindulva jöttek létre, például egy fontos kiadvány írásmódjának tisztázására, mint Geleji Katona István teológiai munkái, Tótfalusi Kis Miklós bibliakiadása vagy a Pápai Páriz-szótár újabb kiadása, megjelenésüknek hosszú előzménye volt.

Az anyanyelvű nyomtatott kiadványok elterjedése a helyesírás egységesítését igényelte. A protestáns felekezetben ennek elvi alapja a szóelemzés érvényesítése volt, ami a morfémafogalom implicit felismerésén alapul. A szóelemző elv feltehetően a német nyelvűvelés hatására került be a magyar grammatikai gondolkodásba. Elve és gyakorlata először Geleji Katona 1645-ös *Magyar Grammatikátskájában* jelenik meg, majd Tótfalusi Kis Miklósnál az 1697-es *Apologia Bibliorum* harmadik részében, majd Tsétsi Jánosnál a Pápai Páriz szótár elé írt *Observationesben*. (Minderről részletesen a B/II./3.-ban lesz szó.) A szóelemző írásmód aztán Révainál nyert véglegesen kidolgozott, bár az elődöktől különböző ideológiájú formát a gyökelméletben. Révai (1803. 301) elődjének mondja Gelejit és Tsétsit.

1. 3. Összefoglalás

A korai magyar grammatikák meghatározó hátterét a nyelvvel való különféle foglalkozások (latintanítás, a magyar mint idegennyelv tanítása, nyomtatás, fordítás) során kialakult hagyomány adja. Ez a hagyomány alkotó módon felhasználta a latinizált héber grammatikai kategóriáit. A folytatás nélkül maradt munkák (Sylvester János, Komáromi Csipkés György) mellett nevesíthetők konkrét kapcsolatok. A kiindulás, a meghatározó alapmunka Szenczi Molnár Albert grammatikája. Az egyik vonalat ennek pedagógiai célú átdolgozásai jelentik. A másik vonalat pedig a nyelvűvelő és helyesírási kérdésekkel foglalkozó ortográfiák, amelyeket erősen befolyásolták a kortárs német nyelvűvelő irányzatok. Mindkét irányzatnak kimutatható a folytatása a XVII. századi és a későbbi munkákban.

2. SZENCZI MOLNÁR ALBERT GRAMMATIKÁJÁNAK LEHETSÉGES FORRÁSAI

A Szenczi-grammatika forrásaira vonatkozó ismereteket Szathmári István foglalta össze 1968-as, a régi magyar nyelvtanokat számba vevő munkájában (Szathmári 1986. 175–7), azóta nem foglalkoztak a kérdéssel áttekintően. A következőkben korántsem a teljesség igényével Szenczi grammatikájának és terminológiájának néhány forrására mutatok rá. Ezek a következők: Petrus Ramus *Grammatica Latina* c. munkája, Johannes Clajus *Grammatica Germanica*-ja és Szenczi saját egyéni megoldásai. Röviden utalok arra is, hogy Szenczi (majd minden régi magyar grammatikushoz hasonlóan) a héber grammatikaírás eredményeit is felhasználta. Erről részletesebben az A/IV./5. fejezetrészen lesz szó.

2. 1. Petrus Ramus: *Scholae Grammaticae*

Maga Szenczi az előszóban (1610. 21) eléggé szűkszavúan nyilatkozott forrásairól, a hazai előzményeket teljesen kizárta. Ramusról is annyit jegyzett meg csupán, hogy az anyag elrendezésének módszerét és grammatikai terminusait Ramusnak a hesseni iskolák számára előírt latin nyelvtanából kölcsönözte. Nyilvánvaló tehát, hogy Szenczi nagy jelentőséget tulajdonított a Ramus-grammatikában használt logikai, dialektikus rendszernek. A II. fejezetben láttuk, hogy milyen volt Ramus *methodusa*, és mit jelentett ez a nyelvleírásban: hogyan lehetett a szófajokat és azok másodlagos kategóriáit egy-egy kiválasztott kritérium megléte vagy hiánya szerint felosztani.

Ramus grammatikáját azonban többször átdolgozták, az egyes kiadások eltérnek egymástól. A Szenczi által feltehetőleg használt kiadás esetében a terminus ante quem nyilván 1610, amikor Szenczi munkája megjelent, a terminus post quem pedig az a kiadás, amely először tartalmaz szintaxist is. Ezek alapján a *Grammatica Latina* valamelyik 1578 utáni kiadására gondolhatunk, ugyanis az 1578-as kiadásból még hiányzik a részletes szintaxis, csak néhány rétorikai figura szerepel, ám az 1595-ös kiadásban már a 120 lapnyi könyv harmada szintaxis. Szabó András szívességéből ismerhetem az 1595-ös kiadás tartalomjegyzékét, mely alapján e kiadás beosztása is hasonlít Szencziéhez. Sajnos, magyarországi példányát nem leltem fel, így az összevetésben Ramus *Scholae grammaticae* c. munkájának az Akadémiai Könyvtárban elérhető 1559-es párizsi kiadására támaszkodtam (ez a világhálón is megtalálható). Ramus hatása (csak felsorolásszerűen) a következő lényegesebb pontokon ragadható meg:

A grammatika részei csak az *etymologia* (mai értelemben: hangtan és morfológia) és a *syntaxis*. A hagyományos felosztás szerint a grammatika része volt még a *prosodia* és az *orthographia*, ezeket Ramus nem tárgyalja külön részként, mivel szerinte szét vannak osztva a másik kettőben.

Az *etymologia* részben Ramus nyomán Szenczi is két csoportra osztja a szavakat: számmal rendelkező szavak és számmal nem rendelkező szavak. A számmal rendelke-

zökhöz tartoznak a következő szófajok: *nomina, verba, participalia* (ezek a donatusi-priscianusi hagyományban ragozhatónak, *declinabilesnek* nevezett szófajok). A számmal nem rendelkező szavak felosztása viszont eltér a két munkában. Ramus a számmal nem rendelkező szófajok közt csak kettőt említ: az *adverbiumot* és a *coniunctiót*. Szenczi viszont így ír: „Eddig a számmal rendelkező szavakról, tulajdonságaikkal és fajtaikkal, most következnek a számmal nem rendelkező szavak: ezekből magától értetődően hiányzik a szám. Közönségesen járulékos szónak nevezik őket, mivel a számmal rendelkező szavakhoz járulnak, mint az előljárók [névutók, határozóragok], amelyek a magyaroknál inkább a szó után állnak, továbbá a határozószavak, indulatszavak és kötőszavak” (Szenczi 1610. 145).

A számmal rendelkezés kritériuma nyilvánvalóan Ramus rendszeréből való, ám három jelentős eltérés van: 1. Eltér a számmal nem rendelkező szavak további felosztása. Szenczinél: *adverbium, praepositio, coniunctio, interiectio*; Ramusnál (1559. 330) csak *adverbium* és *coniunctio* (a *praepositio* és az *interiectio* szerinte ugyanis az *adverbium* része). 2. Ramusnál nem szerepel a ragozhatatlanság, mint kritérium. 3. Szenczi a *particula* szót használja a szófajcsoport összefoglaló elnevezéseként, ám ez a terminus Ramus művéből teljesen hiányzik.

A számmal rendelkezőkön belül a nemmel rendelkezés tulajdonsága választja el a névszókat az igéktől. (Az *articulus*, amely nem illett Ramus szófaji rendszerébe, Szenczi grammatikájában külön, a hangváltozások és a szóképzések közé iktatva szerepel, a névszavak előtt – ebben inkább a német grammatikákhoz hasonlít.)

Az igeragozás tárgyalásában Szenczi Ramust követi abban a tekintetben, hogy nem vesz fel külön módokat, csak az idő egy alfajaként tárgyalja a módbeli változatokat. Ezért például a felszólító jelen neve nála *praesens secundum* (ti. a *praesens primum* a kijelentő módú jelen).

A szintaxis részei a *convenientia* és a *rectio*, bár Szenczi nem az egyes szófajok és ezen belül legbővebben az egyes igefajták szerint tárgyalja a *rectiót* (mint Ramus), hanem az esetvonzatok szerinti beosztásban. Viszont feltehetőleg Ramus példájára iktat be egy fejezetet az ellipsisről.

A szerkezeti és terminológiai hasonlóságokon túl sok esetben, főként a definícióknál, szó szerint egyező vagy csak kissé eltérő megfogalmazásokkal találkozunk. Például a grammatika meghatározása Ramusnál (1559. 5): „Grammatica est ars bene loquendi, id est Latinis latine.” Szenczinél (1610. 29): „Grammatica est ars bene loquendi, idque Ungaricis Ungarice.” A névszói eset definíciója Ramusnál (1559. 116): „Casus est specialis nominis terminatio”, Szenczinél (1610. 47) szó szerint ugyanez. Az ige szófajának definíciója Ramusnál (1559. 243): „Verbum est vox numeri personalis cum tempore.” Szenczinél pedig: „Verbum est vox numeri cum tempore et persona.” Ramus definíciója azért is érdekes, mert hiányzik belőle az utalás a cselekvésre és a módra, ez utóbbit, mint láttuk, az időnek alárendelve tárgyalja.

A kiragadott példák is mutatják, hogy grammatikájának beosztása és műszavai alapvetően valójában Ramus munkáját követik. Ugyanakkor jelentős eltérést találunk Ramus grammatikájához képest az anyag elrendezése és szerkesztése terén. Ramus nyelvtana (legalábbis az általam áttekintett kiadás) zsúfolt, tagolatlan, ezért nehezen kezelhető munka. Az egyes definíciók, szabályok után igen sok odavágó idézet, szembeállított vélemény következik antik grammatikusoktól, leginkább Diomedestől, Varrotól, Donatustól és Priscianustól, majd Ramus saját állásfoglalása a kérdésben. A szabályokat bő-

séges irodalmi példaanyag illusztrálja. Szenczi ellenben világosan szerkesztett, áttekinthető munkát írt, amelyből szinte teljesen hiányoznak a grammatikus elődökre való hivatkozások, így anyagkezelésben biztosan nem követte Ramust. Nyelvi példái a köznyelvből származnak: *Halac ußnac az vizekben, pisces natant in aquis* (1610. 42), sokszor Szenczi korára, személyes életére utalnak: *Németorfbágra jöttem Magyarorfbágból, In Germaniam veni ex Ungaria* (1610. 192), a szintaxis részben pedig igen sok bibliai idézetet hoz a szabályok illusztrálására.

Szenczi a korai magyar grammatikusokhoz hasonlóan felhasználta a héber grammatika eredményeit is. Részben egyszerű illusztratív céllal, mint például a latintól eltérő magyar hangok bemutatásánál, részben pedig héberből származó kategóriákat adaptált a magyar sajtások leírásához, például a toldalékoláshoz. Mindezekről részletesen lesz szó az A/IV. fejezetben. Ugyanakkor Szenczi óvakodott a magyar–héber nyelvrokonság kijelentésétől, helyette nyelvünk társtalanságát hangsúlyozta.

2. 2. Korai német grammatikák

Előszavában Szenczi megemlíti Albert Ölinger (1573) és Johannes Clajus (1578) munkáit, igaz, nem mint forrásokat, hanem mint tiszteletre méltó példákat: „Német nyelvtenát [Clajus] húsz éven át írta figyelő gondnal, pedig már előtte is nem megvetendő német nyelvtenát szerkesztett Albert Oelinger, akinek a művét Clajus látta és olvasta” (Borzsák I. fordítása). Szathmári István (1968. 175–7) már utalt arra, hogy a Szenczi-grammatika forrásai közt lehetnek ezek a nyelvtenak is, elsősorban az előszóban említett Ölingeré (1574) és Clajusé (1578), de nem foglalkozott a kérdéssel részletesen. Nem tisztázott tehát, hogy Szenczi nyelvészeti felfogásán hagyott-e nyomot e két grammatika szemléletmódja illetve kimutathatóak-e szerkezetbeli vagy szövegszerű egyezések. A következőkben tehát a két német grammatika előszavának gondolatait és szerkezeti felépítésüket vetem össze Szenczi munkájával. A két grammatikát az Egyetemi Könyvtárban található 1894-es (Clajus) illetve 1897-es (Ölinger) újabb kiadásban nézhettem meg, az idézetek lapszámai ezekre a kiadásokra vonatkoznak.

A szóban forgó két grammatika a német nyelv első két önálló nyelvtana, eltekintve most a Balázs János által (1987. 270) második nyelvreírású foknak nevezett, a latint és a vulgáris nyelvet egyszerre leíró grammatikáktól, mint Crodeliusé. A német nyelv leírásának kezdetén ugyanaz a kérdés merült fel, ami rendre megjelenik a korai nemzeti nyelvtanokban: leírható-e egyáltalán grammatikai szabályokkal a többnyire bonyolultnak és kuszának tartott nemzeti nyelv, illetve mi a rangja a biblia három szent nyelvéhez (latin, görög, héber) viszonyítva? (A kérdéstről lásd Scaglione 1984. 9–51, Telegdi 1990, szellemtörténeti háttéréről Téglásy 1988. 9–29.)

A grammatikusok törekvése kettős: egyfelől bebizonyítani a német nyelv értékes és szabályos voltát, másfelől pedig kijelölni azt a nyelvváltozatot, amely a követendő példa, a kívánatos nyelvhasználat alapja. A kettő szorosan összefügg, hiszen a görög és a latin grammatikai leírás egy erősen szabályozott, sztenderd irodalmi nyelven alapult. Ezt a fajta grammatikát alkalmazni egy, csak változatokban létező vulgáris nyelvre, feltételezi valamelyik változat kiemelését a nyelvreírás alapjaként, és így ennek a változatnak a kanonizálását. (Ugyanakkor ez nem jelent a mai értelemben vett, a deskriptív nyelvreírásal szembeállítható preskriptív szemléletű grammatikát, hiszen egyetlen változat kijelölése a többi közül akkor is preskriptív jellegű, ha a szerzőnek nem az az elsődleges

szándéka, hogy rangsoroljon a változatok között.) A nyelvi rendszer leírásában mindkét munka elsődlegesen a latin grammatikát veszi alapul. A latin grammatika alapul vétele a német nyelv leírásában, amit a korábbi irodalom a minta elégtelensége miatt kárhoztartott, és negatívumként tüntetett fel (Donhauser 1985. 31), világosan a német nyelv szabályos voltát hivatott bizonyítani, hiszen a szabályosság a korban egyet jelentett a görög–latin grammatika alkalmazhatóságával. Egyébként ma már a nemzetközi szakirodalom a latin minta alkalmazását a korai nemzeti grammatikákban természetes, a nyelv rangját megadó és ugyanakkor kézenfekvő megoldásnak tartja (például a finn és a lapp nyelv vonatkozásában lásd Kulonen 1999. 50).

2. 2. 1. Albert Ölinger: *Underricht*

Nyelvtanának ajánló levelében Ölinger azt írja (1897. 2), hogy a közvélekedés „kétli, hogy a német nyelv, mivel bonyolult és nehéz, könnyen összefoglalható lenne biztos grammatikai szabályokkal”.¹ Szerinte viszont a német nyelv, amely igen régi és értékes, nem marad el a héber, latin és görög mögött, hasonlít is hozzájuk, tehát bizonyosan ez is leírható grammatikailag. Ellentétben más modern európai nyelvekkel, romlatlan és „önmagában megálló”, ezért „biztos határokkal oly mértékben összefoglalható, tanulható és tanítható, mint szinte egyetlen más nyelv sem.”² Ez azonban egyelőre még csak lehetőség (*potest*), épp ezért van szükség a grammatikus munkájára, ami a helyes nyelvhasználat alapját adja (1894. 2). A német nyelv kereskedelmi, gyakorlati szempontból is jelentős, a szomszédos népeknek, így a lengyeleknek, cseheknek, magyaroknak, olaszoknak, franciáknak, angoloknak, skótoknak, dánoknak szükséges a némettudás.

A nyelvtan a következőképpen épül fel: az ajánlólevél után közli Johannes Sturm levelét, majd a szerző bevezető szavai után következnek a betűk, kiejtésük, hangértékük, majd az *etymologia*. A szófajok (sorrendben): *articulus, nomen, pronomen, verbum, participium, adverbium, praepositio, coniunctio, interiectio*. Az *etymologia* 87 oldalra rúg, ehhez képest a *syntaxis* csupán szűk 11 oldalt kap. A grammatika végén egy rövid *prosodia* rész, majd a zárzó áll. A munka a hagyományos latin grammatikai felfogást követi, így például a névszóknak a hím-, a nő- és a semlegesnemen kívül lehet *genus omne, commune, promiscuum* nemük is. A műnek sem a szerkezete, sem a szövege nem mutat rokonságot Szenczi-ével. A szintaktikai részben nincsenek bibliai példamondatok, és a német példák mellett (noha a mű latin nyelvű) az esetek nagy részében nincs latin fordítás.

2. 2. 2. Johannes Clajus: *Grammatica Germanica*

Clajus grammatikája csak néhány évvel későbbi, mint Ölingeré, de már támaszkodik elődjére, sőt továbbfejleszti gondolatait. Clajusnál a német nyelv eredeztetése egy hosszabb, összefüggő gondolatsor része. Egyfelől azt hozza fel, hogy a német nyelv a többi nyelvvel együtt a bábeli összezavarodáskor keletkezett, tehát ugyanolyan régi, mint a többi. Másrészt a német népet az elsőszülött jogai illetik meg, hiszen Noé legidősebb fia,

¹ Eredetiben: „se dubitare, lingua Germanica ut est difficilis et gravis, possitne facile in certas leges Grammaticorum redigi.”

² Eredetiben: „per ipsam constans .. certis terminis ... ita comprehendere doceri, discique potest, ut vix ulla alia.”

Jáfet és ennek unokája, Askenáz az őse. Ehhez kapcsolódóan terjedelmesen értekezik a német nép történetéről, arról az imperiumról, amely a rómaiakról a német–római birodalom révén a német népre szállt át (Téglásy 1988. 14, Donhauser 1989. 38). Utána arról ír, hogy Luther bibliafordítása, amelyet kétségtelenül a Szentlélek sugalmazott, „eszközül választva Luthert”, a német nyelvet a Biblia negyedik nyelvéné emelte, így nem kétséges egyenrangúsága a szent nyelvekkel. A lutheri fordítás nyelvezete tehát emiatt lesz presztízsváltozat. Clajus az ő fordításából vett példákkal illusztrálja nyelvtanát, elsősorban a szintaxis tárgyalásában. (Ölinger még nem indokolta, miért épp az adott nyelvi változatot választotta ki a leírás alapjául.) Ugyanakkor, mint az 1897-es Clajus-kiadás előszavában a kiadást gondozó Weidling megjegyzi (1897. 3), Clajus hallgatólagosan módosítja Luther szövegét: kihagyja azokat a nyelvi formákat, amelyeket elavultnak ítélt, vagy amelyek nem illeszkednek az általa felállított szabályokba.

Clajus nyelvtana is a latin nyelvtan nyomdokain halad. Egyetlen konkrét forrást nehéz megnevezni, de sokat merített Melanchton, Ölinger, Laurentius Albertus és Crodelius munkájából. Nyelvtana a következőképpen épül fel: az előszó után az *orthographia* következik, majd a prosodia. Ezután következik a 120 oldalnyi, tehát a grammatika kétharmadát kitevő *etymologia*. A tárgyalt szófajok: *articulus, nomen, pronomen, verbum, participium, adverbium, coniunctio, praepositio*. A 30 oldalnyi *Sintaxis* c. rész szokásosan a klasszikus grammatikákból származó *congruentia* (egyeztetés) és a középkori modistáktól bevezetett *rectio* (vonzat) elvére épül, és a szófajok sorrendjében halad, tehát először az *articulus* használatára vonatkozó szabályokat közli, majd a *substantivum* és *adiectivum*, a *pronomen* következik. Az igéknél a személyes igéket tárgyalja először, sorban végigvéve az egyes esetvonzatokat, tehát az ige előtt illetve mögött álló nominativus esetű főnevet, a genitivus, dativus, ablativus esetű vonzatokat, ezután a személytelen igék következnek, majd a *participium, adverbium, coniunctio* és *praepositio* mondatba illesztésének szabályai. A szintaxisban Weidling szerint (1897. 11) körülbelül 20 szó szerinti vagy terminológiai átvétel van Melachthontól. A példamondatok részben a Luther-féle bibliafordításból származnak, részben pedig köznyelvek. A példamondatok után mindig ott áll a latin fordítás (Ölingernél ez sokszor elmaradt).

Kérdés tehát, mennyiben mutatható ki, hogy Szenczi használta Clajus munkáját. Kérdés az is, hogy ami esetleg közös, mennyiben közvetlen átvétel és mennyiben a kor uralkodó szokása. Ami az előszót illeti, Szenczi azt írja, hogy Clajus példájára emlékezik meg a magyarok eredetéről. Ám az ősiségből nem von le olyan messze ható következtetést, mint Clajus. Ott a leszármazás a német nép és nyelv felmagasztalása, hatalmi ambícióinak ideológiai megalapozása, Szenczinél ilyesméről szó sincs. Sőt, közismerten még a magyar nyelv származásának kérdésében is óvakodott állást foglalni (1610. 22).

A grammatikában a nyelvi leírás módszerét illetően eleve nem várhatunk különösebb egyezéseket. Bár mindketten a latin grammatikát vették kiindulási alpnak, Szenczi a ramista mintát követve teljesen más logikai rendszert és terminológiát alkalmazott, mint Clajus. A nyelvi alakváltozatok közül Clajus azon az alapon emeli ki az általa helyesnek tartott változatot, hogy Luther azt használta bibliafordításában. Szenczi viszont nem törekszik egyetlen nyelvi változat kizárólagossá tételére, inkább a változatok felsorolása és bemutatása jellemző rá (Szathmári 1968). Bár Clajushoz hasonlóan a *Syntaxis* fejezetben ő is a Bibliából idézi példáinak nagy részét, nem mondja ki, hogy ez lenne a követendő nyelvváltozat.

Közös vonás az is, hogy mindketten (külön hivatkozás nélkül) itt-ott kissé változtatnak az idézett szövegeken. A Szenczi-grammatikában idézett bibliai példamondatokat összevetve a Károli-biblia Szenczi-féle második kiadásával (1608), kiderül, hogy a szövegek sok esetben eltérnek. A grammatikában az idézeti helyeket is sokszor pontatlanul vagy hiányosan adja meg, vagyis feltehetően ilyenkor emlékezetből idézett. (Ezekre néhány példát hoztam a Szenczi-fordítás előszavában.) Clajus esetében Luther szövegének módosítása tudatosnak tűnik, Szenczinél viszont az eltérések jelentéktelenek az éppen illusztrált szintaktikai szabály szempontjából, vagyis inkább emlékezeti pontatlanságról lehet szó.

Más tekintetben viszont Szenczi nyelvtana erősen emlékeztet Clajuséra: ez pedig az anyag kezelésének és elrendezésének mikéntje. Ramus grammatikájával ellentétben Szenczié szikár, szűkszavú és tömör: definíció, szabály és példák követik egymást, a legtöbbször számozott pontokba szedve. Elhagyja Ramus terjengős hivatkozásait az antik szerzőkre, filozófiai eszmefuttatásait és túlbujánzó irodalmi példáit, áttekinthető, praktikus nyelvtant ír, a szükségesre korlátozott magyarázatokkal. Feltehető, hogy hatott rá Clajus grammatikájának elrendezése. Az, hogy ebben a tekintetben felhasználta, több helyen kimutatható. A szintaxis articulusról szóló részében (1894. 134–9) Clajus hat szabályt állapít meg: ebből három megvan Szenczinél is (a névelő egyeztetése avval a névszóval, amelyre vonatkozik; a tulajdonnevek előtti névelőhasználat; a névmás előtti névelőhasználat). Clajushoz hasonlóan (1894. 139) ő is külön foglalkozik az összetett számnevek külön- vagy egybeírásának kérdésével (1610. 166). Mindkettejüknél találunk városok távolságára utaló példamondatot. Clajus (1894. 150): „Hirtzberg ligt dren meiler von Torgaw, Hirtzberga distat Torgavia tria miliaria vel miliaribus tribus.” Szenczi (1610. 189): „Három melföld Herborna Marpurgtól, Tribus miliaribus distat Marpurgo Herborna.” Bár Ölingernél is van hasonló mondat, így elképzelhető, hogy szokásos volt az efféle példa, feltűnő, hogy éppen három mérföld a távolság mindkettejüknél.

Vannak azonban ennél is jelentősebb, szövegszerű egyezések is. A magánhangzók héber megfeleltetéséről szóló mondatot már idéztük, most álljon itt néhány további példa! A vocativusra mindketten hasonló példát hoznak. Clajus (1894. 147): „Miserere mei Iesu Christe”, Szenczi (1610. 175): „Kegyelmezz meg nekünc ô bent Iften, miserere nostri o sancte Deus”. A kettős tagadásról Clajus (1894. 158) ezt írja: „Duae negationes Germanis perinde ut Graecis magis negant.” Szenczinél (1610. 172a): „Duae negationes Ungaris perinde ac Graecis & Germanis, magis negant.” A mondat különben megvan Ölingernél is (1897. 121), kissé más megfogalmazásban: „Duae negationes apud Germanos non affirmant, sed magis negant.” Mindenesetre kettejük közül Szenczi Clajust követi, szinte szó szerint, úgy tűnik, mintha csak a magyarra igazítva kimásolta volna a szabályt. (Ugyanakkor mindhárom grammatikában más-más példamondatot találunk a szabályra.) Hasonló a helyzet a célhatározói kötőszóról szóló szabálynál is. Clajus mondatát (1894. 160) Szenczi szinte szó szerint ismétli, még a példa is ugyanaz (1610. 172b). Clajus: „Ut coniunctio causalis eandem fere habet constructionem apud Germanos, quam apud Latinos ... ut Ich gebiete dir das du ausfarest, Impero tibi ut ex eas.” Szenczi: „Coniunctio causalis eandem fere habet conventionem apud Ungaros, quam apud Latinos & Germanos, ut paranczolom néked, hogy kimenny.”

Összefoglalva a fentieket, úgy tűnik, hogy Szenczi ismerte, sőt keze ügyében tartotta Clajus grammatikáját, átvette ötleteit, szerkesztésmódját a szabályok és a példaanyag elrendezésében és kezelésében, olykor szó szerinti megfogalmazásokat is, ugyanakkor

szemléletét, nyelvléirási módszerét és terminológiáját alapvetően nem befolyásolta. Valószínűleg ezért sem említi meg forrásként, mint Ramust, hiszen „csak” elrendezést és néhány megfogalmazást kölcsönzött tőle.

2. 3. Szenczi újításai

A források közt meg kell említeni Szenczi saját ötleteit is. Van néhány olyan terminológiai sajátosság Szenczi grammatikájában, melyeknek nincs előzménye (folytatása sem), így ezek egyéni újításnak tűnnek. A legfontosabb a névszói paradigma területén az *ablativus* eset értelmezése. Szenczi a magyar névragozásban a szokásos latin eseteken kívül két újat is bevezetett: a *mutativust* (eredményhatározó) *-vá/-vé* végződéssel és az *adverbialis* vagy *assimilativus* esetet (*-ul/-ül*). Ennél is lényegesebb azonban az *ablativus* kérdése. A latinban az *ablativus* elsődlegesen hely- és időviszonyok, és erre épülve sokféle egyéb határozói viszony kifejezésére szolgál. Nevét a forma jellegzetes funkciójáról kapta: 'eltávolító, elvivő' eset.

Más európai nyelvek korai grammatikáiban is találkozunk avval a megoldással, hogy a névszói paradigma leírásakor azáltal próbálnak a latin esetrendszer keretei közt maradni, hogy egy-egy latin esethez az adott nyelvben többféle névszói végződést is rendelnek. Néhány példa a rokon nyelvi grammatikák közül: észti nyelvtenok (például Helle 1732), finn nyelvtenok (például Petraeus 1649). A korai angol nyelvtenirodalomban az *ablativust* kifejező esetjelölőknek tekintették a *by, with, from, in* stb. prepozíciókat (Vorlat 1975. 402–7).

Szenczinél azonban többről van szó. Az *ablativus* nála nem egyszerűen többféle raggyűjtőneve, hanem általában a névszói toldalékok neve: „Az *ablativus* a toldalékok esete, mely toldalékoknak nyelvünkben igen kiterjedt a használata; *ablativus*nak pedig azért nevezzük, mivel a hozzátoldott névmásokat [birtokos személyjeleket], névutókat [határozóragokat] és a határozószók jeleit eltávolítva, ismét alanyeset lesz belőle.” (1610. 48).³ A szintaxis részben is leszögezi: „Az etimológiai részben az *ablativust* a toldalékok esetének neveztem, mivel a toldalékok eltávolításával ismét alanyeset lesz belőle. Tehát annyi *ablativus* van, ahány változata van a toldalékoknak.” (1610. 180). Ez az esetenév új etimológiáját is magával hozza, hiszen az *ablativus* a latinban az esetforma egyik alapfunkciójáról, az eltávolítás kifejezéséről kapta a nevét. Szenczinél az *ablativus* név a szóalak formai felépítésére utal. Nyilván ezt az *ablativust* nem lehetett a többi esettel egyformán kezelni, Szenczi ki is mondja, hogy például a birtokos személyjeles alakok eseteket vehetnek fel, azaz ragozhatóak. Az *ablativus* nála olvasható definíciója alighanem a magyar névszói alakok toldalékos felépítésének első megfogalmazása.

Kisebb jelentőségű, de Szenczi alkotó erejére jól rávilágít a *convenientia coniuncta* fogalmának bevezetése. A szintaxisnak hagyományosan két része van: az egyeztetés (*convenientia*) és a vonzat (*rectio*). Szenczi az egyeztetést két részre osztja: *convenientia separata* néven a hagyományos grammatikák szerinti, szavak közti egyeztetést tárgyalja. A latinhoz képest újdonság a szavakon belüli egyeztetés (*convenientia coniuncta*). A példák főnevekhez kapcsolt birtokos személyjeleket (*pronomen affixum*), igeikötöket

³ Latinul: Ablativus erit casus affixorum, quorum latissimus est usus in hac nostra lingua; dictus autem est ablativus, quod ab eo affixis pronominibus, postpositionibus, notisque adverbiorum ablativis denuo fit nominativus.

és határozóragokat (*praepositio affixa*) mutatnak be. A szövegből világos, hogy Szenczi a felsorolt toldalékos szóalakokat több szóból álló szóösszetételnek tekinti, amelynek tagjai azonban már összeolvadtak és így egymáshoz vannak egyeztetve. Ebbe az elméleti keretbe foglalva tárgyalja a hangrendi illeszkedés kérdését.

Szenczi grammatikájának közvetlenül kimutatható hatása volt Pereszlényi Pál 1682-es és Kövesdi Pál 1686-os munkájára, valamint a Kövesdi-grammatikával szoros rokonságot mutató *Excerpta* című töredékre (lásd később). Böven merített belőle Geleji Katona István és Tótfalusi Kis Miklós is. Sajnovics pedig közvetetten, Pereszlényin át használta fel 1770-es *Demonstratió*jában. Terminológiája és elgondolásai nagy hatást gyakoroltak az utána következő grammatikairadalomra. Az affixum kategóriájának kiterjesztése a magyar toldalékos szóalakok leírásában nála indul el és a későbbi szerzőknél teljeseedik ki (Vladár 2004). A névszói esetrendszerben az ablativus kategóriájának tágabb értelmezése lehetővé tette sokféle magyar határozórag felismerését és elhelyezését a deklinációs rendszerben.

2. 4. Összefoglalás

Szenczi grammatikai felfogásának és terminológiájának néhány lehetséges forrását vizsgálva a következőket állapíthatjuk meg:

1. A grammatika alapvetően Ramus felfogását követi, definícióit, terminusait legtöbbször szó szerint átveszi. Azokon a pontokon, ahol a latintól eltérő, sajátos magyar nyelvi jelenségeket magyaráz, természetesen más források bevonására is szükség van. Nem követi továbbá Ramus grammatikáját az anyag elrendezése és szerkesztése terén.
2. A magyar nyelvi jelenségek leírásához felhasználja a hébert is, ugyanazokon a pontokon, ahol a többi magyar szerző (Erről az A/IV. fejezetben lesz szó részletesen.)
3. Szenczi felhasználja Johannes Clajus német grammatikáját, átveszi ötleteit, szerkesztésmódját a szabályok és a példaanyag elrendezésében és kezelésében, olykor szó szerint idézi, ugyanakkor szemléletét, terminológiáját alapvetően nem befolyásolja.
4. Végül Szenczi néhány sajátos egyedi kategorizálási megoldást is bevezetett, ezek közül az *ablativus* és az *affixum* értelmezésének továbbélése és továbbfejlődése nyomon követhető a későbbi magyar grammatikairadalomban.

3. A SZENCZI-GRAMMATIKA PEDAGÓGIAI CÉLÚ LEEGYSZERŰSÍTÉSEI

3. 1. Kövesdi Pál: *Elementa Linguae Hungaricae*

A szerző, Kövesdi Pál életéről keveset tudunk. Valószínűleg Komáromban született, Wittenbergben járt egyetemre, 1656-ban ott jelent meg teológiai értekezése *Disputatio theologica de orali manducatione* címmel. Utána feltehetőleg Eperjesen élt. 1659-ben a Vitnyédi István előterjesztésére egy évvel azelőtt létrehozott soproni magyar líceum (ma: Berzsényi Dániel Evangélikus Gimnázium) első rektorának hívták meg. Kövesdi a grammatikát tehát valószínűleg az iskolába járó, nem magyar anyanyelvű diákok tanítására használhatta.

A Wesselényi-féle összeesküvés után megtorlásként az ellenreformáció 1674-ben bezáratta az evangélikusok iskoláit, és csak 1682-ben nyithatták meg újra a soproni líceumot. Bár Kövesdi egyházi tevékenységét folytatta ekkor is, az újra megnyitott iskolában már nem taníthatott, mert abban az évben meghalt.

Az először 1686-ban megjelent *Elementa Linguae Hungaricae (A magyar nyelv alapjai)* című rövid, 43 oldalas munka a hagyományos grammatikák beosztását követve kurtá hangtani-helyesírási részből, a névszóragozást, a birtokos személyjelezést, az igeragozást, a latin előjárók magyar megfelelőit tartalmazó alaktanból, és a vonzatokra épített mondatanból áll.

Ismert a forrása, Szenczi Molnár Albert grammatikája (1610). Részletesebben foglalkozott vele Toldy, aki kiadta a *Corpus Grammaticorum*-ban (1866), valamint a XVI-XVII. századi grammatikákat tárgyaló munkájában Jancsó Benedek (1881). Gulyás István (1908) egy valamivel korábbi, Kövesdi grammatikájával szoros rokonságban lévő nyelvtantöredék kiadása kapcsán a grammatika keletkezését vizsgálta. A legrészletesebben Szathmári István alapvető nyelvtudomány-történeti munkája (1968) elemezte, egyúttal összefoglalva a korábbi kutatásokat is.

Tudjuk, hogy a grammatika posztumusz, Kövesdi 1682-es halála után négy évvel jelent meg. Az előszó aláírása is tanúsítja ezt: a „sopronyi MagyarEcclesia **néhai** Iótki Tanítója, Kövefdi Páll”, a címlapon „Ecclesiae Hungaricae Soproniensis **olim** Ecclesiaste”. (A korra jellemzően a kiadót nem zavarta, hogy az előszó utolsó mondatában a néhai szerző éppen biztosítja az olvasót a munka „bűvebben való meg-[zaporéttására való indul]trijáról”. Ez a mondat a második kiadásban is benne maradt, igaz, utána csak Kövesdi Pál neve áll, a néhaiságra utalás nélkül.) Annyi valószínűsíthető, hogy a kinyomtatás összefügghetett az iskola újraindításával. 1682-ben ugyanis a magyar és a német evangélikus iskolát összevonva indíthatták csak újra, és itt a latin mellett minden tanuló számára kötelezővé tették a magyar és a német nyelv tudását is.

Ugyanakkor a soproni evangélikus gimnázium rektorának, Frideliusnak az 1693-ból fennmaradt tanterve már azt írta elő, hogy a legelső osztályban „mivel a tanuló itt a

magyar nyelvre is oktatni kell, azért használjuk Alvarus nyelvtanát is” (idézi Legény 1944. 22). Az Alvarus-grammatikát, a jezsuita rend hivatalos latin nyelvtanát Európában (és máshol is) elterjedten alkalmazták a latin mellett a nemzeti nyelvek oktatására is (vö. Lőrinczi 2009). Ismerjük olyan kiadásait, melyeket magyar és német vagy szlovák példákkal, gyakorlatokkal kibővíve a magyar nyelv tanítására használtak, és nem csak a katolikus iskolákban. Kérdés persze, hogy a soproni tanterv miért nem a néhai rektor, Kövesdi grammatikáját tette meg tankönyvnek.

Ez a kérdés egy másik körülményt is érint, a kiadó személyét. Eddig ugyanis Gulyás István (1908) nyomán azt feltételezte az irodalom, hogy a kéziratot Kövesdi soproni tanárságra pályázó fia adta ki, érdemeket akarván szerezni. Ez a fiú, aki a beszámolók szerint apjánál kevésbé jó tanár volt, 1709-től tanított Sopronban. Kérdés, hogy miért adta volna ki apja művét 1686-ban, ha csak húsz év múlva került oda, és akkor már Alvarus grammatikáját használták a magyar nyelv oktatására a gimnáziumban? És miért nem tüntette fel magát kiadóként?

3. 2. Az *Elementa* és az *Excerpta* viszonya

Külön problémát jelent Kövesdi nyelvtanának és az *Excerpta Linguae Hungaricae. Exercitia Nicolai Ritzmanni* (A magyar nyelv kivonata. Ritzmann Miklós nyelvgyakorlatai) címet viselő kézirat nyelvtantörödékeknek a viszonya. Az *Excerptát* 1908-ban adta ki betűhű átiratban, bevezető tanulmánnyal Gulyás István. A rövid, 33 lapos töredék egy rövid alaktanból, egy még rövidebb frázisgyűjteményből és egy fogalmazványmintából áll. A kézírás jellege és a mintában szereplő 1645-ös évszám alapján Gulyás a XVII. század közepére datálja a munkát. Az *Excerpta* nyilvánvalóan Szenczi grammatikájának kivonata, erre utal a végén a szintaxist pótló mondat is: „De pluribus consule Molnarum.” (A többit nézd meg Molnárnál).

Az *Excerpta* feltűnően hasonlít Kövesdi munkájára a tárgyalás módjában, arányában, szerkezetében, és olykor konkrét megfogalmazásaiban, példáiban is. Gulyás ebből arra következtet, hogy az *Excerpta* szerzője is Kövesdi, aki a Ritzmann tanítására szerkesztett nyelvtanát soproni rektorként is használta, majd halála után a fia adta ki, és a fiú toldotta hozzá a Szenczi-grammatikából kivonatolt szintaxist.

Valóban lényeges eltérés van a Kövesdi-grammatika alaktani és mondattani része közt. Az alaktani rész sokkal jobban különbözik Szenczi munkájától. Mások a ragozási példák, mások a megfogalmazások, nem követi Szenczi esetrendszerét stb. A szintaxis viszont egyszerűen „kihúzogatós” technikával kimásolt, alig néhány helyen változtatott kivonat Szencziből. A technikát jól mutatja, hogy az átvett bibliai példamondatok után egyik esetben (1686. 37) nincs törölve a bibliai helyre utalás, holott a többinél az egyszerűsítés kedvéért ez elmarad. A szintaxis rész sokkal kevésbé van tehát megmászva. Ez azt látszik igazolni, hogy a tanításban nem volt lényeges rész, a gimnáziumban megelégedtek az alaktan oktatásával, és a mondattan (ha volt egyáltalán eredetileg is) nem került elő olyan sokszor, hogy alaposabb átdolgozást követeljen. Számos példánk van arra, hogy egy grammatika csak alaktant tartalmaz, a többit pedig a gyakorlatra bízják. Lehetséges tehát, hogy a szintaxis valóban a kiadás előtt, utólag került oda.

Ha elfogadjuk is Gulyás fenti feltevését a Kövesdi-grammatika keletkezéstörténetét illetően, nyitva marad néhány kérdés. Magyarázatra vár, hogyan lehet, hogy a korábbi

munka az összefogottabb, a didaktikusabb, holott a sokéves tanításnak rontás helyett javítania kellett volna az anyagon. Az *Excerpta* több helyen összefoglaló táblázatot közöl (pl. a névszórágokról), ami az *Elementában* nincs, árnyaltabb a felfogása a birtokos személyjelekről, expliciten szól olyan részekről, amelyeket Kövesdinél csak ki lehet következtetni, párhuzamos helyeken az *Excerpta* fogalmazása világos, míg az *Elementáé* zavaróan suta stb. Sok helyen eltérnek a példák is, ami szintén a közvetlen leszármazás ellen szól. Gulyás szerint a rontás a kézirat kiadójának a bűne, de nehezen hihető, hogy valaki az *Excerpta* szövegéből éppen a didaktikusabb részeket hagyja el, zavarosabbra fogalmazza a szöveget, kicserélje a példákat.

Nem lehet kizárni, hogy Kövesdi szerezte az *Excerptát*, de bizonyítani sem (esetleg Kövesdi autográf írásának és az *Excerpta* kézírásának összevetése igazolhatná, hogy ő volt a szerző és a leíró is). Nem biztos az időrendiség sem, hiszen az *Elementának* csak a kiadási dátumát ismerjük. Adatok hiányában legfeljebb megkockázhatni lehet egy olyan feltételezést, hogy Szenczi elvont és tudományos grammatikájának többféle, a napi gyakorlatra egyszerűsített változata is közkézen foroghatott, az *Elementa* és az *Excerpta* nincs feltétlenül leszármazási kapcsolatban egymással, lehetnek egyszerűen variánsok. A második kiadás a világhálóra is felkerült: <http://mek.oszk.hu/04500/04596/>.

3. 3. Hogyan egyszerűsítette le az *Elementa* Szenczi grammatikáját?

Kövesdi forrását ismerjük: Szenczi grammatikája. Mivel az *Elementa* iskolai használatra és nem tudományos célra készült, elméleti újdonságot, kategorizálási változtatást nem várhatunk tőle, ez egy iskolai nyelvtan esetében inkább nehezítené, mint előmozdítaná a használhatóságot. Szenczi grammatikája a maga tudományosságában, Petrus Ramus szokatlan kritérium- és kategóriarendszerével nyilvánvalóan alkalmatlan volt az alsó fokú nyelvtanítás számára. Ezért Kövesdi esetében az az érdekes, hogy miképpen egyszerűsítette le a forrásként szolgáló tudományos grammatikát, és sikerült-e jól tanítható, módszertanilag egységes, következetes, praktikus nyelvtant szerkeszteni.

Az egyszerűsítés legfontosabb részeként az *Elementa* mindent mellőz, ami a tanításban nem használható közvetlenül. A következőkben ezeket szedjük pontokba.

1. Mindent töröl, ami Szenczinél Ramus logikai alapú, kétfelé bontó, egy jellemző tulajdonságra alapozott felosztásához kapcsolódik. Helyette visszatér a hagyományos iskolai beosztáshoz, és filozófiailag megalapozott definiálás helyett gyakorlatias formai fogódzókat akar adni. Ezek azonban többnyire felszínesek, elégtelenek, szemben Pereszlényivel, ahol szintén formális, de jól használható kapaszkodók vannak.

A névszó definíciója például Ramus nyomán Szenczinél is egy logikai levezetés tagja: „A szó vagy rendelkezik számmal vagy nem. ... Számmal rendelkező szó a névszó és az ige. A névszó olyan számmal rendelkező szó, amelyet a nemben és a számban esetek szerint ragozunk.” (1610. 42). Kövesdinél egyszerűen: „Az a névszó, amely elé tehető az ez mutató névmás, az az névelővel” (1686. 2).

Az ige Szenczinél: „Az ige számmal rendelkező, időt és személyt megjelölő szó.” (1610. 85). Kövesdi egyszerűen azt írja, hogy ige az, ami elé személyes névmást lehet tenni: „Az ige az elébe tett *En*, ego névmásról ismerszik meg, mint *En olvasok*, ego lego.” (Ráadásul a pontatlan megfogalmazásból úgy tűnik, mintha a szabály csak az első személyre lenne igaz.) Ez még annyit sem tartalmaz, amennyi a szokásos nyelvtanokban szerepel, amelyek az ige időt, módot, cselekvést jelölő szófajként ragadják meg.

Noha átveszi Szenczitől a Ramusra visszamenő első ige – második (műveltető) ige felosztást, az igeidők rendszerében már nem követi az első jelen (kijelentő mód) – második jelen (felszólító mód) felosztást, helyette a hagyományos latin igeidő- és módbeosztáshoz tér vissza. Így a Szenczinél meglevő egységes szemléletű, szimmetrikus kategorizálás felbomlik.

Az *Elementa* a szófajok *nomen – verbum – particula* beosztásában sem követi Szenczit.

2. Kövesdi durván leegyszerűsíti a Szenczinél található finomabb, árnyaltabb beosztást egy-egy anyagrészen belül is. Elhagyja a definíciókat, a nehéznek vagy soknak talált példákat, vagy betold oda nem illő példákat, ami következtelenné teszi a szöveget. A szintaxis tárgyalásánál kimarad a Szenczinél (és egyébként Pereszlényinél is) meglevő felosztás egyeztetésre és vonzatra. Az *Elementa* ömlesztve adja a Szenczitől kimásolt szabályokat. Az elsimitás hiánya tetten érhető olyan apróságokban, hogy Kövesdi, aki eddig szót sem ejtett arról, hogy a magyarban lennének grammatikai nemek, egyszerűen ezt írja: „A melléknevek ragozhatatlanul kerülnek a főnevek elé minden esetben, mindkét számban és bármely nemben, mint *Jó férfi, jó férfinak* stb.; *Jó a/ž/zony, jó a/ž/zonye* stb.” (1686. 82). A szöveg csak annak fényében érthető, ha ismerjük a Szenczi-grammatika okfejtését a magyar grammatikai nemekről (a férfi és a női nem a természetes nemekkel egyezik, a többi szó pedig fiktív nemű).

A vonatoknál további zavart okoz, hogy az *Elementa* elhagyja Szenczi definícióját és felosztását a felcserélhető illetve a kettős vonatokról (1610. 187–194) és csak a felcserélhető vonatokkal foglalkozik, de eközben az utolsó példát a kettős vonatok közül emeli át (*Adós nékem tiz forinttal* 1686. 43). A *hol?* kérdésre többféleképpen felelő városnevek Szenczitől átvett példáit közeli városok neveivel toldja meg, de ezeknek nincs a szabályt illusztráló többféle változatuk, egyszerű gyakorló példák a *hol?* kérdésre. A helyhatározóragok irányhármasságánál kimarad a *-ból/-ből*, viszont a következő szabálynál szerepel a *-ról,-ről* stb. Hasonlóan Kövesdinél az igeragozási táblázatokból hiányoznak összetett alakok (pl. *szerettem volna, szerettem légyen, szeretni fogok*), ezeket csak a megjegyzések közt említi. A rendhagyó igék csoportját a létigére és a *megy*-re szűkíti, holott Szenczi (1610. 136) már az *sz-szel* bővülő *v* tövű igék teljes és egységesen kezelt csoportját adta.

3. Kövesdi nem követi Szenczi újításait. Az esetek közül kimarad a mutatívus, az assimilatívus, helyette visszatér a hagyományos latin esetsorhoz. Teljesen mellőzi Szenczi egyéni felfogását az ablativusról mint a magyar névszói toldalékok általános gyűjtőkategóriájáról (lásd. a Szenczi-grammatika előszavát).

4. A magyar grammatikairodalomban szokatlan módon az *Elementa* meg sem említi a héber és a magyar nyelv közötti párhuzamokat. Pedig a magyar grammatikusok számon tartották azokat a latintól elütő jelenségeket, melyek leírására a latintól függetlenül kialakult héber grammatika nyújtott lehetőséget. Sőt, ezt a legtöbbször a két nyelv rokonításával is összekapcsolták. A mintául szolgáló Szenczi-grammatika a héber segítségével magyarázta több magyar hang kiejtését, az ékezeteket is a héber pontokkal állította párhuzamba. Kövesdi a héberrel szót sem ejt.

Szenczi a különböző képzett igealakokat héber néven tartja számon (*kal, hifil* stb.), Kövesdinél ennek sincs nyoma.

Szenczi, akárcsak a többi magyar grammatikus, a birtokos személyjeleket *affixum*nak nevezi, és úgy magyarázza, hogy a birtokos személyjelek valójában a névszóhoz toldott birtokos névmások (*affixa pronomina possessiva*). A héberben a személyes névmás, mint

önálló szó, csak nominativusban létezik, egyéb eseteinek szerepét bizonyos ragok töltik be, amelyek névszókhoz toldva a birtokos személyére, igéknél pedig az ige tárgyának számára és személyére utalnak. Funkciójuk miatt e ragokat is névmásnak nevezik, mégpedig a szóhoz toldott névmásnak (*pronomén affixum*). A korai magyar grammatikák általános felfogása szerint a kettévágtott birtokos névmásba élődik be a birtokot jelölő szó, Szenczi például (1610. 57) az *övé-fű* szerkezetből vezeti le az *ő-fű-ve* alakot. Ugyanezt követi Kövesdi is, csak az egyszerűsítés jegyében teljesen mellőzi az affixumok eredetét és a héberre való hivatkozást. Az a tény, hogy elhagyhatónak ítélte ezeket, jelezheti a felfogás és a hozzá tartozó terminológia bevett és közismert voltát. Erre mutat az is, hogy az *Excerptában* a *suffixum* terminus váltakozik a *pronomén possessivum* megjelöléssel, de minden magyarázat nélkül.

A fent említett névmások a héberben az igéhez toldva az ige tárgyának számára és személyére utaltak, és a magyar grammatikusok rendszeresen ezzel állították párhuzamba a *szereitek* típusú alakokat. Kövesdinél ez csak a megjegyzéseknél kerül elő (1686. 21), és csak bizonyos tövű igékre korlátozva: „Azok az igék, amelyekben az *ek* és *ok* előtt *p*, *s*, *ž*, *t*, *v* vagy *z* áll, és a *te* névmás tárgyasetével alkothatnak szerkezetet, az egyes szám első személyben *l*-t vesznek fel az *ek*, *ok* végződés elé”.

3. 4. Az *Elementa* kidolgozatlan jellege

A grammatika egészében tele van átgondolatlan, ezért zavaros okfejtésekkel, rendszerezéssel, szóhasználattal. Csak két példa mutatóba. Az igeragozásnál Kövesdi a második személyű tárgyra utaló ragozást bizonyos tövű igékre korlátozza (lásd feljebb). Míg Szenczinél teljes ragozási táblázatot kap az ikes ragozás, Kövesdi, akinek a nyelvhasználatából nyilvánvalóan hiányzott ez, az ikes ragozás funkcióját fel nem ismerve, ezt is igetövekhez próbálja kötni.

Sok zavar forrása, hogy szerzőnk végig nem gondolt rendszerrel magyarázza a példamondatokban szereplő magyar határozóragokat. Így fordulhat elő, hogy a *-hoz/-hez/-höz* ragot hol előljárónak nevezi (mert önmagában egy latin előljárónak felelteti meg, mint a 30. oldalon: *-hoz, erga*), hol ablativusnak (mert egy aktuális mondatban a latin megfelelő ablativus esetű, mint a 37. oldalon: *Adámhoz hasonló, Adamo simile*). Később aztán akkor is rajta ragad a végződésen az *ablativus* név, ha éppen a latin mondatban más eset van, például dativus (ugyanott: *Kihez hasonlitsam, Cui assimilem*) stb.

A nyelvtan szerkesztetlen, hevenyészett. Néhol feltűnően hiányzik egy mondat. Csak egy példa: a 16. oldalon Kövesdi felosztja az igéket határozatlan és határozott, első és második fajtára, mindegyiket definiálja is, csak éppen az alapformát, az első fajtát (a kijelentő módot) felejté el meghatározni.

Az egész munka tele van pontatlan, suta megfogalmazásokkal, mint a műveltetőről szólva (1686.16): „Ennek a jele minden személyben a *tat, tet*, amely az *ok, ek* elé kerül”, holott ez nyilván csak az első személyre igaz, máshol más végződés elé kerül.

3. 5. Összefoglalás

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a Szenczi-grammatikának feltehetően többféle, a napi gyakorlat számára átalakított kivonata lehetett, amelyekből idegen ajkú felnőtteket vagy gyermekeket oktattak magyar nyelvre. A Kövesdi neve alatt fennmaradt nyelvtan

az egyik, alsó fokú tanításra leegyszerűsített változat. Jellegében inkább egy szóbeli tanítás alapjául szánt jegyzetre, vázlatos segédanyagra emlékeztet, nem pedig egy kiforrott, szerkesztett, sajtó alá rendezett munkára. Ez részben magyarázhatja azt a meglepő tapasztalatot is, hogy ebben a formájában milyen kevésbé didaktikus.

Kövesdi grammatikája tehát nem tudományos értéke miatt jelentős, mint Szenczié, nem is alapossága és praktikussága miatt, mint Pereszlényié, vagy eredeti ötletei miatt, mint Komáromié. Viszont élő és provinciális nyelvhasználatot tükröző iskolai grammatikaként érdekes betekintést ad az iskolamesterek magyar nyelv tanításával és magyarázatával vívott napi küzdelmeibe.

4. A JEZSUITA REND NYELVTANÍTÓ MUNKÁJA: PERESZLÉNYI PÁL GRAMMATIKÁJA (1682)

Ebben a fejezetben Pereszlényi Pál 1682-es *Grammatica Lingvae Ungaricae* c. munkáját vizsgálom meg. Mint láttuk, Alvarus jezsuita latin grammatikájának magyar adaptációjaként készült, elsősorban gyakorlati, nyelvtanító céllal. Ezért lehetőség szerint igyekezett ragaszkodni a latin mintához, a magyar sajtóságok leírása inkább a latin kategóriarendszeren belül, annak módosításával történt, mint új kategóriák bevezetésével.

4. 1. A jezsuita latin grammatika: Emmanuel Alvarus

A vulgáris nyelvek első grammatikái a latin mintáját követték, feladatuk szerint pedig a latin nyelvtanítás segédletei voltak, míg később az idegen nyelvűek nyelvtanítását szolgálták. A korai magyar grammatikák előszavukban általában az idegen ajkúak magyarra tanítását jelölik meg célként. A magyar mint idegen nyelv tanítása szervezett formájában a latin nyelv tanítási gyakorlatából nőtt ki, hiszen a nyelvtanítás alapvetően és sokáig kizárólagosan a latin nyelv tanítását jelentette, a nyelvtanítási módszer pedig a latin tanításának módját.

A középkortól, a középkori latin és a neolatin nyelvek elkülönülése után a latint már idegen nyelvként oktatták, hiszen többé senkinek sem volt az anyanyelve. Ezért az addigi grammatikák módszertani megfontolásokból kivonatolásra, átdolgozásra szorultak. Így keletkezett az alapfokon használt Donatus minorok sora, a könnyebb bemagolhatóság céljából kérdés-felelet formában. Magasabb fokon a grammatika a klasszikus latin szerzők helyett az egyházatyák írásait és a Vulgata szövegét tekintette normának; ilyen volt például Alexander de Villa Dei hexameteres költeménye, a *Doctrinale*. Ez gyakorlati célú tankönyv volt, ugyanakkor igyekezett a modista szemlélet eredményeit is beépíteni.¹

A reneszánsz és a humanizmus alapvető változást hozott a latin nyelv szemléletében: a latin nyelv immár stabilitása, állandósága miatt volt értékes, szemben a romlékony, változékony vulgáris nyelvekkel. A humanisták meggyőződése szerint ezt az állandóságot a latin szabályokba foglalható, leírható rendszere biztosítja. Célul tűzték ki tehát, hogy a középkori „romlott, elfajzott” latint megtisztítsák és visszavezessék a klasszikus

¹ A modista grammatika a skolasztikus filozófia alapján álló grammatikai irányzat volt, amely Priscianus leírónak tekintett nyelvtani rendszerét igyekezett oksági alapra helyezni, egy univerzálisnak tartott grammatikát alkotva. Fő eredményei a funkcionális mondatelemzés megjelenése, a szintaxisban az ókorból örökölt egyeztetés mellett a vonzatok tanának (rectio) bevezetése, a tranzitivitás bevezetése a leírásba és a mögöttes szerkezetek felismerése stb. A gyakorlatban használt nyelvtanító grammatikák a modista irányzat eredményei közül a nyelvtanítás szempontjából praktikusnak használhatókat (tranzitivitás, vonzattan) használták fel. Ezek továbbéltek a középkor utáni grammatikákban is, amikor már egyébként a modista irányzat filozófiai megala-
pozását elvetették (Robins 1999. 86–106).

kori tisztasághoz. (Ám ez a jó szándékú, szigorú megtisztítás az addig élő középkori latin nyelvet végső soron megmervítette.) A fentiek miatt a korai nemzeti nyelvtanok központi kérdése (nem csak a magyaroknál) annak bizonygatása, hogy az adott nyelv szabályokba foglalható rendszer, amin azt értették, hogy alkalmazhatók rá a latin grammatikai szabályok.

A másik oldalról a humanizmus az anyanyelvet is felemelte. Alsó fokon addig is oktatási segédnyelvként használták a latintanításban – anyanyelvünk sajtóságai először a latin nyelvvel való folyamatos összevetés során váltak világossá. Első ránk maradt grammatikánk, Sylvester János nyelvtana is alighanem ilyen iskolai gyakorlatnak köszönhető létrejöttét. Sylvesternél a cél a kisdíjakok latintanulásának elősegítése volt, amihez humanista szokás szerint az anyanyelvet használta fel, a latinnal összevetve egyúttal rendszerezte és értékékként mutatta fel az anyanyelvet is.

A XVI. században új latin grammatikai irányzatok alakultak ki. A nyelvtanítás mellett filozófiai meggondolások is szerepet játszottak, például Sanctius *Minerva seu de causis linguae Latinae* c. munkájában vagy Petrus Ramus logicista szemléletű nyelvtanában (ez utóbbit módszere miatt a strukturalizmus előfutárának is tekintik, vö. Robins 1999. 115). Ramust követte a magyar szerzők közül Szenczi Molnár Albert, aki Pereszlényi forrása volt. Az ellenreformáció során viszont a katolikus egyház a latin nyelv tökéletes ismeretét fontosabb célnak tartotta, mint a nyelvtan tudományos háttérét. A jezsuita rendben már korán felmerült az igény egy jól tanítható, világos és praktikus grammatikára.

A rend felkérésére, a rend számára készült 1572-ben Emmanuel Alvarus portugál jezsuita latin nyelvtana, előszava szerint azzal a céllal, hogy a latin nyelvet megtisztítsa, és a klasszikusokhoz visszavezesse. (A jezsuita grammatikaoktatásról l. Bikfalvi 2007). Alvarus grammatikája alapjában a késő középkori pedagógiai grammatikáknak, mint például a *Doctrinale*, továbbvivője. Szintaxisában a modista grammatikák eredményeit használta fel, természetesen nem a filozófiai igényű alapozás miatt, hanem a felosztás praktikus hasznosíthatósága miatt. Nyelvtana nem volt ugyan elmélyült elméleti alkotás, de didaktikai szempontból nézve páratlanul sikeresnek bizonyult átgondoltsága, világos logikája és taníthatósága révén. Jellemző törekvése volt, hogy a grammatikai jelenségekhez egyszerű formai fogódzókat adjon. Így a kötőmódnál, ahol görög hagyományként a coniunctivus önálló és mellékmondatbeli használatát két néven kategorizálták (optativus illetve subiunctivus), Alvarus egyszerűen az előttük álló jellegzetes szócskák megjegetetésével segítette az elkülönítést. Másik példa: az igenemek elkülönítéséhez az aktív igéket egyszerűen úgy definiálta, hogy „előttük egy alanyesetű főnév áll, utánuk pedig egy tárgyesetű.”

A nyelvtan első kötete az alaktant, a második a szintaxist, a harmadik a verstani szabályokat tárgyalta. A könyv végén az alakzatok és a nyelvhelyességi hibák ismertetése állt (*De figurata constructione*). A grammatika a kicsik számára az alaktan volt (*Rudimenta*), a haladó osztályoknak pedig a szintaxis (*Institutio*). Módszertani újítása szerint az egyes anyagrészek élén általános szabályokba foglalta a tudnivalókat, a speciális eseteket és a kivételeket pedig külön *Appendixek*be és kommentárokkba osztotta. A szabályokhoz rengeteg példát gyűjtött.

A szintaxis két része nála az ókorból örökölt egyeztetés (*constructio intransitiva*, más elnevezésekben: *convenientia* vagy *concordantia*) és a középkori modistákra visszamező vonzat (*constructio transitiva*, más néven: *rectio*). Névszói szerkezeteknél a kettő

között az volt a különbség, hogy az akkori terminológia szerint vett intranszítív szerkezetekben a két tag jelölete azonos volt (pl. egy főnév és vele egyeztetett melléknév), tranzitív szerkezetekben pedig nem (mint a birtokos szerkezetben a birtokos és a birtok). Ha pedig ige és főnév alkotott szerkezetet, akkor intranszítívnak számított az igéből és alanyesetű főnévből álló szerkezet, tranzitívnak az igéből és függő esetű főnévből álló szerkezet. Intranszítív szerkezetben a tagok megegyeznek nemben, számban és esetben illetve az ige és alanya számban és nemben (a nem szerinti egyeztetés a participiumi és létigei részből álló *passivum perfectum* igealakoknál lesz világos), ezért az ilyen viszonyok másik elnevezése *convenientia* vagy *concordia*. Idetartozik az igének és az alanyesetű főnévnek a viszonya, a jelzős és értelmezős szerkezeteken belüli viszony, továbbá a vonatkozó névmás egyeztetése előzményével, a kérdőszó és a felelet egyeztetése.

A tranzitív szerkezet lényege az, hogy benne az egyik tag uralja (*regit*) a másik tagot, azaz meghatározza annak esetét. Névszói szerkezetnél a két főnév jelölete eltérő. A *rectio*, az esetvonzat tana a mai generatív nyelvészetben a kormányzás fogalmával rokonítható (lásd Robins 1999. 94–96). *Rectio* van elsősorban az ige és vonzatai közt illetve más alárendelő szerkezetekben, ahol a fölrendelt szó (*vox regens*) meghatározza az alárendelt névszó (*vox recta*) esetét (lásd Balázs 1978. 73). A *regens* tagok a mai kifejezéssel predikatív szófajú elemek lehetnek, vagyis olyan szófajba tartozó elemek, melyeknek vonzatai lehetnek: az igék, a főnevek, melléknevek és prepozíciók. A tárgyalás a régensek szófaja szerint haladt.

A *rectio* rész tehát az igék vonzataival kezdődött: felsorolta az igék mellett álló eseteket (az alanyeseten kívül). Sorra vette az egyes igefajtákat (*activum, passivum, neutrum, deponens, impersonale*), egy igefajtán belül pedig a kötelezően mellette álló eseteket. Kezdte az aktív igékkel, ahol az alanyeseten kívül kötelező a tárgyeset, majd sorra vette a genitívust, a datívust, ablatívust stb. A szintaktikai funkciókat a szórenddel igyekezett összekötni, tehát az aktív igéknél az alany helyét az ige előtt, a tárgyét az ige mögött jelölték ki. (Alvarus nyomán Pereszlényinél is (1682. 165) ez szerepel: „végy akármilyen igét a hozzá tartozó alanyesettel, mely előtte és a tárgyesettel, mely utána áll, mint: *Miles portat gladium.*”). Ez az SVO alapszórend a klasszikus és a későbbi latinra sem feltétlenül igaz, inkább a neolatin nyelvek szórendjét, illetve még inkább a pedagógiai célú egyszerűsítést tükrözi.

Figyelemre méltó körülmény, hogy Alvarus megkülönböztette az egyes igékre jellemző *propria constructiōt*, sajátos szerkezetet (ma: vonzatok) és a *constructio omnium verborumot*, a minden igére érvényes szerkezetet (ma: szabad bővítmények). Itt tárgyalta az igeveges szerkezeteket is (*accusativus cum infinitivo* és *nominativus cum infinitivo*).

Ezután következtek a főnév, névmás, prepozíció stb. mellett vonzatként megjelenő esetek. Valójában a *rectio/ regimen* rész a különböző szófaji kategóriájú lexikai elemekhez (elsősorban igékhez, illetve főnevekhez, melléknevekhez és prepozíciókhoz) tartozó vonzatkeret-típusokat listázta, mindegyikhez számos példát adva meg, és a régenseként felsorolt elemekben igyekezett szemantikai szempontból közös vonásokat találni. Ez a kezdetlegesen tűnő elmélet azonban lehetővé tette például (mai terminológiával) a kötelező vonzatok és a szabad bővítmények elválasztását.

A vonzatként szereplő esetek funkcióit Alvarus nem elemezte tovább, ami sokszor következtelenségekhez vezetett. Nem tett különbséget például az egyes igenemek mellett megjelenő accusativusi vonzatok között. Az aktív igéket úgy határozta meg, hogy belőlük passzív ige képezhető, és mellettük kötelező a tárgyeset, amiből a passzív ige mellett

alanyeset lesz (pl. *Dominum laudant – Dominus laudatur*). Ugyanakkor a neutrális igék egy csoportja mellett is felsorolt kötelező tárgyesetet, pedig a neutrális ige lényege az, hogy belőle nem lehet passzívum. A neutrális ige tárgyesetű vonzata (pl. *stadium currit*) tehát nyilván nem a (mai terminussal) objektumot jelölte, hanem valami mást, például a locativusi értékű tárgyat, de ennek végiggondolása túl messzire (végső soron a közvetlenül megjelenő eset és a szemantikai eset vagy tematikus szerep különbségéhez) vezetett volna. Ugyanígy nem került szóba az sem, hogy az infinitívus melletti tárgyeset (az accusativus cum infinitívós szerkezetben) nem ugyanaz, mint a ragozott ige melletti, hanem egy mellékmondat beágyazására szolgál. Ezek a különbségtételek azonban tanítási szempontból nem voltak lényegesek, hiszen ez a grammatika elsősorban nem tudományos, hanem pedagógiai céllal íródott: a klasszikus latin szabályainak megfelelő, tudatos nyelvhasználathoz és szövegértéshez, a szóalakok pontos nyelvtani besorolásához és analizálásához, tehát egy főként írásban használt nyelv elsajátításához akarta elvezetni a tanulókat. Ehhez a concordantián és rección alapuló szintaxis tökéletesen megfelelt. A felosztás gyakorlati használhatóságát mutatja, hogy egyes elemei folyamatosan öröklődtek át, sőt a mai iskolai latin nyelvtanoknak is lényeges része az esetvonzatok tárgyalása különböző szófajú szavak mellett (sok-sok példával), és az egyeztetés különféle fajtáinak bemutatása. A fordítási készség kialakításánál a latin nyelv tanítása ma is ugyanazokat a technikákat alkalmazza, mint az Alvarus-grammatika: kiindulásként az ige vonzatkeretére, majd az egyeztetésen alapuló szerkezetek felismertetésére és a szabad bővítmények kikeresésére támaszkodik.

Alvarus grammatikája nemsokára a rend hivatalos latin nyelvtana lett, felváltva az elemi oktatásban addig használt Johannes Despauterius-féle grammatikát. A gyakorlati tapasztalatok alapján azonban hamarosan kiderült, hogy Alvarus grammatikája a gyermekek számára így is túl nehéz, nem tanítható hatékonyan. 1584-es második kiadásában a *Rudimentán* kevés változtatást hajtottak végre, de a szintaxist módszertanilag alaposan átdolgozták, ez most már címében is „a régi szerzők módszeréhez való visszatérést” hirdette. Az átdolgozást a jezsuita tartományok széles körben megvitatták, és kialakították a tanítás szempontjából leghatékonyabbnak tartott változatot. A definíciókat megritkították és egységesítették a kezdő és a haladó grammatikában, a fejezetek élére a ragozási táblázatok kerültek, Alvarus 14 általános szabályát a *Rudimentában* később vették, a rendhagyó formákat a magasabb osztályokra hagyták stb. Átdolgozták az appendixek rendszerét is: a bonyolultabb és a kivételes részeket három, egyre nehezedő appendixbe osztották, az első osztályban a szabályokat tanították, majd osztályonként egy-egy appendix anyagát dolgozták fel.

A munka évszázadokon át a jezsuita latintanítás alapja maradt. Az egymást követő kiadásokban folyamatosan korszerűsítették, átdolgozták. Mivel a jezsuita értékek hatékony közvetítése érdekében alapvető követelmény volt a helyi környezethez történő illeszkedés, az inkulturáció, ez a nyelvtanításban úgy mutatkozott meg, hogy az Alvarus-grammatikát mindenhol az adott diákság anyanyelvéhez igazították. A jezsuiták azután ezt a fajta grammatikát használták más, élő nyelvek leírására is, noha egy holt nyelvnek a tanítására kidolgozott, ott hatékony módszer természeténél fogva nem kommunikáció-központú, kevésbé alkalmas élő nyelvek leírására és tanítására. A jezsuita rendben azonban tanárai és tanítványai is Alvarus grammatikáját ismerték, kézenfekvő és egyszerű volt ennek keretében, a megszokott és érthető kategóriákkal, terminusokkal írni le azt a nyelvet is, amely szerkezetében, eredetében és élő nyelvi mivoltában mégoly

messze állt is a latintól. Rengeteg példát találunk erre, Kínától Dél-Amerikáig. A térítések során világszerte a misszionárius rendtársak számára készített, a helyi nyelvet leíró grammatikákban a leírás alapját a rend hivatalos latin nyelvtana adta (lásd Zwartjes 2002. 41). A magyarázatok során nyilvánvalóan azonosságokat, vagy ezek híján fordítási megfelelőket illetve a latinhoz legjobban hasonlító jelenséget keresték az adott nyelvben. A terminológiában ez a latin grammatika terminológiájának megújítását kívánta: metaforizálódás, jelzős szerkezet, „quasi” terminus (pl. *quasi adverbium*, *quasi declinatio*) egyaránt előfordul – változékonny és ingatag műszókincset teremtve.

4. 2. Alvarus mint Pereszlényi forrása

Pereszlényi is a holt latin nyelv grammatikáját alkalmazta az élő magyar nyelv leírására. (Erre az ellentmondásra Szathmári István már korábban (1968. 306) felhívta a figyelmet.) Ám a fentiek alapján ez nem is lehetett másként. Pereszlényi maga is érezte a nyelvtanítás ebből fakadó tökéletlenségét, ezért több helyen utalt arra, hogy a gyakorlat tökéletesíti majd a nyelvtudást. Ugyanakkor a magyar nyelv leírása természetesen egyúttal normalizáló preskripció is volt. A két cél, a normateremtés és a nyelvtanítás elválaszthatatlanul egybefonódott, hiszen az alakuló sztenderd, a presztízsváltozat egyik szerepe éppen az, hogy a külföldiek felé képviselje a nyelvet. A norma alapja és tekintélyének forrása a szerző illetve a művelt rétegek (*docti*) nyelvhasználata volt, szembeállítva a műveletlenek (*vulgus imperitum*) nyelvváltozataival. A norma presztízst támogatták alá a példamondatokban szereplő irodalmi idézetek: eleinte a bibliafordítási részletek, majd (először épp Pereszlényinél) a szépirodalmi példák.

Pereszlényi Pál jezsuita szerzetesként a nagyszombati egyetemen tanított, és az adatokból tudjuk, hogy grammatikájának megjelenésekor már 30 éves tanítási tapasztalattal rendelkezett. Tudott németül és rendszeresen prédikált szlovák nyelven. Grammatikája Molnár Albert munkája után a második teljes, szintaxist is tartalmazó nyelvtanunk. A magyar katolikus grammatikairódom kiemelkedő darabja, egyben a katolikus helyesírás elveinek és gyakorlatának összefoglalója.

A nyelvtan felépítésében, módszerében pontosan követi a rend hivatalos Alvarus-féle grammatikáját. A mű címe is arra utal, hogy azt Pereszlényi, mint a Jézus-társaság tagja, annak metódusa szerint állította össze és dolgozta ki. Alvarust követik a definíciók, legtöbbször szó szerint, vagy akár csak félig idézve (hiszen mindenki tudta a folytatást). Innen származik az appendixek alkalmazása és a táblázatok rendszere.

Ami a magyar nyelvre vonatkozó rendszerezést illeti, Pereszlényi Szenczi Molnár Albert 1610-es grammatikájából merített. Ennek részletes bizonyítását példákkal alátámasztva Szathmári István végezte el (Szathmári 1968), így erre nem térek ki. Ramus nyomán Szenczi nyelvtana inkább elméleti megfontolásokat tartott szem előtt, mint a gyakorlati nyelvtanítást. Noha ajánló levelében a németországi előkelők magyartanulásához kínált segítséget, ezt inkább udvariassági formulának kell tekintenünk, és kérdéses, hogy nyelvtanának eredeti változatából tanítottak-e egyáltalán. (Annál inkább az ő nyomán írottakból, mint Kövesdi vagy épp Pereszlényi munkájából.) Megkönnyítette a helyzetet, hogy Szenczi nyelvtana is (1610. 149) a *convenientia* és *rectio* csoportosította a szintaxis tárgyalását (bár Szenczinél hiányzott a kötelező vonzatok és a szabad bővítmények következetes elválasztása). Pereszlényi maga nem nyilatkozik forrásairól, talán nem is tartotta ezt a tanítás szempontjából lényegesnek. Alvarus grammatikája

pedig annyira magától értetődő kiindulás volt, hogy jellemzően Alvarus neve is csak egyszer fordul elő, a sajtóhibák jegyzékének (!) egyik utalásában.

Mivel Pereszlényi Alvarus jól ismert (és feltehetően sokszor tanított) latin grammatikáját vette alapul, ez lényegesen megkönnyítette a dolgot, feleslegessé váltak a hosszas magyarázatok, elmaradhattak a definíciók. (Szenczivel ellentétben Pereszlényi soha nem definiálja a szófajokat, és nem sorolja fel külön a szófaji jellemzőket sem – ez is jól mutatja egy tudományos igényű, a szerkezetekből és a formákból kiinduló és egy pedagógiai szempontú leírás különbségét.) A szöveg az Alvarus-grammatika szövegének ismeretét feltételezi, a kihagyások miatt olykor csak annak ismeretében világos. Pereszlényi latintanári rutinját mutatják az automatizálódott szófordulatok is, néha pedig épp az automatikusan idézett példák miatt csúszik félre a magyarázat, mint ezen a helyen (2006. 333): „A szenvedő ige után ablativus áll, mint *Auferetur vobis regnum DEI, Elvételtek ti tőletek az Isten országa*”. A szenvedő ige után kötelező ablativus a latinban az ágenst jelöli (ablativus auctoris vagy rei efficientis), valószínűleg innen az automatizálódott fordulat. A szabályt illusztráló példában azonban az ablativus eset (*vobis, tőletek*) egyszerűen az ige (*auferetur, elvételtek*) helyhatározói vonzata, nem pedig az ágens jelölője.

Az idegen anyanyelvű diákok magyarra tanítása tehát nem közvetlenül, hanem a latin nyelv közvetítésével történt: szép sorjában végigtekintették az Alvarus-grammatika egyes részeinek magyar megfelelőit. Néha úgy tűnik, mintha Pereszlényi valójában a szokott latin grammatikát tanítaná, ismertetve a vonatkozó latin nyelvi kategória magyar fordítási lehetőségeit. Nem elégszik meg azonban egyféle magyar megfelelő kijelölésével, igyekszik az összes variációt bemutatni. Jó összehasonlítási alapot kínál ehhez az Alvarus-grammatika egyik szintén Nagyszombatban megjelent kiadása (Alvarus 1659), amit Pereszlényi, aki 1653 és 1660 között ott tanított, feltehetően ismert és használt. Ebben az Alvarus-kiadásban a latin ragozási táblázatokat magyar és német megfelelőkkel egészítették ki, nyilván hasonló nyelvtanítási céllal. Míg ez a kiadás a latin alakokhoz csak egyféle magyar megfelelőt rendel, Pereszlényi munkája többféle magyar fordítást is megad. Az Alvarus-kiadásban (1659. II. 85) például a gerundiumok fordítása egyszerűen *-ás/-és* végű főnév, Pereszlényi ezen kívül megemlíti a főnévi igenevet, az alárendelt mondatot és a határozói igenevet is (1682. 145). Az igeragozási táblázatokban is lépten-nyomon felhívja a figyelmet párhuzamos megoldási lehetőségekre. A futurum optativus igeidőnél például rámutat, hogy e latin alaknak a magyarban feltételes és felszólító mód is megfelelő lehet, és a kétféle fordítást az ige mellett megjelenhető kétféle módosító szócskához köti (1682. 113). Az igevek tárgyalásánál pedig ezt írja: „A *di* végződésű cselekvő jelentésű gerundiumokat [a magyarban] birtokos szerkezettel fejezik ki, mint *Tempus flendi et ridendi* (Préd. 3, 4), *Ideje a' írásnak és ideje a' nevetéjnek*, azaz *tempus est fletus et risus*. Vagy főnévi igenévvel, mint *Sum cupidus tui videndi, kívánlak látni*, *cupio te videre*. Vagy a hogy kötőszóval és kötőmódú igével, mint *Tempus est obliviscendi injurias, Ideje, hogy el-felejtjed a' boz/jzuságot*.” (1682. 145).

Ez utóbbi példánál érdemes felfigyelni arra is, hogy a magyar mondatoknak **kétféle** latin megfelelője van. Az első a szabályos latin alak, ami megfelel a szabályban említett nyelvi kategóriának (*tempus flendi*), utána következik ennek magyar megfelelője (*Ideje a' írásnak*), és a második latin alak (*tempus fletus*) már csupán illusztráló/magyarázó jellegű, a magyar alak latin tükörfordítása, ugyanígy a többi példánál is. A latin tehát kettős szerepben van jelen: egyszer a grammatikai leírás mintáját adja, ennek megfelelő szabályos latin alakokkal, másodszer pedig a magyar nyelvtani szerkezetet tükörfordí-

tással illusztráló nyelvként. Ez a megoldás egyébként a magyar nyelv tanításában és a latin nyelven írt korai nyelvhasználati munkákban teljesen bevett és szokásos.

Ami azonban a Pereszlényi-grammatika nagy előnye volt a tanításban, ugyanaz bizonyult a hátrányának is. Alvarus grammatikája eleve igen konzervatív és óvatos grammatika volt, messzemenően kerülte új terminusok bevezetését. Pereszlényi az érthető és megszokott keretek kedvéért minél inkább igyekezett követni Alvarust, így eleve kevés tere maradt az egyéni újításoknak. A kategorizálásban a magyar elemek, jelenségek besorolásánál, meghatározásánál abból indult ki, hogy az adott elem melyik latin kategóriának felelt meg a fordításban. (Természetesen ez a többi korai szerzőre is igaz). A nyelvtanban is lépten-nyomon ilyen megfogalmazásokkal találkozunk: „azok a toldalékok, melyek a latin birtokos névmásoknak felelnek meg” (1682. 47), „azok, melyek az eszközt, okot, módot, mértéket, értéket meghatározó latin ablativusnak felelnek meg” (1682. 156), stb.

4. 3. Példa a latin minta szoros követésére: az igeragozási táblázatok

A latin mintákhoz való precíz ragaszkodás olykor feleslegesen túlbonyolította a nyelvleírást, elsősorban az igeragozás tárgyalásában. Alvarus másolása, azaz az összes latin igemód és igeidő felsorolása a magyarban áttekinthetetlenné tette ezt a részt, hiszen egyes igealakok több néven, többször is szerepeltek. Ennek legfőbb oka az optativus és a coniunctivus kezelése volt.

A latinban a coniunctivusi alakok két helyzetben fordulhatnak elő: önállóan (nem alárendelve) és alárendelt mellékmondatban. Az önálló coniunctivus mindig valamilyen feltételeességet vagy kívánságot, felszólítást jelöl (vagyis a beszélő viszonyulását a kijelentő móddal kifejezett tényközléshez), a mellékmondati pedig a főmondati állítmányhoz igazodik. Formailag a kétféle coniunctivus közt nincs különbség. A klasszikus latin grammatika a görög nyelvtant szorosan követve (ahol ez alakilag is kétféle ragozási sor) a két coniunctivust külön tárgyalta, az önállót *optativus* (óhajtó mód), a mellékmondatit *coniunctivus* vagy *subiunctivus* (kötőmód) néven. Az optativus mellett hagyományosan az *utinam* (vajha, bár) szó szerepelt a táblázatban, a coniunctivus alakjai mellett pedig a *cum* (mikor, mivel) kötőszó.

A kívánság kifejezésére szolgáló optativus futurum fordítása leggyakrabban felszólító mód a magyarban: *amem* – *szerezsek*. Sylvester grammatikájában még a beszélt nyelvben nem használt, a latint szolgálai követő alakot használ: *utinam amem-uayha ıereıffem yđuendőre*. Szenczinél optativusról és coniunctivusról nem esik szó, ő a magyar alakból indul ki és ehhez adja meg a lehetséges latin megfelelőket. Így a magyar jelen idejű felszólító módú alak (amit praesens II.-nek nevez) latin párjai: *cum videam* (coniunctivus praesens) és a 2.-3. személyben az imperativus is: *vide*. Alvarus latin grammatikájának idézett kiadása természetesen a latin paradigmát hozza, a magyar fordítások pedig a korabeli nyelvhasználatot tükrözik. Nála az optativus futurum: *utinam amem* – *uayha fızeretnélek* (ez a grammatika a praesens és az imperfectum optativust is ugyanígy fordítja magyarra).

Pereszlényi az igeragozási rendszer felépítésében szorosan követi Alvarust, ám a magyar megfelelőknél, mint láttuk, nem elégszik meg egyféle fordítással. A futurum optativusnál rámutat, hogy e latin alaknak a magyarban feltételes és felszólító mód is megfelelhet. A táblázatban (1682. 83) ez áll: *ut amem* - *hogy Szerezfelek*, majd a következő

megjegyzés: „Máskor az *utinam* szócska mellett e futurum helyett a magyarban optativus praesenset használsz, például *Vajha szeretnék.*” (Ez utóbbit azért minősíti optativus praesensnek, mivel a magyar feltételes jelen hagyományosan a latin optativus praesens és imperfectum (*legerem*) megfelelője, Pereszlényinél is pár sorral feljebb így szerepel.) Ugyanakkor a rövid, kommentár nélküli táblázatokban a futurum optativus rovatban magyar megfelelőként már csak a feltételes mód áll: *utinam fiam- uayha lennék* (1682. 125.) – ami megegyezik az Alvarus-grammatika fordítási gyakorlatával.

A magyarázó szövegben a kétféle fordítást (*hogy szeressek, vajha szeretnék*) a kétféle szócskához köti: „Jegyezd meg általánosan az összes igeragozás jövő idejű óhajtó módját és jelen idejű kötőmódját illetően, hogy ezeket az időket különböző szócskák mellett kétféle módon tesszük ki. Ugyanis a *Hogy* és a *mikor* szócskák mellett jövő idejű óhajtó módként helyesen mondd: *hogy olvaffam*, ut legam; *mikor olvaffam*, quando legam és ez jövő időt jelöl; mint *akarodé hogy imadkozzam?* Vis ut orem? De az *utinam legam* alak fordításában az óhajtó mód folyamatos múlt idejét kell használnod, mint *Vajha olvafnám*” (1682. 113).

Pereszlényi tehát megadja, Alvarusszal egyezően, a korabeli nyelvszokás szerinti feltételes módú fordítást: *olvafnám*. Ugyanakkor közli a hagyományos felszólító módot is: *olvaffam* (vö. Sylvester). Am Pereszlényinél ez a magyar példa ugyan egyértelműen felszólító módú, hiszen célzatos tárgyi mellékmondat, viszont nem önálló használatú! Mi lehetett ennek az oka? Feltehető, hogy az önálló használatú felszólító mód az imperativus fordítására foglaldott le. Másrészt a fordítási változatok partikulához kötése is az önálló használat ellen szólt. A felszólító módú fordítási lehetőség bemutatása fontosabbnak bizonyult az optativus önálló mondatbeli jellegénél, így válhatott példává egy mellékmondatbeli alak.

A coniunctivus praesens imperfectum fordítása hagyományosan szintén a felszólító mód jelen ideje. Sylvesternél a latint híven követve: *cum amem - mikoron fzereffek* (1682. 141). Az Alvarus-nyelvtan 1659-es, magyarral illusztrált változata ismét magyarosan az összes coniunctivusi alakot egyszerű kijelentő móddal fordítja, kivéve a praeteritum imperfectumot: *legerem*, ami hagyományosan feltételes mód. Pereszlényi itt is kétféle fordítást közöl, az Alvarus-grammatika kijelentő módú fordítását és a hagyományos felszólító módút (1682. 85 és 113). Az előbb idézett magyarázó szöveg folytatásában a két fordítást szintén a kötőszótól teszi függővé: „Hanem jelen idejű kötőmódként, vagyis amikor jelen időt fejez ki, hasonlóképpen a *hogy* és a *mikor* szócskák mellett ugyanúgy használod [mint a jövő idejű óhajtó módot], például *hogy olvaffam*, ut legam; de a *cum* jelentésű *mikor* mellett jelen idejű kijelentő módot használsz, mint *Ne háborgafs mikor irok*, non turbes me cum scribam” (Ez utóbbi megjegyzés arra is rávilágít, hogy Pereszlényi normája szerint az ilyen típusú mellékmondatokban már nem kell a latinos feltételes mód.)

A felhozott példák azonban nem tükrözik a felszólító módú alakok időviszonyok szerinti elválasztását optativus futurumra és jelen idejű coniunctivusra. A *Praxis* részben (1682. 166) ezt pótolja a szerző, kijelentve, hogy a coniunctivus praesens a jelen idejű kívánság kifejezője, az optativus futurum pedig a jövő idejű kívánságé: „Jelen idejű kijelentő mód után jelen idejű coniunctivus következik, mint *Rogo, ut taceas – Kérlek, hogy halgafs, Rogo te ut taceas* .... Jövő idejű kijelentő mód után jövő idejű optativust használsz, ami alakilag megegyezik a jelen idejű coniunctivusszal, mint *Kérni foglak, hogy jój hozzám, Rogabo te, ut venias*. Jövő idejű optativusnak nevezem, mivel jövő időt

jelöl, tehát nem lehet jelen idejű coniunctivus.” A *Supplementum* VII. pontjában, a kötőszóknál kerül elő harmadszor a két mód közötti különbségtétel, itt a magyar *hogy* kötőszót két jelentésűnek minősíti: „A *hogy*, quod vagy ut kötőszó, ha jelen idejű kötőmódú ige mellett áll, általában *quod* jelentésű, ha pedig jövő idejű óhajtó módú ige mellett, akkor *ut* jelentésű. Példa az előbbire: *Hallom, hogy szollafz*, audio, quod loquaris; az utóbbira: *Parancsolom, hogy szolly*, mando, ut loquaris.” Az elválasztás alapja itt a kijelentő mód és a felszólító mód (itt egyébként: jelen idejű!) közti különbség.

Összefoglalva: úgy tűnik, hogy Pereszlényi szorosan ragaszkodott a latin sémához minden részletével együtt, ám a pontos követés csak a latin terminusok átértékelésével lehetséges. Így lesz az optativus futurum – coniunctivus praesens megkülönböztetésben a klasszikus latin önálló használat – mellékmondati használat helyett a lényeg a jövő idejű felszólító mód szembeállítását a mellékmondati (kijelentő és felszólító módú) jelen idővel. Paradox módon tehát épp a rendszer megtartása vezetett szükségszerűen a rendszerbeli terminusok átértékeléséhez, és egy szinte áttekinthetetlen magyar rendszer létrehozásához.

Természetesen a latin és a magyar nyelv tipológiai eltérései miatt az Alvarus-grammatika számos ponton még átértelmezésekkel is elégtelennek bizonyult. Itt Pereszlényi bőven merített Szenczi 1604-es grammatikájából, és nyilván támaszkodhatott az iskolai oktatás során kialakult magyar grammatikai hagyományra is. Szathmári István régi nyelvtanainkról írt alapvető művében részletesen, idézetekkel bizonyítva mutatja ki (1968. 303–323), mely pontokon használta fel Pereszlényi Szenczi grammatikáját.

4. 4. Pereszlényi grammatikája mint nyelvtanító munka

Pereszlényi grammatikájának világos, rendszerezett és pontokba foglalt szerkezete módszeres átgondoltságról és nagy tanítási tapasztalatról tanúskodik. A grammatika előszavában a magyar nyelv tanulásában nehézséget jelentő sajátos jelenségek fontos és meglepően részletes felsorolását adja. A nyelvtanban is bőven és alaposan tárgyalja ezeket. A tárgy határozottságára vonatkozó szabályok (1682. 93) például ma is helytálló és rendkívül finom megfigyelésekről tanúskodnak, a nyelvtan kimerítő és részletes listát ad az igei és névszói tőtipusokról.

A nyelvi változatok tekintetében Pereszlényi meglehetősen engedékenynek mutatkozik. A legtöbbször többféle alakváltozatot is felsorol, értékítélet nélkül (Szathmári 1968). A lehetőségekhez képest igyekszik az élőbeszédet is szem előtt tartani, például felhívja a figyelmet valamely múlt idő elavult voltára. Bár természetesen a művelt normát közvetíti nyelvtanában, nyoma sincs benne a kizárólagosságra való törekvésnek vagy a műveletlenek lenézésének, mint a humanista grammatikákban. Olykor egyenesen biztatja a tanulót arra, hogy maga döntsön: „ítélj füled szerint” írja a 165. oldalon. Példamondatai közt nem csak bibliai és irodalmi idézetek szerepelnek (bár természetesen ezek vannak döntő többségben), hanem élőnyelvi példák is: „*Hány mély földnyire vagyon Pofony Bécshez? Tíz mély földnyire* (1682. 157); *Egy pofztó fzelejobb máfnál egy fínggel* (1682. 157). A példák egy része Szenczire megy vissza (1610. 189 skk), illetve Szenczin keresztül az ő egyik forrására, Clajus pedagógiai német grammatikájára (1894. 150). Ezek a vándormondatok nyilván a kor tipikus tanításban használt sablonjait mutatják. A kérdés-felelet szerkezetek bemutatásánál a felelet sokszor (a beszélt nyelv valóságának megfelelően) nem teljes mondat, csupán egyetlen szó: „*Tudczé deákúl? Scisne Latine? tudok,*

scio. Ha pedig a kérdésben határozott ige van, akkor a feleletben is határozott lesz az ige, mint *Tudodé a' leczkédet? scisne lectionem? tudom, scio.*" (2006. 321).

Pereszlényi tanári gyakorlatának legjellemzőbb része a *Praxis* c. rész (2006. 370–375), ahol (nyilván sokéves tapasztalat alapján) újra, a gyakorlatban is összefoglalja nyelvünk azon sajátosságait, melyek nehézséget okozhatnak egy idegen anyanyelvű nyelvtanulásában. A fejezet azt mutatja be lépésről lépésre, miként kell egy magyar mondatot megszerkeszteni. A szerkesztés az ige vonzatkeretéből indul, majd az egyeztetésen alapuló bővítéssel, illetve szabad határozókkal folytatódik. „Végy akármilyen igét a hozzá tartozó alanyesettel, mely előtte és a tárgyessel, mely utána áll ... A magyarok a mássalhangzóval kezdődő köznevek elé többnyire *a* magánhangzót tesznek, és a magánhangzóval kezdődők elé pedig *az* névelőt (a *h* hang elé egyesek *a'*-t, mások *az*-t, ítélj füled szerint). Így mondd tehát: *A' vitéz hórdoz kardot*; ha bővíteni akarsz a mondatot, a *vitéz* főnévhez tehetsz egy melléknevet, mint: *Bonus miles portat gladium, A' jó vitéz hordoz kardot*, a melléknév ugyanis nem változik. Ha a *Miles, vitéz* főnévhez egy másik dologra vonatkozó főnevet [birtokos esetet] akarsz hozzátenni, mint: *Bonus miles Caesaris*, a *Caesaris* birtokos esetét a magyarban részes esettel fejezed ki, és a *vitéz* főnévhez *e* névmási toldalékot illesztesz: *A' Császárnak jó vitéze kardot hordoz*. Ha valamely előjáróval kifejezett esetet akarsz hozzátenni, például *in latere*, az *oldal, latus* főnévhez *án*-t toldasz, és ezt mondd: *Caesaris bonus miles portat in latere gladium*. Más határozószóval kívánod bővíteni a mondatot, például: *Caesaris bonus miles semper portat in latere gladium*, hasonlóan egyszerűen közbeszúrod a *mindenkor* határozószót, tedd hozzá az előjárót esetével együtt, *in latere*, mint: *A' Császárnak jó vitéze mindenkor kardot hordoz az oldalán.*" A *Praxis* léte és felépítése olyan nyelvtanításra utal, amely az aktív nyelvhasználat kialakítását célozta, szemben a korban igen elterjedt másik, nyelvtani elemzést gyakoroltató típussal. Ez utóbbi esetében az olvasott szöveg analízálása volt a cél, az adott nyelv valamilyen (általában a Bibliából vett) szövegének nyelvtani elemzésével, a szóalakok pontos alakítani besorolásával.

4. 5. Összefoglalás

Pereszlényi grammatikája a magyar nyelvet elsősorban nyelvtanító munkaként írta le, a renden belül nemzetközi szabványként szolgáló Alvarus-grammatika mentén. Ez a helyzet azt eredményezte, hogy lehetőség szerint ragaszkodott mintájához, akkor is, ha ez nyilvánvalóan túlbonyolította a leírást, mint az igeragozásnál. Az adaptálás fő eszköze a meglévő kategóriák kitérítése, a terminusok jelentésváltoztatása, jelzővel való módosítása volt. Mindez jellemző volt az Alvarus-grammatika más, nem flektáló nyelvekre való alkalmazásánál is. (Lásd a dél-amerikai misszionáriusok grammatikáinak megoldásait is.) Az elméleti kérdések háttérbe szorulása olykor kategorizálási következtelenségeket és terminológiai változékonyságot eredményezett.

A magyar nyelv eltérő tipológiai sajátosságait alapvetően a Szenczi-grammatikára támaszkodva illetve a magyar grammatikai hagyományt követve írta le, ahol nagy szerepe volt a latintól független héber nyelvleírás kategóriáinak. A héber hagyományból származik a birtokos személyjelezés és a határozott igeragozás ragjainak toldott névmásként (pronomen affixum) való értelmezése. Az affixum kategóriája nála már többféle toldalék neve is lehet. A héberből veszi át Pereszlényi a *radix*, vagyis a tő fogalmát (lásd később). Pereszlényi Szenczit és a héber eredményeit felhasználva és továbbfejlesztve jelentősen

közelebb jutott nyelvünk agglutináló jellegének megragadásához, a szóalakon belüli egységek felismeréséhez. A változtatások és a továbbfejlesztések azonban nem nyertek, nem nyerhettek definiált, explicit formát. Így a grammatika szükségszerűen két rétegre vált szét: a „hivatalos”, Alvarust követő definíciók, táblázatok mellett kialakul egy másik, oldottabb szövegezésű, eltérő szóhasználatú és a magyar nyelv szerkezetének jobban megfelelő grammatikai gondolkodást tükröző réteg, elsősorban a szintaktikai magyarázatok és elemzések során.

A jól átgondolt és kiválóan tanítható mű nemsokára a rend hivatalos magyar grammatikája lett, a katolikus iskolákban hosszú ideig alapkötet volt, még a XVIII. század végén is használták. Különös érdekesség, hogy ennek révén a nyelvtanítás és nyelvleírás mellett még egy nyelvészeti területen is fontos szerepe lett: a nyelvrokonításban. Pereszlényi nyelvtanát használta fel ugyanis a jezsuita Sajnovics János, amikor egy csillagászati expedíció kapcsán 1770-ben megjelentette nevezetes munkáját, amelyben először bizonyította tudományosan, grammatikai alapon is a magyar nyelv rokonságát egy másik finnugor nyelvvel.

IV. A KORAI NYELVTANOK ÉS A HÉBER GRAMMATIKAI HAGYOMÁNY FELHASZNÁLÁSA

1. 1. A korai magyar nyelvleírás alapproblémái: a leírási keret elégtelensége, a nyelv eredetének és rangjának kérdése

A korai magyar grammatikák szerzőinek a latin mintájú grammatikai keret alkalmatlansága folytán számos kérdésre kellett megoldást találniuk. Az alapprobléma az alkalmazott kategóriarendszer és a vele leírt nyelv tipológiai különbözőségében rejlett: a flektáló típusú görög ill. latin nyelvre kifejlesztett kategóriák számos ponton alkalmatlannak bizonyultak az agglutináló típusú magyar nyelv jelenségeinek leírására. Ezeknek a kérdéseknek egy része áthidalható volt a latin grammatikából örökölt kategóriák rugalmas átértelmezésével vagy kiegészítésével. A magyar morfológia kielégítő leírását azonban nehezítette, hogy a korabeli nyelvleírás nem ismerte még az alaktan központi fogalmának, a morfémanak a kategóriáját, melyet a flektáló típusra kifejlesztett klasszikus grammatikák természetesen nem tartalmaztak. Az európai nyelvészetben a morféma fogalma a XIX. század második felében nyer polgárjogot, Schleicher algebrai formalizmusaiiban már tisztán áll előttünk. A modern nyelvészeti hagyományban pedig csak a XX. század közepén vált kulskategóriává, amikor az amerikai deskriptív strukturalista iskola agglutináló típusú indián nyelvek leírásával kezdett foglalkozni (Robins 1999. 227).

A latinból örökölt kategóriák alkalmazhatósága azonban a népnyelvi grammatikák születésekor többet jelentett pusztán leírási kérdésnél, az adott nyelv „nyelv”-szerűségét bizonyította vagy épp kérdőjelezte meg, illetve a nyelv rangját mutatta a biblia három szent nyelvéhez (latin, görög, héber) viszonyítva. A latin grammatika ugyanis – lévén „a” grammatika – maga szabta meg, hogy mi az, ami grammatikusnak, tehát szabályokkal leírhatóknak számít. A vulgáris nyelvek korai grammatikáiban vissza-visszatért a kérdés, hogy leírható-e egyáltalán grammatikai szabályokkal a szóban forgó, többnyire bonyolultnak és kuszáknak tartott nyelv. (A kérdéstről lásd Scaglione 1984, Telegdi 1990, szellemtörténeti háttéréről Téglásy 1988, 9–29.) Korábban (A/III. 1. 2.) szó volt róla, hogy még a latinhoz szerkezetileg közel álló német nyelv 1573-as nyelvtanának ajánló levelében is azt panasolta a szerző, Ölinger, hogy a közvélekedés szerint a németben nincsenek grammatikai szabályok.

A magyar szerzőknek viszont, mivel nyelvünk szerkezete nem hasonlít a latinhoz vagy a göröghöz, még inkább küzdeniük kellett a barbárság vádjá ellen. Sylvester János 1539-es grammatikájában külön kitér arra, hogy a magyarban a latinnal ellentétben, de a göröghöz és a némethez hasonlóan van névelő, és ezt hosszabb bibliai részlettel is illusztrálja az adott nyelveken. A ragozható szófajok áttekintését azzal zárja, hogy nyelvünkben semmi sem hiányzik, ami a szent nyelvekben megvan, sőt kifejezőkészség tekintetében „... éppenséggel könnyedén felülmúlja az összes nyelvet” (Sylvester 1989. 71). Ugyanez a törekvés érhető tetten Komáromi Csipkés Györgynél (1655. 101–107),

amikor hosszú felsorolással bizonygatja, hogy a magyar nyelv felülmúlja a hébert, mert nem hét igeformát ismer, hanem hetvenet. Szenczi grammatikájához (1610) Polanus Amandus ezzel a kétes értékű dicsérettel gratulált: „ostendisti nullam linguam tam barbaram esse, quae leges grammaticas non admittat” (Dézsi 1898. 328). Pereszlényi Pál 1686-os grammatikájának előszavában még mindig azt írta, hogy „a magyar bizony olyan nehéznek tetszik, hogy a legtöbben úgy tartják, hogy inkább fáradságos munkával meg kell tanulni, mintsem biztos szabályokkal meghatározni” (Pereszlényi 2006. 31). Ez a szerkezeti eltérés, amely a barbárság gyanúját vetette fel, ugyanígy jelentkezett nyelvrokonaink első grammatikái kapcsán is. Egy jellemző példa: Leem lapp grammatikájának (1748) előszava már az első mondatában azt a vélekedést cáfolja, „hogy [a lapp] egy képtelen, vad és zavaros nyelv ... hogy különféle nyelvjárások keveréke és kotyvaléka”.¹ (A témáról lásd Hovdhaugen–Karlsson–Henriksen–Sigurd 2000. 53.)

A leírás kérdése szorosan összefüggött egy másikkal, és ez a magyar nyelv kapcsolata volt az ismert európai nyelvekkel. Mivel nyelvünk nem mutatott hozzájuk hasonlóságot, és így rokonítása is lehetetlen volt velük, a magyar szerzők a nyelv társtalanságával szembesültek. Ez állandóan visszatérő megjegyzés a korai grammatikákban, lásd Szenczi előszavát, továbbá Komáromit (1655. 23), Pereszlényit (1682. 2), Tsésit (1708. 1) stb.

Erre a két problémára egyszerre kínált megoldási lehetőséget a héber grammatikával való összevetés és a héber nyelvrokonítás. A héber nyelv bizonyos pontokon szerkezeti hasonlóságokat mutatott nyelvünkkel, így lehetett rá hivatkozni. A másik oldalról, mivel a kor felfogása szerint a szerkezeti hasonlóság és a genetikai rokonság szorosan és kölcsönösen feltételezte egymást, a héber megoldást kínált a nyelv rokonításának kérdésére is, ráadásul e szent nyelv tekintélye előkelőséget kölcsönözött. A származtatás kérdése azért is volt fontos, mert a korban megindult már a nyelvek vetélkedése, és ebben fontos szerepe volt az ősiség, a *vetustas* bizonyításának, ezért tartották fontosnak leszögezni, hogy az adott nyelv a héberhez közeli vagy épp tőle származik. (Más finnugor nyelvek korai grammatikusai is pontosan ugyanezekre a latintól eltérő, a héberrel párhuzamba állítható vonásokra hivatkozva állították e nyelvek hasonlóságát és rokonságát a héberrel.)

1. 2. A héber grammatikairás története és megjelenése Európában. Beépülés az európai hagyományba

A héber nyelv leírásának eredete egy másik sémita nyelv, az arab tudósaihoz köthető. Több okból is: az időbeliség miatt, hiszen a héber grammatika megszületésekor, a X. században a muzulmán kultúra virágkorát élte. A zsidó tanulók képzésének és a tudósok kutatásainak fontos része volt az arab kultúra és grammatika tanulmányozása. Másrészt a térbeliség miatt, hiszen a héber grammatika Észak-Afrikában, az arab kultúra vonzásában született meg, utána pedig a XI. században Andalúziában, a kordobai kalifátus területén arab nyelven, arab kategóriák és terminusok felhasználásával fejlesztették tovább. Végül pedig azért, mert az arab és a héber grammatikát egyaránt a szent szövegek pontos interpretációjának igénye hívta életre. Az arab nyelvtan a Korán szent szövegére alapozva született, célja pedig az arab nyelv tanítása volt nem arab anyanyelvűeknek, a héber nyelv grammatikája a héber lexikográfiával együtt az Ószövetség exegéziséből

¹ Svéd eredetiben: „at det er et absurd, vildt, og confus Sprog ... at det er en Mixtur, og Mistmast af adskillige Slags Tungemaal.” A magyar fordítást Kubinyi Katának köszönöm.

nőtt ki. (Hasonlóképp a Biblia latinjára alapozott és a latint nem anyanyelvként beszélők számára írott középkori latin grammatikák.) A héber nyelvben a grammatika terminusa a *dikduk* volt, ami szó szerint pontos, helyes kiejtést (és a szent szövegek helyes értelmezését) jelentette, ezt használták később a grammatikatudományra is.

Az arabot jól ismerő héber tudósok tehát saját nyelvük leírásához is az ismert mintát, az arab grammatikát választották – ami a két nyelv rokonsága folytán alkalmasnak is bizonyult. Hayyuj, aki az első tudományos héber nyelvtant írta, és a héber gyökök három mássalhangzós természetét felfedezte, még kizárólag arabul írt.

A történelmi változások során előbb Spanyolországba, majd onnan Európa más részeibe kényszerültek a zsidó tudósok. Az ottani ifjúság azonban már csak héberül tudott, arabul nem, így az arab nyelvű héber nyelvtanokat héberre kellett fordítani. A terminológia megszilárdulása előtt gyakoriak voltak a szinonim megnevezések, és a később használt terminusok sokszor hosszú viták eredményeként választódtak ki és szilárdultak meg (részletesen, példákon bemutatva tárgyalja Veiga Díaz 2005).

A héber nyelvű munkák sorában a legfontosabb David Kimchi héber nyelvű munkája a XII. századból, a *Sefer Mikhlol*, amely Ibn Janah és Hayyuj arab nyelvű művei alapján készült. 1517-ben Elias Levita írt egy héber nyelvű grammatikát, és egy kommentárt Moses Kimchi rövid nyelvtanához, praktikus, tanítható és népszerű kézikönyvet hozva létre (www.jewishencyclopedia.com).

A héber nyelv az európai keresztény kultúra számára elsősorban a Biblia eredetiben történő tanulmányozása és értelmezése miatt volt fontos. Jelentőségét már a VII. században megfogalmazta sevillai Izidor, aki szerint minden nyelv és betű anyja a latin, hiszen a bábeli zűrzavar előtt az emberiség nyelve a héber volt, ezen szóltak a próféták. A három szent nyelv a héber, a görög, a latin, a Biblia szent nyelvei, ismeretük azért fontos, mert a szentírás valamely nyelven homályos helyeit a másik kettő segítségével lehet értelmezni (Etym. 9. 1. 1–4). A reneszánsz idején Európában felébredt az érdeklődés a Biblia szent nyelvei, így a héber iránt is. A Szentírás eredetiben való tanulmányozásához görög, héber és arámi tanulmányokat folytattak. A héber ismerete a zsidókkal való hitvitákhoz is fontos volt.

Johannes Reuchlin 1506-ban a *Rudimenta linguae Hebraeicae* című munkájában Kimchi nyelvtanára a latin *ars grammatica* terminusait alkalmazta. 1524-ben Sebastian Münster megírta Elias Levita alapján az *Institutiones Grammaticae in Hebraeam Linguam* című munkáját, ezután egymást követték a latinul írt héber nyelvtanok. Ezzel megnyílt az út a keresztény hebraisztika számára, és lehetővé vált a héber grammatika eredményeinek beépülése az európai nyelvleírásba. (Lásd minderről Telegdi 1990 és Téné 1995. 21.) A legtöbb későbbi latin nyelvű héber nyelvtan Reuchlin nyomán készült, így például Aurogallusé is (Balázs 1958. 111).

A héber grammatika eredményeinek befogadásához azonban két akadályt kellett leküzdeni: a nyelvtanok eltérő szemléletét és kategóriarendszerét egyfelől, a héber nyelvűséget másfelől. Ez a helyzet hasonlított ahhoz, ami a héber grammatikairás kezdetén állt fenn: egy uralkodó kultúrnyelv (akkor az arab, most a latin) mint közvetítő eszköz kategóriáival és nyelvén kellett megragadni a héber nyelv sajátosságait. Ugyanúgy terminológiaalkotásra volt szükség, mint a héber nyelvű szakszókincs kialakításánál, csak most ennek a latinra adaptálása volt a feladat. A megoldások kétfélek voltak: a héber terminusok tükörfordítása vagy meglévő latin terminusok jelentésének megváltoztatása (Diaz 2005). Az elsőre példa a *radix* terminus, amely a héber megfelelő tükörfordítása, a má-

sikra pedig a *particula*, amely a korábbi latin grammatikákban a kisebb alakú, nem önálló jelentésű szócskákat jelölte, most viszont az egyik héber szófaj neve lett. A latin nyelv és grammatika kulcsszerepét mutatja egy jellemző idézet Nicolaus Clenardus grammatikájából (1557.11), amelyből naplójának tanúsága szerint Szenczi is tanult: „...a latin ismerete mindent könnyen megmutat majd”.² Természetesen a latinizálás mellett is előfordult, hogy a héber terminus változtatás nélkül került át (latin betűs átírásban), mint például az igeörzsek nevei: *kal*, *hiphil*.

1524-ben Sebastian Münster írt Elias Levita alapján héber grammatikát, tökéletesítve a héber grammatika anyagát és metódusát is. Ezután egymást követték a latinul írt héber nyelvtanok, először és túlnyomórészt Németországban. Közülük most csak azokat említjük, amelyeket feltehetően a magyar szerzők is ismertek. 1520-ban jelent meg Sanctus Pagninus munkája, amelyet Tótfalusi említ tankönyveként; 1529-ben, és később még számtalan kiadásban Nicolaus Clenardusé, amelyből Szenczi tanult. 1578-ban az ellenreformáció idején egy jezsuita kardinális, Robertus Bellarminus is írt a Biblia olvasásához héber grammatikát, feltehetően a nyelvet leuveni vagy heidelbergi tartózkodása idején tanulta meg. A jezsuita kollégiumokban ezt használták, így Pereszlényi is a számtalan későbbi kiadás valamelyikéből tanulhatott. Az idősebb Buxtorf *Praeceptája* (1605) és *Thesaurusa* (1609) nagy tekintélynek örvendett, Tótfalusi is mestereként említi Buxtorfot. Hollandiában Alting *Fundamenta Punctationisa* (1654) volt a legnépszerűbb, ezt Tótfalusi maga is kiadta (1698). Az európai nyelvészet két fontos grammatikai fogalmat köszönhet a héber grammatikának: az egyik a gyök (*radix*), a másik a toldalék (*affixum*).

E két fogalom igazi jelentőséget a latin szerkezetétől eltérő nyelvek leírásában kapott. A német egyetemeken tanuló diákság, aki megismerkedett a latinizált héber grammatikákkal, az új fogalmakat hasznosította a latintól eltérő típusú magyar és finn nyelv leírásában is. A neves hebraista Johannes Reuchlin unokaöccse az a Philippus Melanchthon volt, aki a német iskolák tantervét kidolgozta, és akit *Praeceptor Germaniae*nak neveztek. Melanchthont Sylvester *paeceptor noster*ként emlegette 1539-es grammatikájában.

Úgy tűnik, hogy a héberből kölcsönzött kategóriák még azelőtt beépültek a magyar grammatikai közvélekedésbe, hogy a magyar grammatikai hagyományt rendszerezetten, tételesen írásba foglalták volna. Sylvester grammatikájában, az első magyar nyelvtanban, amely ránk maradt, már teljes természetességgel szerepelnek a héber kategóriák. De ha fel is tesszük, hogy ez egyedi eset volt, és a héber grammatikai megoldások szerepeltetése még nem általánosítható a korabeli magyar grammatikai gondolkodás egészére, a XVII. században már felekezettől, tanulmányoktól függetlenül mindenki ezekkel a héber eredetű kategóriákkal él, méghozzá azonos értelmezésben. Még azok a szerzők is így tesznek, akik azt állítják, hogy nem ismertek korábbi magyar grammatikákat (Szenczi 1610. 31), vagy ha igen, akkor nem támaszkodtak rájuk (Komáromi Csipkés 1655. *Praefatio*). A héber grammatika jelenlétét csakis valamiféle kialakult konszenzus magyarázhatja.

A beépülés folyamatát nem ismerjük. Elképzelhető, hogy a héber kategóriák magyar megfelelőinek keresése eleinte csak a héber nyelv tanulása során jelent meg, és a hébert tanulók körére korlátozódott, és ugyanezek a magyar nyelvi jelenségek a csak latin grammatikát tanuló diákok számára elsikkadtak, vagy más magyarázatot nyertek. Elképzelhető az is, hogy bekerülésük a legelső magyar grammatikákba (Sylvester, Szenczi) még

² Latin eredetiben: „... cognitio rei Latinae facile cuncta monstraverit”.

csak a művelt, héberül tudó külföldi olvasók kedvéért, illusztráló céllal történt. De a XVII. század közepére azonban ezek már biztosan olyan elterjedt és bevett kategóriák, amelyek használatához, mint fentebb láttuk, nem szükséges sem a szerző, sem a feltételezett olvasók hébertudása, sőt már a héber nyelv(tan) megemlítése sem, mint pl. Kövesdi elemi iskolásoknak (!) írt magyar nyelvkönyvében.

A héber grammatika eredményeinek európai közkinccsé válását máshonnan is dokumentálhatjuk. 1604-ben Szenczi szótárának elején egy idézett epigrammában a német Keckermann arról ír, hogy a magyar és a héber nyelv rokonságát "... igazolják az igéhez kapcsolt és a névszóhoz kapcsolt toldalékok" (*affixa verbo iuncta, iuncta nomini*). De ugyanígy más finnugor nyelvek grammatikái is ezt bizonyítják, ahol szintén felhasználták a latinizált héber grammatikai hagyományt.

1.3. A magyar–héber rokonítás a XVII. században

Európában a héber nyelv előtérbe kerülése és tekintélye a héberrel való rokonságkeresést is magával hozta, amit elsősorban német tudósok gyakoroltak. Sebastian Münster például már összeállított egy szótárt a héber (és görög) eredetű német szavakról. Hegedűs József (2003. 48 skk.) részletes összefoglalást ad a kérdésről, és ezt bőszéges példaanyaggal illusztrálja. Hegedűs ugyanitt a magyar nyelv héber rokonításának történetét is tárgyalva azt hangsúlyozza, hogy a magyar grammatikusok a héber hasonlítással csupán az európai trendet követték, méghozzá elmaradottságunkból adódóan évszázados késéssel.

Biztos, hogy a héber rokonítás nem eredeti magyar irány, de az európai mintáktól jelentősen különbözik. Az egyik fő különbség, hogy az Európában elterjedt gyakorlat szinte kizárólag a szóképzési egyezésekkel igyekezett bizonyítani a héber rokonságot. A héber szavakat gyökszótárakban gyűjtötték össze, és a héberrel foglalkozó (elsősorban német) tudósok a saját anyanyelvük és a héber közt kerestek összefüggést.

Johannes Avenarius (1516–1590) 1568-as héber gyökszótára kiváló példa a korabeli európai rokonításokra. Előszavában megismétli az Izidor óta hagyományozódó, fent említett toposzokat a héber nyelv fontosságáról, ezzel indokolja szótárának létjogosultságát. Szótára, amely a Biblia héber szavait térképezi fel, gyökszótár, tehát a szócikket egy gyök és annak továbbképzett alakjai alkotják. A gyökökhöz egy alapjelentést rendel, mert szerinte az összes többi (akár az alapszóé, akár a képzetteké) ebből vezethető le metaforikus úton. A gyökökre példákat hoz minden ragozott alakjukban, affixum nélküli alakjukban (*status absolutus*), affixummal, a szerkezetekre stb. Talán legérdekesebb az a rész, ahol azt mutatja be, hogy a héber szavakból (azaz az ősnyelv szavaiból) hogyan származnak a görög, latin és a német szavak. (A német valószínűleg Luther bibliafordítása miatt került be a Biblia szent nyelveivel egyenrangúként a német Avenarius szótárába).

Avenarius 14 metodikai szabályt állít fel a származtatásra. A származtatásban, mint írja, csak a gyökmássalhangzók számítanak, hiszen a magánhangzók szerepe csak a ragozás, az idők, nemek, számok jelölése, így a leszámaztatott szavakban is csak a mássalhangzókat veszi figyelembe. Kiköti azt is, hogy az egyeztetett szavaknak jelentésben is meg kell felelniük, a jelentés teljesen (*in genere*) nem változhat meg, csak részletében (*in specie*). A meglepően modern elveket tartalmazó hangmegfeleltetési szabályok részletezik, hogy mikor maradnak meg a héber gyök mássalhangzóí, mikor történik hanghelyettesítés, melyik típusú hang mivé változik, mikor esik ki stb. Ma már némelyik szabály kissé szokatlan, például a visszafelé olvasást teljesen bevettnek (*ad-*

modum vulgaris) nevezi.³ Azt is lehetségesnek tartja, hogy több héber gyök olvadjon össze egy görög vagy német szóvá. A IX. szabály (*metathesis*) elfogadhatóvá tesz a lezármazott szóban bármilyen hangátvetést, a XII. szabály (*euphonia*) bármiféle hangkiesést. A *metaplasmus*ra (hangátvetésre) és főleg a mindent magyarázó *euphoniára* (jó hangzásra) a magyar szerzők is szívesen hivatkoztak később, ők a töváltozatokat magyarázva (Szenczi 1610. 29, Pereszlényi 1682. *Praefatio*, Kövesdi 1686. 13, Komáromi 1655. 43 stb.). Természetesen nincs szó szabályos és rendszeres megfeleltetésekről. Ezzel együtt azok a görög, latin, német szavak, amelyeket Avenarius azonos héber gyökből származtat, sokszor valóban rokonok: pl. g. μίσγω 'keverni' ~ l. misceo uaz ~ n. mischen; l. *pleo* 'tele' ~ n. *voll* 'uaz. és *füllen* 'tölteni' stb.

Nálunk viszont Otrokócsi Főris Ferenc (1648–1718) szerzeágazó szóhasonlításaiig (1693) és Bél Mátyás héber–magyar szóhasonlító jegyzékéig (Komlóssy 2010) kísérlet sem történt a szókincs hasonlítására, még a héberül kitűnően tudó szerzőknél sem. Igaz, hogy Baranyai Decsi János Telegdi Jánoshoz írt levelében hatszáz héber eredetű magyar szót említett (Komlóssy 2010), és Tsétsi János is tett az *Observationes*ben (1708. 1) egy általános megjegyzést a mindkét nyelvben azonos jelentésű szavakról, de konkrétumokat egyikük sem hozott. A korabeli szerzők sokkal inkább a héber–magyar szerkezeti egyezésekre koncentráltak. (Ez a helyzet a XVIII. század elejétől megfordul: Tsétsi említett kijelentéséhez a Pápai Páriz-szótár 1767-es kiadásában Bod Péter már olyan jegyzetet fűzött, hogy valóban sok héber–magyar szó egyezik, de a névszóragozás, a fokozás, az igeragozás, a toldalékolás és a képzés rendszere eltér.)

A korai magyar grammatikákban tehát a héberrel való összevetés a szóhasonlítás helyett a szerkezeti hasonlítást jelentette, de ezt is csak elvi szinten. A jellemző megfogalmazások mind a párhuzamosságot hangsúlyozták. Sylvester (1989. 46) arról írt, hogy „nyelvünknek szoros hasonlóságban (*affinitas*) áll ama szent nyelvvel, a héberrel”.⁴ Szenczinél (1610) állandó fordulat a „miként a héberben”, Pereszlényi Pál előszavában (1682. 2) a magyart a szent nyelv követőjének (*imitatrix*) nevezte, Komáromi (1655. 23) szerint a nyelvek egyezését (*convenientia*) és hasonlóságát (*affinitas*) illetően a magyar egy nyelvhez sem hasonlít (*similis*) a héberen kívül. A szerkezeti hasonlóságokból a pronomen affixumok rendszerét említették (lásd később, az 1. 5. 2.-ben), az igerképzésnél a héber hifil igeragozási törzssel párhuzamba állítható műveltető képzést (lásd ugyanott), és azt, hogy az igeragozás töve az egyes szám harmadik személy, valamint hogy a héberhez hasonlóan egy esetben a magyar is képes az igeraggal utalni a tárgy személyére (*szeretlek*). Tsétsi szerint a magyar főszavak egyszótagúak, és ez a héber gyökökkel rokon vonás (1708. 4). Komáromi és Tsétsi azt is megemlítette, hogy az ősi magyar rovásírás iránya a héberrel egyezően jobbról balra halad.

³ A gondolat, hogy a gyökhangzók megfordulhatnak a változások során, számos helyen élt tovább, nemcsak az egy nyelven belüli változásokat vizsgálva, de a nyelvhasonlításban is. Elég a Sajnovics 1770-es *Demonstratio*jában a ritkán emlegetett kínai–magyar szóhasonlító részre gondolni, ahol például a m. *éj*, kínai *ye*; m. *út k. ut*; m. *ég, k. ge* 'nap, csillag' stb. De számos példát idézhetnénk Révai *Antiquitates*éből is, például a magyar *biz* eredeztetését a káldeus *jatzib* szóból (1803. 83) stb.

⁴ Az eredetiben ezen a helyen szereplő *affinitas* szót a magyar változatban (Sylvester 1989) *rokonságnak* fordítottam, ma már inkább a *hasonlóságot* vagy a *párhuzamot* választanám, részben éppen az itt kifejtettek miatt.

Természetesen a korabeli nyelvészeti felfogásban a nyelvek közötti hasonlóságok (akár a szókincs, akár a szerkezet területén) egyúttal genetikai rokonságot is jelentettek, és ez a gondolat is megfogalmazódik a szerzőknél, például Tsétsi helyesírási munkájában: „A magyar nyelv egyik európai nyelvvel sem áll rokonságban, hanem az ázsiaiak közül szoros rokonságban van a héberrel.” (2009. 19). Vagy Geleji Katonánál: „... femmi egyéb nyelvekvel, az egy Sidon küvől, (hogy tudjam) rokonfága nintsen...” (1645. A1v) De ezek elszórt megjegyzések, alig egy-két expliciten a genetikai rokonságot kimondó helyet találni. Amikor a szerzők a magyar és a héber nyelv kapcsolatáról írnak, a használt kifejezések nagyon ritkán nevezik azt kifejezetten genetikai rokonságnak, leszármazásnak (*cognatio*). A szóhasználat tanúsága szerint a hangsúly sokkal inkább a párhuzamosságokon, a hasonlításokon (*similitas, affinitas, convenientia, imitatio* stb.) van. Ezt támasztja alá az is, hogy például Szenczi, aki közismerten elutasította az állásfoglalást a magyar nyelv rokonításának kérdésében (1610. 22), ugyanúgy és ugyanolyan szavakkal használta hasonlításra, illusztrálásra a hébert, mint a többiek. Úgy tűnik, a grammatikusok számára a leszármazásbeli kapcsolat bizonyításánál fontosabb volt a héber grammatikára hivatkozó újféle megközelítés lehetősége.

Összefoglalva tehát, a XVI–XVII. században más európai nyelvek és a héber rokonítása a szókészlet alapján történt, ott a szerkezeti hasonlítás kevés figyelmet kapott, hiszen a latin grammatika elégséges keretet adott e nyelvek leírásához. Nálunk viszont a szókészlet helyett a szerkezeti párhuzamokon volt a hangsúly, ami tényleges összevetés helyett továbbfejlesztési lehetőségként szolgált nyelvünk pontosabb leírásához.

1. 4. A szerzők héber forrásai és hébertudása

Fentebb láttuk, hogy a korai magyar grammatikákban a héber nyelvvel kapcsolatban szinte kizárólag csak szerkezeti párhuzamokat mutattak fel, melyeket nyelvünk leírásához használtak fel. Ebből következőleg a továbbfejlesztéshez és a felhasználáshoz már nem is volt szükség tényleges mély hébertudásra. Több érv is szól emellett. Egyrészt a héberül bizonyíthatóan jól tudó grammatikusok (pl. Komáromi) sem próbálkoztak azzal, hogy az elvi, szerkezeti egyezések mellett konkrét elemek közös eredetét is kimutassák. Még Sylvester sem, aki a grammatikusok sorában először és utoljára állított egymás mellé magyar és héber szóalakokat a pronomen affixum (lásd később) tárgyalásánál. A XVIII. század közepéig a magyar grammatikairódalomban összesen egy vagy két héber–magyar szó illetve képző összevetése található. Szenczinél, Komárominál egy-egy héber szó van, a későbbi grammatikusoknál már egyáltalán nincsenek héber példalakok, csak az elvekre hivatkoznak. A kivétel Tótfalusi, ahol bőséggel található héber szavak (ráadásul héber betűkkel), de ezek az *Apologiában* tárgyalt átírási kérdések miatt szerepelnek, és nem hasonlításaként, főleg nem a nyelvrokonság bizonyítékaiként.

Másrészt a héberre hivatkoznak és a héber kategóriák továbbfejlesztett változataival operálnak olyan szerzők is, akik valószínűleg nem vagy csak gyengén tudnak héberül, ami azt mutatja, hogy valóságos nyelvtudás helyett csak az elvi alapok ismerete volt a lényeges. Áruklodó jel az is, hogy a magyar grammatikusok, akik latin előzményeikre sokszor név szerint utalnak, sohasem nevesítenek egyetlen felhasznált héber nyelvtant sem – ami szintén azt jelzi, hogy a héber hagyomány a maga egészében volt érdekes.

Lássuk tehát, mi az, amit tudunk az egyes grammatikaszerzők lehetséges héber forrásairól, hébertudásukról és a grammatikákban felhasznált konkrét héber nyelvi anyag-

ról! (A héber hagyomány elveinek felhasználásáról és továbbviteléről később lesz szó.) A héber grammatikai forrásokról a művekben nincsenek hivatkozások. Külső adatokból, a szerzők tanulmányaiból, életrajzából, feljegyzéseiből tudunk csak tájékozódni.

A magyar nyelvudomány-történetnek ez a területe eddig kevés figyelmet kapott. Sylvester és Szenczi esetében Dán Róbert és Balázs János végzett úttörő kutatásokat, a magyarországi héber grammatikákat Strbik Andrea kutatta fel. A legtöbb szerző esetében azonban ma sincsenek ismereteink. Telegdi Zsigmond kezdte vizsgálni a héber hagyomány felhasználását a korai grammatikákban, elsősorban Sylvester és Szenczi művében. A teljes szövegszerű vizsgálat azonban váratott magára.

A korai magyar grammatikák magyarra fordítása kapcsán nélkülözhetetlen volt a héber vonatkozások értelmezése, amit Koltai Kornélia végzett el. Megjegyzései a grammatikák magyar fordításának jegyzetanyagába vannak építve: Szenczi 2004, Pereszlényi 2006, Komáromi 2008, Tótfalusi 2011, jelen fejezetben ezekre támaszkodtam. Tótfalusi héber vonatkozásait pedig külön tanulmányban dolgozta fel (Koltai 2011). Hasonló öszszegzések az összes többi szerzőnél is hiánypótlók lennének.

Sylvester János grammatikájának héber forrását Balázs János (1958. 111) és Dán Róbert (1969) Aurogallus nyelvtanában (1523) látta. Sylvester hébertudása magas fokú volt, ezt bécsi héberprofesszorsága is megerősíti. Grammatikájában is bőven használ héber szóalakokat a nyelv leírásának minden szintjén magyarázatként: a magyar hangrendszer egyes tagjait (szibilánsok) szemléltetve, a hasonlóságok magyarázatánál, a grammatikai nem kifejezésénél stb. Az osztószámneveknél pedig egyedülálló módon egy teljes héber mondatot idéz a Bibliából.

A birtokos személyjelezést magyarázva a héber pronomen affixumokra hivatkozik (Sylvester 1977. 51 skk.). A magyar birtokos személyjeles alakokat egy sorban közli, alattuk a héber megfelelőikkel. Az alap a héber, ezért a magyar alakok is fordított sorrendben állnak: *at'ók, at'átok, at'ánk, att'a, at'ád, At'am*. Meg is jegyzi, hogy míg a görögben és a latinban a személyeket oda kell érteni, a héberben és a magyarban bennfoglaltatnak a szóalakban. A névszóhoz kapcsolódó pronomen affixumok a magyarban szerinte az *a, e, á* és *é* magánhangzók, továbbá az *m, d* mássalhangzók és némely szótagok. A példákból világos, hogy a birtokos személyjelekről van szó, említést csak az *á* (*pappā lún*) és az *é* (*germekke lún*) érdemel, hiszen itt eredményhatározóról van szó. Azt feltételezhetjük, hogy ezek a rendszer szimmetriája kedvéért, az *a* és az *e* párjaként kerülhettek a pronomen affixumok közé. Az igeragozásban ugyanis pronomenek az elbeszélő múlt egyes számú harmadik személyű alakjai, mint például *monda, mondā, teremte, teremte*. Az igeragozásban ugyanis pronomen affixumok szerinte az egyes számban az *a, e, á, é, i* magánhangzók és az *m, d, l* mássalhangzók, többes számban pedig némely szótagok, a példák alapján a birtokos személyjelekkel formailag azonos személyragok. Az igéknél is szerepel egy héber–magyar összehasonlító táblázat, a magyar alakok itt is a hébert követve a harmadik személytől indulnak: *Meg latogatā, meg latogatād, meg latogatālak, meg latogatām* [az egyes szám első személy a harmadik és a második személyű tárgyra utaló formájában is szerepel], *meg latogatānak* stb. Sylvester csak ott azonosítja a magyar igealakok végén a toldalékot, ahol ezt a héber sugallja, máshol (ahol a héber minta nem jut szerephez), nem, mert ott a latin modellt követi, amelyben a szó a legkisebb jelentéses egység. Ezt a szemléletet szépen illusztrálja a következő idézet: „Figyelje meg a gyermek, amikor így ragozzuk az igéket: *Beretek, Bereccz, Beret* stb., nem használunk pronomen affixumokat. Ha azonban ezt az igét eképp ragozom: *Bere-*

tem, *bereted, bereti aut bertlek, bereted, bereti*, ez esetben pronomen affixumokat használunk, melyeket az *l, m, d, I* stb. hangok fejeznek ki, és természetüknél fogva pontosan jelölik a számbeli, időbeli és személybeli különbségeket.” (Sylvester 1989. 45). Nem mellékesen ez az idézet arra is rávilágít, hogy Sylvester tisztában volt a todalékmorféma kumulativitásával, mégha nyilván nem is így nevezte.

Szencziről naplója alapján (2003. 138) annyi bizonyos, hogy a herborni főiskolán a héber nyelvet Nicolaus Clenardus sok kiadást megért grammatikájából tanulta. Ugyanakkor Dán Róbert (1978) Szenczi lehetséges héber forrásait vizsgálva azt valószínűsítette, hogy nem használt konkrét héber grammatikát forrásul, hanem emlékezetből dolgozott. Grammatikáját olvasva úgy tűnik, hébertudása sem volt igazán elmélyült. A magyar magánhangzók és a szibilánsok hangértékének bemutatásakor felhozott héber példa csak illusztratív szerepű. A magyar határozott névelőt héber példával mutatja be, de ez a felhozott forma éppen nem a szabályos, hanem a kivételes alak (1610. 38). Amikor arról ír (1610. 86), hogy a magyarban az egyes szám harmadik személyű alak a *tő*, tévesen állítja, hogy a héberben is a jelen idejű harmadik személy lenne az ige gyöke (helyesen a befejezett, múlt idejű, hímnemű alak a héber ige gyök, lásd Dán 1978).

Geleji Katona István otthon és heidelbergi egyetemi tanulmányai alatt is valószínűleg tanult héberül, de ennek a *Magyar grammatikáská*ban nincs nyoma.

Komáromi Csapkés György református lelkész, Utrechtben több évig tanult az egyetemen. Kiválóan tudott héberül, Bod Péter a *Magyar Athenas*ban feljegyezte (1766. 145), hogy Komáromi héber nyelvű beszédet is tartott, és maga is írt egy héber grammatikát (1654). A magyar grammatika kulcsának is a hébert tartja (mert a magyar is keleti nyelv szerinte). Magyar nyelvtanában mégis összesen két helyen szerepel héber nyelvű példa (latin betűs átíratban). Egyikük az egyetlen konkrét héber–magyar egyeztetés: „A hely és az idő körülményeit jelölő képzett névszókat egy *i* magánhangzóval képezzük, mint *Debreceni*, éppúgy, mint a hébereknél” (2008. 91). Véletlenül a két képző alakja ugyanaz, és funkciójuk is hasonló. A másik helyen egy hapax, egy maga alkotta héber szó jelenik meg.

A jezsuita Pereszlényi Pál életéről szinte semmit sem tudunk. Annyi valószínűsíthető, hogy a jezsuita egyetemeken kötelező héber grammatikát, Bellarminus püspök munkáját (1578) tanulhatta. Strbik Andrea szerint (1999. 31, 39) Magyarországon a katolikus oktatásban a héberstudiumok csak a XVII. század végén váltak komolyabbá. A héberoktatás a nagyszombati egyetemen elég kevés és rövid (egy éves) volt, állandó professzor helyett a nyelvet a mindenkori felsőbb éves hallgatók tanították. Így Pereszlényi valószínűleg nem foglalkozott komolyabban a héberrel. 1682-es grammatikájában egyáltalán nem bocsátkozik konkrét nyelvi szerkezetek összevetésébe, megállapításai általános jellegűek.

Kövesdi Pál, a soproni evangélikus líceum tanára Szenczi nyelvтанát alsó fokú iskolai tanításra alkalmas tankönyvvé egyszerűsítette le (1686). Kevés életrajzi adata alapján Komáromban született, az 1650-es évek közepén Wittenbergben járt egyetemre. Valószínűleg tanult ott héberül, de hogy melyik héber grammatikát használták a számos Wittenbergben megjelent közül, arra nincs adat. Ha Kövesdi tudott is héberül, *Elemen-tájában* ennek nincs nyoma. Az oktatás céljához igazodva (német ajkú kisdíákok magyarra tanítása) a lehető legegyszerűbb ismereteket adja, a héber nyelvnek vagy héber grammatikának még csak említésével sem terheli tanítványait. Viszont a héberből származó, magyarra alkalmazott kategóriákat teljes természetességgel használja, ami arra utal, hogy addigra ezek már a magyar hagyomány részévé váltak.

Tótfalusi Kis Miklós hébertudásáról Koltai (2011) ezt írja: „Tótfalusi Kis Miklós a nagyenyedi kollégiumban kezdi meg héber tanulmányait. Hébertanárával azonban nincs megelégedve, ahogy erről egy 1673-ban kelt levél tudósít.⁵ A levelet a nagyenyedi kollégium diákjai írták, és arról panaszkodnak benne, hogy gyenge hébertanáruk heti 4 órában sem tud haladni az anyaggal, így kénytelenek autodidakta módon a „néma mesterektől” tanulni: Buxtorftól, Müntsertől, Forstertől, Sanctus Pagninustól, Juniustól.⁶ Tótfalusi az akkori diákok szokása szerint egy saját jegyzetet is kompilál e kiváló hebraisták nyelvtanaiból. Amszterdami éveiben pedig személyes kapcsolatot tart fenn a kor leghíresebb, héber kiadványokat megjelentető nyomdájával, az Athias-nyomdával. Később, 1698-ban kolozsvári nyomdájában maga is megjelenteti Alting héber nyelvtanát,⁷ amint ezt a *Mentségben* meg is említi.” Az *Apológiában* (1697) konkrét héber–magyar hasonlítás nincsen, viszont a héber nyelvtan és a héber nyelvi alakok is bőséges szerepet kapnak. A héber grammatikai kategóriákat magyarázó és illusztratív céllal használja, még olyan pontokon is, ahol ez nem szokásos a magyar nyelvtanírói hagyományban, ami arra mutat, hogy Tótfalusi nem mozgott otthonosan a magyar grammatikai hagyomány szokásos szókincsében. A héber szóalakok elsősorban a héber tulajdonnevek magyar átírásánál kerülnek elő, egészen aprólékos megfigyeléseket adva a héber fonológiáról. Mindenesetre a körülményekből úgy tűnik, számíthatott a korabeli Erdélyben olvasói hébertudására.

A héber műveltség tekintetében Tsétsi János, Tótfalusi Kis Miklós utrechti bibliakiadásának munkatársa is szilárd alapokkal rendelkezett. A Pápai Páriz-féle szótár (1708) elejére illesztett helyesírási munkájában a héber nyelvről a fonémák magyar átírásánál van szó, valamint a határozott névelő használatáról szóló tanításban. A többi, a héber grammatikára vonatkozó utalás ugyanazt a magyar hagyományt követi, amely a héber nyelvtani kategóriák továbbfejlesztett változatát a speciálisan magyar jelenségek leírására használja, és ahol a héber már csak a hivatkozási alap szerepét játssza.

1. 5. A héber grammatikai hagyomány felhasználása a magyar szerzőknél

A héber felhasználása a korai magyar grammatikákban több, egymással összefüggő dolgot takar: 1. a héber grammatika kategóriáit vagy leírási elveit használják (konkrét héber nyelvi példa nélkül) magyar nyelvi jelenségek besorolására, és ezeket alkotó módon továbbfejlesztik; 2. a héber kategóriát alkalmazzák a magyar grammatikában, de nem fejlesztik tovább; 3. illusztrálásként használják a hébert a magyar hangrendszer bemutatásánál; 4. a latinizált héber grammatikából származó terminusokat alkalmaznak (a kategorizálás hasonló volta mellett is különbözhetnek az őket jelölő terminusok).

A következőkben számba vesszük, melyek voltak azok a héber grammatikából örökölt kategóriák és terminusok, amelyeket a magyar nyelvtani hagyomány felhasznált. Ezek

⁵ A levél közlését ld. Dézsi 1900. (Lásd minderről Koltai 2011.)

⁶ Dán Róbert részletesen felsorolja és értékeli, hogy melyek azok a héber grammatikák és lexikonok, amelyeket Tótfalusi ismert, tanult és felhasznált a munkáiban, vö. Dán 1985. (Minderről Koltai 2011.)

⁷ Koltai Kornélia szerint ez Jacob Alting *Fundamenta punctuationis Linguae Sanctae* (1654) című nyelvtanának a groningeni kiadással párhuzamos 3. kiadása, vö. Strbik 1999, 47. A témáról továbbá ld. Dán 1985, 36, Soltész Zoltánné 1985, 140.

két csoportba oszthatók: 1. továbbfejlesztett kategóriák, 2. továbbfejlesztés nélkül átvett kategóriák. Az első és legfontosabb csoportot azok a kategóriák és terminusok jelölik, amelyeket a magyar grammatikusok alkotó módon továbbfejlesztettek és adaptáltak a magyar grammatikai leírásba illesztve. Ez a közös magyar grammatikai hagyomány részét képezi.

A második csoportba tartoznak azok a héber grammatikából örökölt kategóriák, terminusok, amelyeket felhasználtak a magyar nyelv leírásában, de nem fejlesztették tovább őket. Az ebbe a csoportba tartozó megoldások már nem minden szerzőnél jelennek meg, változó, ki mennyit merít belőlük. Idesoroljuk a pusztán illusztráló céllal felhozott konkrét héber nyelvi példákat is. Ezek egy része egyedi átvétel, csak egy-egy szerzőnél találkozunk vele.

Fontos megjegyezni, hogy ebben a felsorolásban kizárólag a tényszerűen bizonyítható, adatolt említésekre támaszkodom, de feltételezhetően ennél jelentősebb héber befolyással számolhatunk. Mivel a művek egy része nem tételes grammatika, hanem helyesírási-nyelvhelyességi munka (Geleji, Tótfalusi, Tsétsi esetében), az adott kategória vagy terminus hiánya a szövegben nem feltétlenül jelenti azt, hogy a szerző nem ismerte és használta, lehet, hogy csak az adott munkában nem került elő.

1. 5. 1. Átvett és továbbfejlesztett héber kategóriák: affixum és radix

Fentebb szó volt róla, hogy a XVII. századra a héber eredetű kategóriák felhasználása már teljesen természetes volt. A közös hagyomány létét támogatja az az érv is, hogy noha a kategóriák értelmezése megegyezik a szerzőknél, a terminológia igen változatos, ami arra utal, hogy nem közvetlenül egymástól vagy azonos közös forrásból merítettek, ekkor ugyanis a terminológia is megegyezne. Ehelyett azonban azt tapasztaljuk, hogy a megnevezések vagy a kategória más-más tulajdonságát tükrözik (mint például a birtokos személyjelre az *affixum* vagy *possessivum*), vagy ugyanazt a tulajdonságot ugyan, de szinonim szavakkal (pl. a toldalékos alakra az *affixus*, *coniunctus*, *compositus*), vagy akár ugyanaz a szó hol névszói, hol jelzői, hol igei alakban jelenhet meg. A változékonyság egyik magyarázata az, hogy a latinizált héber grammatikák terminológiája eleve nem sztenderdizálódott olyan mértékben, mint a klasszikus latin grammatikai szókincs. Másrészt a magyar szerzők továbbfejlesztő igyekezetével is számolnunk kell.

A héber grammatika beépülését a magyar hagyományba nemcsak az elterjedtség és a többirányú, de azonos tartalmú megnevezések mutatják, hanem az is, hogy ezek a kategóriák majd mind elszakadnak héber tartalmuktól, és önálló életet kezdenek élni. Ez az elszakadás azonban (akárcsak a latin kategóriák továbbfejlesztésénél) rejtve marad. A szerzők nyíltan, definiáltan mindig az eredeti latinizált héber grammatikákban szereplő értelmezést adják, és csak a magyarázó szövegek szóhasználatából következtethetünk a kategóriák megváltoztatására, a terminusok újabb jelentéseire. Emiatt sajátságos helyzet állt elő: a magyar grammatikák két rétegre váltak szét: a „hivatalos” részek (meghatározások, címek, táblázatok) szorosan követték a latin ill. a latinizált héber nyelvtant, a kifejtő, magyarázó szövegek viszont oldottabb szövegezésükkel, eltérő szóhasználatukkal a magyar nyelvészeti gondolkodás alakulását tükrözték.

A héber grammatikai hagyomány a legfontosabb segítséget a magyar nyelv toldalékoló jellegének megragadásához kínálta: a héber kategóriák döntő szerepet játszottak mind a toldalék, mind a szótő fogalmának kialakulásában. A toldalék fogalma a héber

grammatika pronomen affixum ('toldott névmás') kategóriájából kiindulva bontakozott ki. A héberben ugyanis a személyes névmás (*pronomen*), mint önálló szó, csak nominativusban létezik, egyéb eseteinek szerepét bizonyos klitikumok töltik be, amelyek névszókhoz és igékhez is csatlakozhatnak (*pronomen affixum*). Névszóknál ezek a birtokosra és a birtok számára, igéknél pedig a tárgyra, infinitivus esetén az ige személyére is utalhatnak. Ebből kiindulva a magyar grammatikusok előbb a birtokos személyjeleket és a határozott ragozás ragjait nevezték affixumnak, majd a többi toldalékot is. A folyamatot részletesen a B/II. fejezetben mutatjuk be.

A héber grammatikában a pronomen affixumot tartalmazó igei vagy névszói alak többnyire ún. *constructus*-ban áll, a névszói (relatív) tő *status constructus*-ban, szemben a pronomen affixumot nem tartalmazó *status absolutus* alakokkal. A *status constructus*-ban a birtokost jelölő névmást, amelyik hozzátapad a birtokot jelölő névszóhoz ilyenkor *regens*-nek ('irányító, kormányzó') nevezték, a névszót pedig *nomen rectum/subiectum*-nak ('irányított, alárendelt'). Ez a szóhasználat Tótfalusinál köszön vissza (lásd alább).

A magyar grammatikusok a *status absolutus* és *constructus* megkülönböztetést a birtokos személyjeles alakok magyarázatánál használták. (Igéknél a pronomen affixumos alakokról azt írták, hogy azok egy külön igeragozási sor, a *coniugatio determinata/transitiva* tagjai.) *Absolutus* volt tehát az a névszó, amelyik nem tartalmazott pronomen affixumot, *constructus* volt, amelyik végén ott állt a pronomen affixum, vagyis a birtokos személyjel. Minden grammatikus hangsúlyozta, hogy a pronomen affixum nem zárja le a szóalakot, esetragokat kaphat, és ezt külön ragozási táblázatokban mutatták be (*Uram, Uramat, Uramé* stb.).

A megnevezéseknek megvoltak a maguk szinonimái, a pronomen affixum nélküli formát nevezték *theticus* ('kiinduló') vagy *purus* ('tisztá') alaknak, a pronomen affixumosat pedig *composita* ('összetett'), *coniuncta* ('kapcsolt') vagy *affixa* ('toldott') alaknak.

A magyar grammatikusok a toldalékos szóalak felbontásában a toldalék mellett a tő fogalmát is a héber grammatika segítségével közelítették meg. A héber grammatikából származik ugyanis a tő, a radix fogalma és megnevezése. A radix azonban a héberben egy három mássalhangzós vázat jelent, a magyar tőfogalom ennek adaptálásával jött létre. Erről később, a B/II./2. fejezetben lesz szó.

1. 5. 2. Továbbfejlesztés nélkül átvett héber kategóriák

A héber grammatikából kölcsönzött kategóriák és megnevezések egy másik része nem kelt önálló életre a magyar nyelvészetben, végig ugyanabban a jelentésben használják őket. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy pontos megfelelés lenne a héberrel, inkább csak hasonlóságról van szó. A megnevezés ilyenkor inkább a hosszú magyarázatot helyettesítő praktikus rövidítése a latintól eltérő, de a héberrel rokonítható jelenségnek. Ezeknek a terminusoknak az alkalmazása a hébert ismerő olvasóknak szólhatott: Szenczinél a művelt, héberül is tudó külföldi (elsősorban német) olvasóközönségre gondolhatunk, Tótfalusi és Tsétsi esetében pedig a XVII. század végi Erdélyi héberes műveltségére. Külön kategória Komáromi, aki teljeseen a héber mintájára írta elméleti irányultságú grammatikáját.

A héber grammatikából származik a szófajok felosztásának egyik típusa, amely szerint csak három szófaj van: nomen, verbum és particula. A héber grammatikusok ugyanis a héberben három szófajt állapítottak meg, két elsődleges, a mondat alkotásához nél-

különbözhetetlen, önálló jelentéssel rendelkező szófajt (latin nyelvű grammatikákban: *constitutiva*), a névszót és az igét, és egy harmadik szófajt, amelynek nincs önálló jelentése (*consignificativum*). Reuchlin 1506-os *Rudimentájában* még a *consignificativum* terminust használta, a későbbiekben *particula* a harmadik szófaj neve. Ez a felosztás bekerült az európai nyelvészetbe is, és más nyelvek leírásában is a hármasszófaji felosztást alkalmazták: *nomen, verbum, particula*. Itt azonban a *particula* már egy szófajcsoport összefoglaló neve: a *praepositio, adverbium, coniunctio, interiectio* tartozik ide. A latin alapú grammatikákban a héber alapú felosztás egybeesett a ragozható és a ragozhatatlan szófajok elkülönítésével is. A korai magyar grammatikusok közül Szenczinél, Komárominál, Tótfalusinál és Tsétsinél találjuk ezt a felosztást. Szenczi a héber felosztást Petrus Ramus rendszerébe illesztette be, így nála a *particula* egyúttal a számmal nem rendelkező szófajokat is jelöli. (Részletesen lásd C. Vladár 2005, 91–102).

Az igéknél bizonyos képzett alakokat a magyar grammatikusok mindig héber igetörzsekkel állítottak párhuzamba. A héberben ugyanis különböző igetörzsek vannak, amelyek az akcióminőségért felelnek, és a magyar igeképzőkhöz hasonló szerepet töltenek be. Ezek közül a *hifil* aktív, kauzatív-műveltető igetörzs, azaz a cselekvés okára és végrehajtójára fókuszál. A magyar grammatikusok két képzést említenek meg: a ható és a műveltető képzést, és ez utóbbit mindig héber néven említik. (A latinban a műveltetést nem képzett ige, hanem körülírással szerkezet fejezi ki.) A *hifil* Sylvester grammatikája óta a legtöbb magyar szerzőnél megtalálható, Tótfalusi (1697. F5r) úgy beszél róla, mint amit említeni sem kell, mert mindenki ismeri. Tsétsi és Geleji munkájából hiányzik (bár lehet, hogy egyszerűen azért, mert a szövegben nem került elő a műveltető képzés.) Nem használja a *hifil* szót Kövesdi (noha a műveltető képzést ismerteti), aki egyébként is igyekezett mellőzni a hébert.

Egy másik héber igetörzs, a *kal* az ige egyszerű, dinamikus (tárgyas és tárgyatlan) és statív jellegét fejezi ki, erre utal a neve is ('könnyű'). A törzs alapjellegét formailag az mutatja, hogy nincsen önálló igetörzsi affixuma. A magyar grammatikusok közül Szenczi és Tótfalusi ezt a héber igetörzset, ami ott képzett alak, a magyar igerendszer leírásakor a ragozás körébe helyezi át: az általános igeragozást jelöli vele. (Az összevetés természetesen sántít, hiszen a héberben az igetörzsek akcióminőséget jelölnek, míg a konjugáció aspektualitást.)

A párhuzamot az adhatta, hogy az általános ragozás a magyarban „alapjelentésű”, és jelöletlen alapforma a határozott ragozáshoz képest, amelynek a személyragjait pronomen affixumnak kategorizálták (lásd fent). Ezért érthető, hogy az általános ragozás más-kor a *coniugatio absoluta* (vagyis affixum nélküli) jelzőt kapta, ami szintén a határozott (affixumos) ragozással szembeállítva értelmezhető.

Ez a megjelölés Szenczinél és Tótfalusinál szerepel. Tótfalusinál azzal bővül a dolog, hogy a határozott ragozást, amit a többi szerző transitiva, determinata, directa névvel említ, ő egy másik héber igetörzs nevével illeti: *piél*, tehát a magyar ragozást megint a héber képzéssel állítja párhuzamba. A héber grammatikában a *piél* szintén igetörzs, tehát képzett forma, faktitív-rezultatív, intenzív, a cselekvés tárgyát nyomtatékosító, a műveltetés elszenvédőjére összpontosító árnyalattal. Tótfalusi valószínűleg nem ismerte a magyar hagyományt, ezért nyúlt a számára természetes héber terminushoz magyaráztatként (ami azt is sugallja, hogy olvasóiról is feltételezte a héber ismeretét).

1. 5. 3. A magyar hangrendszer héber párhuzamai

Azok a magyar grammatikusok, akik magyarul nem tudó olvasóknak mutatták be nyelvünket, a latin hangrendszerben nem szereplő magyar hangok magyarázatához más nyelvek hangjait hívták segítségül. Hogy melyiket, az nyilván attól függött, hogy melyik nyelv hangjai közt talált hasonlót, és melyik nyelv ismeretére számíthatott olvasóinál. Sylvester a latintól különböző magyar hangok bemutatásánál a hébert hívta segítségül. A magánhangzóknál a latinban is meglévő hang neve *rectum*, a magyarra jellemző, a latinból hiányzó hangé *obliquum*. Szenczinél, aki a művelt nyugati olvasók számára írta le a magyart, héber, német, francia, olasz, cseh, lengyel hangok szerepelnek viszonyításként. Héber példát hoz a magyar szibilánsok és a *z* illusztrálására, héber hangpárok (*patah – cametz, saegol – zéré*) mutatják a magyar *a* és *á*, *e* és *é* különbségét, itt sajnos, tévesen, felcserélt hangértékkel. (A szibilánsokat már Sylvester is héberrel illusztrálta.) Szenci a magyar magánhangzók mellékjeleinél megjegyzi, hogy azok jelentéskülönítő szerepűek, vagyis mai szóval fonematikus különbséget hordoznak. Ezeket a pontokat és vesszőket a héber mássalhangzók közé iktatott magánhangzókkal és pontokkal illusztrálja (2004. 95): „A szótagok időbeli és ékezetes változatai oly sokfélék és különbözőek e nyelvben, hogy a hébernek minden pontjának és ékezetének helye lenne a mi magyar írásunkban, ha héber betűkkel élnénk.” A héberre való hivatkozások közül egyébként a *patach* betű hangértékét megadó mondat feltűnően hasonlít ahhoz, amit Clajus grammatikájában olvashatunk (1897. 12): „Ex vocalibus *a* interdum clare, ut *Pataha* Ebraeorum, interdum crasse et obscure ut *Camets* effertur.” Szenci (1610. 29): „Interdum *a* ut *Patach*, *e* ut *Saegol* Hebraeorum, clare et ore apertiore proferuntur ... interdum vero *a* ut *Cametz* obscure ... *e* ut *Zere* pronuntiantur.” Elképzelhető, hogy más mondatokhoz hasonlóan Clajustól emelte át, vagy pedig közkeletű, állandósult formulák voltak a korabeli grammatikákban.

Komáromi, aki egész művében a héberre épít, érdekes módon teljesen mellőzi a konkrét héber példákat, még a magyar hangok illusztrálásánál is. Helyette görög, francia, angol hangok szerepelnek, némi töprengésre készítve a feltételezett olvasóközönséget illetően.

Héber párhuzamok szerepelnek az ortográfiákban is (Gelejinél, Tótfalusinál, Tsétsinél), de itt, mivel magyar olvasóknak készültek, fordított a helyzet: nem a magyar betűk hangértékének magyarázatáról, hanem a héber betűk magyar hangértékéről és ezzel összefüggésben átírási és helyesírási kérdésekről van szó.

1. 5. 4. Héber eredetű terminológia

Korábban láttuk, hogy a héber grammatika beépülése az európai nyelvészetbe új terminológiát is hozott magával. A héber kategóriákat alkalmazó magyar grammatikusok ezt a terminológiát is használták, bár nem egységesen. Van azonban két magyar szerző, akik a többieknél sokkal gyakrabban fordulnak a héber terminológiához, az egyikük Komáromi Csipkés György, a másik Tótfalusi Kis Miklós. A héber terminológia használata azonban másokra vezethető vissza náluk. Komáromi esetében arról van szó, hogy a magyar nyelv leírásához a héber grammatikát választja modellként, ezért héber kategóriarendszert és terminológiát használ. Héber mintára nevezi a pronomeneket *nomen analogum*-nak, a szóalakbeli változásokat összefoglalóan *motiónak* stb.

Tótfalusinál más szerepet játszik a héber, mint Komárominál. (Tótfalusi héber vonatkozásairól lásd Koltai 2011). Tótfalusi a hagyományos magyar leírási rendszerben gondolkodik, nem akar mindenáron héber kategóriákat érvényesíteni, mint Komáromi. Ugyanakkor a héber grammatika terminuskészletében jóval jártasabb, mint a szokásos magyar grammatikaiban, ezért ott is első választásként, teljes természetességgel nyúl a héber grammatikai szókészlethez, ahol hagyományosan más szót használnak. Nyilván ha tételes nyelvtant írt volna, a rá jellemző alapossággal utánanézett volna a grammatikáknak, és következetesen azt a terminológiát használta volna. Ilyen volt, mint láttuk, a *kal* és a *piél* törzsek nevének használata. Vagy ahol olyan jelenséggel foglalkozik, amelynek még nincs bevett neve, ott is az első, természetes választás a héber.

Egy példa: a névszó és a hozzá kapcsolt pronomén affixum (birtokos személyjel) és tő viszonyát taglalva a tövet a toldalék alárendeltjének (*subiectum*) nevezi: *suffixum refert subiectum suum (seu nomen vel pronomén, cui affigitur) ad possidens* (1697. F2r). Ez a megfogalmazás a latin nyelvű héber grammatikákra megy vissza, ahol a pronomén affixum neve *regens* ('irányító, kormányzó'), a névszóé *nomen rectum/subiectum* ('irányított, alárendelt').

1. 6. Összefoglalás

A korai magyar grammatikai hagyomány a latin grammatika mellett jelentősen támaszkodott a latinizált héber grammatikából származó megoldásokra. Ennek háttérben nyelvünk társtalansága, az ismert európai mintáktól való eltérése állt. A héber nyelvvel való összevetés egyrészt a nyelv eredeztetésére kínált rangot adó megoldást, másrészt ezzel összefonódva leírási segítséget. Fontos, hogy a magyar–héber összevetés ekkor még nem szókincs-, hanem szerkezetalapú, és ott sem konkrét hasonlításokon, hanem elvi párhuzamokon nyugszik.

A héber alapú megoldások beépülése több szinten történt. A legfontosabb részt azok a kategóriák jelentik, amelyeket továbbfejlesztettek, és elsősorban a latin leírásból hiányzó tő- és toldalékmorféma megragadására használtak. Ez a hébertől elszakadva közös magyar hagyomány lett, ezért alkalmazásához hébertudás sem kellett, és folyamatosan élt tovább a későbbi, modern nyelvleírást megalapozva. A felhasználás másik területe az illusztráló, magyarázó szerepű héber elemek beépítése. Néhány szerzőnél a héber megoldások egyéni átvételét látjuk.

**B. ESETTANULMÁNYOK: MORFOLÓGIAI LEÍRÁS
A KORAI GRAMMATIKÁKBAN**

I. AZ ESETRENDSZER LEÍRÁSA

1. HÁNY ESET VAN A MAGYARBAN?

A magyar nyelv leírásának egyik legvitatottabb fejezete a névragozási rendszerrel foglalkozó. Az első ránk maradt 1539-es Sylvester-grammatika hat esetétől kezdve a legfrissebb nyelvtanok (MGr., ÚMNy.) 18 esetéig ingadozik a szám, paradigmától és szempontrendszerrel függően.¹ (Mivel az első grammatika korához képest a végződések számának változása elhanyagolható, az ingadozás oka a megközelítések eltérése.) A korai magyar leírások természetesen a görög–latin grammatikák által képviselt modellben dolgoztak, ami a legtöbb esetben a görög–latin esetsor automatikus átvételét jelentette, kisebb változtatásokkal.

1. 1. Az eset fogalma a klasszikus grammatikában

A modern nyelvtudomány egy irányzata (összefoglalóan lásd Blake 1994) az esetet három szinten értelmezi. Az alak szintjén az esetformákat érti rajta, akár szintetikusak (ragok), akár analitikusak (praepositio, postpositio, sorrend), akár adverbium fejezi ki őket (bár az adverbium nem mindig tagolt morfológiailag). Szintaktikai szinten az esetviszonyokat, vagyis a mondattani viszonyokat, szemantikai szinten pedig a mondat tematikus szerepeit.

A görög és a latin nyelvet, amelyeken a mai nyelvészet kategóriái és szemlélete kialakult, ebből a szempontból a következők jellemzik: Az esetjelölők közül a szintetikus formák (esetvégződések) kumulatív jelölésűek, vagyis az eset, a szám és a ragozási típus együttesen jelenik meg rajta. Az esetforma kofunkcionális, tehát ugyanazon esetet deklinációtól és olykor a szó nemétől függően többféle forma is kifejezheti, és fordítva: több esetnek is lehet azonos végződés a kifejezője. Flektáló nyelvek lévén, az esetvégződés a görögben és a latinban sokszor összeolvad a tövel, vagyis a szóalak morfológiai tagolása nem transzparens. Az inflexiós formák zárt rendszert alkotnak, a görögben négy esettel (nominativus, genitivus, accusativus, dativus), ahol a dativus a szemantikus esetek kifejezésére is szolgál, a latinban négy szintaktikai (nominativus, genitivus, accusativus, dativus) és egy szemantikus esettel (ablativus). Mivel az ablativus történetileg maga is három indoeurópai alapszóval rendelkezik (instrumentalis, locativus, ablativus) összeolvadásából jött létre, igen sokféle funkcióval rendelkezik. Mindkét nyelvben a vocativus (amely szintaktikailag nem is illeszkedik a mondatba) igen korlátozott használatú, csak bizonyos paradigmákban van a nominativustól eltérő alakja.

Az analitikus formák, a praepositíók félszabad morfémák, amelyek pusztán az esetviszonyt jelölik – a nemet, a számot és a tőtípust a velük kapcsolódó névszó mutatja. A névszó maga ugyan valamilyen esetben áll, de ez a praepositíótól függ és nem a gram-

¹ A *Magyar grammatika* a 18 főnévi ragon kívül 2 melléknévi raggal és 7 képzőszerű raggal számol (Balogh 2000. 204), Az *Új magyar nyelvtanban* (1998. 200) 18 esetrag van.

matikai viszonytól. A praeposíciók grammatikai jelentésük mellett többnyire még lexikai jelentésüket is őrzik. Ráadásul formális szempontból nem alkotnak rendszert.

A görög és a latin grammatikusok a nyelvi leíráshoz természetesen a saját nyelvük sajátosságaihoz illő kategóriarendszert állítottak fel. A flektáló jelleg miatt a morfológiai leírás a teljes szóalakot vette alapul. (Az európai nyelvészetben a morféma fogalmára nem volt szükség az elemzésben, így fokozatos fejlődés után a 19. század második felére tisztult le a fogalom, pl. Schleicher a különböző morfológiai szerkezetek leírására algebrai formalizmusában használja. A morfémat aztán az amerikai strukturalisták tették központi kategóriává az agglutináló típusú amerikai indián nyelvek leírásában a XX. század közepén).² A leírás alapja a „szó és paradigma” modell volt (lásd Hockett 1982). A gazdag morfológia miatt a szófajokat és azok másodlagos kategóriáit pedig kézenfekvő volt formális alapon definiálni. Ami az esetet illeti, kizárólag morfológiai szinten, az esetformákkal foglalkoztak. Ezen belül is csak a szintetikus esetformákat tekintették esetnek. Ezeket *casus*nak nevezték, és a nomen alkategóriájaként tárgyalták. A *casus* tehát náluk a szintetikus esetformát és nem az esetviszonyt jelölte. A névragozást egy alapformától (*casus rectus*) való elhajlásnak (*declinatio*) tekintették, ezért a *casus*ok közt megkülönböztették az egyenes esetet (*casus rectus*): ez a nominativus, a többi függő eseteknek (*casus obliqui*) nevezték. Más megközelítésben a függő esetek a nomen általános voltának (amit a nominativus jelöl) speciális megvalósulásai. A gondolatmenet teljesen tisztán jelenik meg Priscianusnál (Inst. V. 68). Az esetek megállapításában a teljes deklinációs rendszert tekintetbe vették, és a fő szempontot az analógia jelentette, hiszen az egyes paradigmákban az egyes eseteknek különféle formája lehetett.

Az egyes eseteknek nevet is adtak. A görög és latin grammatikusok tisztában voltak avval, hogy egy esetforma többféle funkciót is betölthet, s hogy a név ezek közül csupán az egyikre, a leggyakoribbra és a legjellegzetesebbre utal (Priscianus 1961.186). A későbbi grammatikákban a funkciókat esethasználat címszó alatt tárgyalták, nevet is adva az egyes funkcióknak (abl. instrumenti, abl. comparationis stb.). A formális definíció következtében szigorúan ragaszkodtak az „egy végződés – egy eset” elvéhez. (Természetesen ez nem jelentette azt, hogy ne lehettek volna egy deklinációban azonos végződésű esetek, de a rendszer egészét tekintve nyilvánvaló volt, hogy ezek külön esetek.) A formális alapú definícióra jó példa az a nyelvészeti vita, amelynek során egyes grammatikusok az ablativus forma instrumentalis funkcióját annyira jellegzetesnek érezték, hogy több grammatikus is javasolta külön eset bevezetését.³ E további eset bevezetését a leírásba Priscianus (1961. 191) a formai különbség hiányára hivatkozva vetette el, vagyis amiatt, hogy ennek az esetnek sehol sincs az ablativustól eltérő formája. Egy másik vitában azt tárgyalták, jogos-e külön kezelni a viszonyt kifejező ablativust és accusativust a praepositio vonzataként megjelenő accusativustól és ablativustól, ezt a felvetést szintén a formai azonosságra hivatkozva vetette el ugyanitt Priscianus.

Az analitikus esetformák közül a praeposíciók félszabados formák voltak, amelyek őrztek valamit adverbiumi előzményük lexikai jelentéséből is, alaki önállóságuk miatt külön szófajnak tartották őket. Kapcsolódhattak igékhez igékötőként (praepositio coniunc-

² Ezt a megjegyzést értekezésem bírálójának, Cser Andrásnak köszönöm.

³ Quintilianus (2009. 92) utal a felvetésre: „Elképzelhető-e a görögöknél hatodik, nálunk pedig hetedik eset? Hiszen amikor azt mondom: 'dárdával keresztüldöftem', akkor nem tulajdonképeni ablativust használok, és ha ugyanezt görögül mondanám, nem dativust.”

ta), ekkor az igekötős igét összetett szóként kezelték. Állhattak névszók előtt előljáróként (praepositio separata). Az előljárók felosztása a mondattani viszony szempontjából többnyire lényegtelen jellemzőjük, az esetvonzatuk alapján történt, és az egyes előljáróknak nem volt külön neve. A kétféle esetforma, az inflexiós és az adpozíciós tehát nem kapcsolódott egybe a klasszikus latin grammatikákban. A *ptószisz/casus* értelme tehát az inflexiós esetformára korlátozódott.

1. 2. A korai magyar grammatikák esetrendszere általában

Ladányi (2008) összefoglaló áttekintése szerint a magyar nyelvben az esetviszonyokat kifejezheti: rag, névutó, határozószó, sorrend (pl. *kezem keresi kezed*) és fej-jegy (pl. birtokos személyjel). A korai grammatikák ezek közül elsősorban a ragokkal és a névutókkal foglalkoztak. Ritkábban tesznek említést az adverbiumok esetviszonyt kifejező szerepéről. (A kérdés felmerülését igazolják az esetrag–névutó–adverbium kategorizálási bizonytalanságok más finnugor nyelvek grammatikáiban is).

A nemzeti nyelvtanok megszületésekor a nyelvek leírásának természetes és alapvető mintája a latin grammatika volt, ennek kategóriáit univerzálisnak és általános érvényűnek vélték. Sőt a nyelvek leírásának kezdetén az egyik cél annak igazolása volt, hogy ezek a változékony vulgáris nyelvek egyáltalában rendelkeznek grammatikával, amin azt értették, hogy alkalmazhatók rá a latin grammatikai szabályok. A görög és az eredményeit közvetítő latin grammatika esetfelfogása azonban (mint láttuk) csupán egy adott nyelvtípus leírásánál célszerű megközelítés. Hjelmslev (1983) a következőkre hívja fel a figyelmet: a klasszikus leírásban az esetet kizárólag formaként értelmezik viszony helyett, a nem viszonyfogalmat kifejező vocativust esetként kezelik, a *casus*ban a nem, szám és esetviszony jelölése együttesen van jelen, az adverbiummal nem foglalkoznak.

A latin esetrendszer a központi eseteken kívül (*nominativus*, *accusativus*), melyek csak igék mellett állhatnak, tartalmazott még két tisztán szintaktikai esetet: az indirekt tárgyat kifejező *dativust* és a jellegzetesen adnominális *genitivust*. A sort egy szemantikus eset, az *ablativus* zárta. (Az esetek felsorolásakor eltekinthetünk a mondattani viszonyt nem jelölő és alakilag is igen korlátozott *vocativustól* illetve a nyomokban fennmaradt, formailag a *genitivussal* egyező *locativustól*.) Általános nyelvészeti megfigyelések szerint az esetek hierarchiájában legalul álló eset könnyen válik többféle funkció hordozójává. (Blake 1994. 119–159). Valóban, a latin *ablativus*, amely három indoeurópai eset, az *instrumentalis*, a *locativus* és az *ablativus* összeolvadásából jött létre, három fő funkciót hordoz: a lokálist, az instrumentálist és a névadó *ablativusit* (e három fő funkciócsoporton belül számos külön funkciót). A latin rendszer adaptálása más nyelvekre számos problémát vet fel: a latin esetek számának mechanikus átvétele, latin esetkritériumok alkalmazása. Ezeket a buktatókat a korai magyar grammatikák sem kerültek el. Az első ránk maradt magyar grammatikában Sylvester (1539) pontosan ugyanazokat az eseteket veszi fel a magyar nyelvben is, mint a latinban. Az első sokesetes magyar nyelvtant Verseghy írta a XIX. század elején. A kettő között eltelt időben látszatra nem sok változás történik. Ha azonban a táblázatokban szereplő eseteken kívül a szerzők kommentárjait és elemzési gyakorlatát is figyelembe vesszük, jól kirajzolódik az a folyamat, amelyik a sokesetes modellhez vezet.⁴

⁴ Ebből a szempontból árnyaltabb képet ad a korai grammatikák esetrendszeréről, mint ha csak az esetek felsorolását vesszük tekintetbe (vö. Antal 1961/2005).

1. 2. 1. Latin esetsor és praepositíók

A latin mintát követő korai magyar nyelvtanokban ugyanazokat az eseteket vették fel a magyarban is, mint amelyek a latin nyelvtanban szerepeltek. Így bizonyos magyar ragozat valódi eseteknek tekintettek. Vagyis a magyarban is felvették a nominativust (-*o*), az accusativust (-*t*), a genitivust (ennek az -*é* birtokjelet feleltették meg), a dativust (-*nak/-nek*) és az ablativust (-*tól/-től*), egyes szerzők a vocativust is (ami megegyezett a nominativussal). A többi határozóragot, valamint a névutókat *praeposition*oknak nevezték, mivel a fordításban ezeknek latin előljárók felelnek meg. Egészen leegyszerűsítve tehát így ábrázolhatnánk a rendszert:

A korai magyar grammatikák rendszere		Mai rendszer
casus		esetragok
praec-/postpositiones	affixae	
	separatae	névutók

Többnyire azt is megemlítették, hogy a latinnal ellentétben, a magyarban ezek nem a főnév előtt, hanem mögötte állnak, ezért sokan inkább a *postpositio* szót javasolták.⁵ A postpositíók két csoportja tehát: a névszótól külön álló *separata* (ma: névutó), és az alanyesetű névszóhoz toldott *affixa* (ma: rag). Világos volt azonban, hogy a paradigmában szereplő alakok és a „toldott előljárók” összetartoznak, ezt a szerzők világosan ki is mondták (Szenczi 1610. 80, Pereszlényi 1682. 138, 162 stb.).

A két csoport közti különbséget abban látták, hogy a ragok a szóhoz toldva, a névutók pedig külön állnak. Az elnevezések is a két csoport összetartozására utalnak. Már Szenczi 1610-es Grammaticájában *praepositiones separabiles* és *inseparabiles* (elválasztható és elválaszthatatlan előljárók, értsd: névutók és ragok) néven találhatók. Hasonló szemlélettel Pereszlényi grammatikájában 1682-ben *postpositiones separatae et coniunctae* (különálló névutók és kapcsolt névutók, értsd: határozóragok) a nevük. A ragok neve a latin nyelvű magyar grammatikákban majd mindig *praepositio suffixa, affixa, coniuncta, annexa* stb. Kövesdinél (1686. 29): „Az előljárók a magyarban a névszók után állnak, emiatt toldalékoknak is nevezhetnénk őket.”⁶

A magyar grammatikusok a határozóragok és a névutók összetartozása mellett korán felismerték azt is, hogy ezek összefüggő rendszert alkotnak azokkal a formákkal, amelyek a latint követve esetnek minősítettek. Az elgondolás eleinte inkább a szintaktikai

⁵ A posztpozicionálást a rokon nyelvek grammatikáiban is mind említik: „A praepositíók a névszók után állnak” (Petraeus 1649. 64), „A praepositíók majdnem mind a névszó után állnak (Vhanel 1733. 107) stb. A gondolat, hogy a „praepositio” a főnév után is állhat, és ezért *postpositio* is lehetne a neve, más nyelvek leírásában is kézenfekvő, így Zwartjes (2002. 46–47) sok példát említ olyan jezsuiták grammatikáiból, akik Alvarus nyelvánára támaszkodva írtak le különféle egzotikus nyelveket. Andreas Müller 1672-ben a kínai nyelvről számolva be, a postpositíók létét nyelvszerkezeti sajátásként számos nyelvvel kapcsolatban említi, köztük a finnel és a magyarral: „... a törökök, a japánok, a grúzok, a magyarok és a finnek a praepositíókat a névszó után teszik” (idézi Klein 2001. 55 – magyar ford. C. V. Zs.).

⁶ Latin eredetiben: Praepositiones in lingua Hungarica postponuntur, unde et suffixa possunt vocari.

magyarázatok szóhasználatában érhető tetten. Egy példa: Pereszlényi, aki 1682-es nyelvtanában a táblázatokban a megszokott latin eseteket tüntette csak fel, a szövegben számos helyen világossá teszi, hogy a magyar névragozási rendszert a latin *casusok*, a ragok és a névutók együtt alkotják: „Az előljárók ismerete az egész szintaxis foglalatja. Ugyanis azokon az igéken túl, amelyek tárgyesetet vagy részes esetet vonzanak, minden más igei szerkezet csakis a hozzátett előljárók (*annexae praepositiones*) segítségével jön létre: ezek kétfélek, különállók (*separatae*) vagy kapcsoltak (*coniunctae*) és a névszók után állnak, ezért helyesebb lenne utoljáróknak (*postpositiones*) nevezni őket” (1682. 162).

1. 2. 2. Új esetek felvétele

Négy esetet mindig, minden szerző létezőnek tartott a magyarban: a nominativust (-*o*), az accusativust (-*t*), a genitivust (-*é*) és a dativust (-*nak/-nek*), holott például a dativust a saját maguk által említett megfontolásokból (lásd később) ki kellett volna zárniuk az esetek közül. Ráadásul a genitivusszal kapcsolatban is világos volt, hogy az -*é* végződés nem viselkedik valódi eseként. Ennek a magyarázata az lehetett, hogy ez a négy eset a legfontosabb, mivel ezek a szintaktikai esetek, így ezek helyzete a leírásban a latin mintától függetlenül is szilárd volt.

A *praepositio affixa* kategóriájába tehát azok a magyar határozóragok kerültek, amelyeknek nem volt megfelelőjük a latin esetek közt. Hogy pontosan mely végzódéseket sorolták ide, azt azért nehéz megítélni, mivel a lista szerzőnként változik egy kicsit, és a szerzők nem adnak kimerítő listát, csak a feltehetőleg legfontosabbnak tartott, tipikus alakokat sorolják fel. Minden szerzőnél előfordulnak a következők, tehát ezekben egyetértés volt: -*ért*, -*nál/-nél*, -*ra/-re*, -*ba/-re*, -*ban/-ben*, -*val/-vel*, -*ból/-ből*, -*ról/-ről*, -*tól/-től*, -*hoz/-hez/-höz* (Szenczi 1610. 61 és passim, Pereszlényi 1682. 163, Komáromi 1655. 55, 119, Kövesdi passim). Ezek közös jellemzője, hogy szemantikus viszonyokat fejeznek ki (épp ezért ingadozhatott a kategorizálás az ablativus és a *praepositio affixa* közt). Szerkezetük pedig kétarcú: funkcionális szerkezetük szerint a névutókhöz hasonlítanak, míg összetevős szerkezetük a szintaktikai ragokét követi (ÚMNY. 199). Történetüket tekintve önálló szóból erednek, egy grammatikalizációs folyamat végén váltak raggá, és többük esetében található olyan határozószó, amely ennek a grammatikalizációs folyamatnak egy pontján vált el a névutón át raggá fejlődő formától. Ezzel összefüggésben formailag testes ragok, érezhető lexikális jelentéssel.

Ezeket a magyar ragokat alapvetően nyilván azért kategorizálták *praepositiónak*, mert latin fordítási megfelelőjük *praepositio*. Ugyanakkor a fenti tulajdonságok könnyen azonosíthatóvá is tették az önálló alakú, lexikális jelentést hordozó, szemantikus viszonyokat kifejező latin *praepositiókkal*. A különbséget abban látták, hogy ezek az elemek a magyarban a főnév után állnak, hozzátapadva. Némelyik szerző szövegéből arra lehet következtetni, hogy a latin *praepositiók* mintájára a magyar névszóragokhoz is eszponzatot rendeltek, bár ezt az esetet nominativusnak tartották, aminek nincs jele (például Pereszlényi 1682. 142, 163). Ezeket a *praepositiones affixae* ('hozzátoldott előljáró') nevű elemeket könnyű volt a szótótól elválasztani, hiszen gyakran maga a szó felépítése is jól tükrözte a morfémaszerkezetet, mivel a tő és toldalék határa a szótaghatárral is egybeesett.

Ez a kategorizálás segítette a szóelemekre tagolást, tehát megindult a szóalakok morfémaakra tagolása. Hangsúlyozni kell, hogy a morfémaakra bontó elemzés elsősorban ott

mutatkozott meg, ahol a toldalék olyan jellegű volt, hogy megfelelőjét egy másik nyelv-leírási modellben külön szófajként tartották számon. A határozóragok mellett ilyen volt a birtokos személyjelek kérdése, amiket a latinizált héber grammatika nyomán pronomen affixumnak neveztek és toldott névmásnak elemeztek.

A fenti, egyöntetűen praepositionának kategorizált határozóragok a kategória tipikus példányai. Léteznek azonban olyan, esetviszonyt kifejező névszói toldalékok, amelyek nem szerepelnek a latin esetsorban, de nem is tipikus praepositio affixák. Ilyenek a határozószók képzői, amelyek szabályosak és termékenyek, és a velük képzett határozószók vonzatként szerepelhetnek, viszont nem minden szófajon, hanem csak mellékneveken jelenhetnek meg, és inflexióss toldalékkal ellátott szóalakhoz nem járulhatnak (a MGr szerint képzőszerű ragok). Esetleg más szempontból térnek el a tipikus névszóragoktól: például kevésbé testesek. Ezeknek „esélyük” volt arra, hogy a korai grammatikákban esetté nyilvánítsák őket. Időnként a szerzők egy-egy új esetet is beiktattak. Az *-ul/-ül* Szenczinél, az *-n* Komárominál eset. A mutatívusnak nevezett *-vá/-vé* mindkét szerzőnél eset, bár csak a magánhangzót tekintették az eset végződésének.

1. 2. 3. Az ablativus speciális helyzete

A sokféle szemantikus viszonyt kifejező latin esetnek, az ablativusnak speciális szerep jutott a magyar névragozási modell megalkotásában, paradox módon kétféleképpen is. Az egyik oldalról bizonyos szerzők rendkívül soféle ragot és más végződést is idesoroltak – a latin ablativust sokféle funkciója amúgyis szinte predesztinálta arra, hogy mintegy gyűjtőkategória legyen. Ennek a megoldásnak az volt az előnye, hogy a latin esetsor alapvető változtatása nélkül lehetett helyet találni a ragoknak. Ugyanakkor ez a megoldás feladta a priscianusi „egy végződés – egy eset” elvet.

A másik megoldásban viszont épp ellenkezőleg: az ablativus végződését (*-tól/-től*) kiiktatták az esetek közül, és a praepositíók közé sorolták, így csak az említett négy esetet tartották valódi esetnek.

1. 2. 3. 1. Ablativus többféle végződéssel

Szenczi nyelvtanában (1610) látjuk először az ablativusnak ezt a szerepkörét, bár Szenczi másféle névszói toldalékokat is idesorolt, nem csak az esetragekat. Definíciójában az *ablativus* fogalmába a latinus esetrendszeren kívüli határozóragokat sorolta be, másféle névszói toldalékok mellett: „Az *ablativus* a toldalékok esete, mely toldalékoknak nyelvünkben igen kiterjedt a használata; *ablativus*nak pedig azért nevezzük, mivel a hozzátoldott névmásokat [ma: birtokos személyjeleket], névutókat [ma: határozóragokat] és a határozószók jeleit eltávolítva, ismét alanyeset lesz belőle. Mi a névragozási táblázatban csupán azzal a toldalékkal tesszük ki, amely a latin *a* előjárónak felel meg, ez pedig a *tól, től, túl, túl.*” (2004. 121). A szintaxis részben is leszögezte: „Az etimológiai részben az ablativust a toldalékok esetének neveztem, mivel a toldalékok eltávolításával ismét alanyeset lesz belőle. Tehát annyi ablativus van, ahány változata van a toldalékoknak.” (2004. 393).

A meghatározásból úgy tűnik, Szenczinél az ablativus nem a többi esethez hasonló, mondattani viszonyokat kifejező forma, hanem többféle, névszói toldalékkal ellátott alak összefoglaló neve. Szenczi definíciója kísérlet a magyar névszói alakok toldalékoló felépítésének megfogalmazására. (Tudomásom szerint ez az első utalás a magyar névszói

alakok toldalékoló jellegére grammatikairodalmunkban.) Ez a felfogás szükségszerűen a latin etimológia átértelmezését is magával hozta, az *ablativus* az eltávolítás esete, de már nem a **funkcióra** utalva, hanem a **formára**: „a toldalékok eltávolításával (*ablatis affixis*) ismét nominativus lesz belőle”. (Más kérdés, hogy e meghatározás alapján a latin minta szerint megállapított eseteket is *ablativus*nak lehetett volna nyilvánítani, hiszen, mondjuk, a *napnac* dativusi alakból is újra *nap* lenne a *nacot* eltávolítva.) Nyilván ezt az *ablativust* nem lehetett a többi esettel egyformán kezelni, Szenczi ki is mondja, hogy például a birtokos személyjeles alakok eseteket vehetnek fel: “*Ablativus*nak nevezek minden toldott, avagy névmásos esetet, ámbár ez a névmási vagy toldott eset (*casus pronominalis vel affixus*) a hat szokásos esetben tovább deklinálható” (2004. 357).

A Szenczi nyomán haladó szerzők: Kövesdi, Pereszlényi, Geleji szintén többféle végződést sorolnak az *ablativushoz*, de már pusztán gyakorlati alapon, filozófiai megokolás nélkül. A fordítási gyakorlatban kézenfekvő volt *ablativus*nak nevezni mindazokat a formákat, amelyeknek az adott helyen egy latin *ablativus* fordításai voltak. Később ez a besorolás automatizálódik. Azokat a magyar határozóragokat, amelyek általában a latin *ablativus*nak felelnek meg, akkor is így nevezik, ha aktuális latin megfelelője nem *ablativus*, hanem például genitivus, dativus vagy praepositívus *accusativus*. Kövesdi Pál az igevonzatok tárgyalásánál így ír: „Az *emlikezem* és az *elfeletkezem* igék *ru*, *rű*, *ra*, *re* (*de* és *ad*) előjáróval kifejezett *ablativust* vonzanak, mint *Meg-emlikezzél a' Szombatról*, *Memento Sabbathi* [gen.!]” (2010. 93). „A törekvést és próbálkozást jelentő szavak többnyire *ra*, *re* végződésű *ablativust* vonzanak, mint *Uraságra vájódnak fokan*, *Ad dominium* [praep.-ós acc.!] *aspirant multi*. *Kevefen igyekeznek a szent életre*, *Pauci dant operam sanctae vitae*. [dat.!]” (2010. 101). Tulajdonképpen a négy latin eseten kívül összes magyar határozóragos alak neve *ablativus* nála, függetlenül attól, hogy a latinban milyen eset felel meg neki. A megnevezésben tapasztalható ingadozás szintén az értelmezés bizonytalanságát tükrözi. Többnyire vagy valamilyen végződésű *ablativusról* beszél (pl. *ablativus in ra, re*) vagy előjáróval kifejezett *ablativusról* (*ablativus cum praepositione ru, rű, ra, re*), és e megnevezések közt nincs érdemi különbség.

Pereszlényi, aki szintén Szenczit követte, ugyanezekkel a ragokkal (gyakran ugyanezekkel a példamondatokkal) kapcsolatban esetet kifejező praepositívókat említett, ám ezeket az esetviszonyokat ő sem határozta meg közelebről: „Más [neutrális igék] pedig az esetüket előjárók segítségével fejezik ki, melyek közül némelyik a latinban tárgyesettel, némelyik *ablativusszal* áll. Ezek az előjárók a főnévhez vagy kapcsolva toldatnak [határozóragok], mint *Emlekezem Istenről*, *memini DEI*, *Vízre szorúltam*, *adactus sum ad aquam* vagy pedig különállóként [névutók], mint *szűkölködöm ruházat nélkül*” (2006. 335). A példamondatokban a latin megfelelők közül csak az egyik (*Dei*) hagyományos értelemben vett esetforma, a másik előjárós szerkezet (*ad aquam*). A harmadik magyar példának nincs is latin párja, tehát aligha lehet a latin esetforma fordításának érteni. Ugyanezen az oldalon Pereszlényi ezt is írja: „Ha a cselekvő igének a tárgyeseten kívül más esete is van, akár tulajdonképpeni esettel (*per se*), akár előjárók segítségével kifejezve, akkor a [belőle képzett] szenvedő igének is, mint *Auferetur a vobis regnum DEI & dabitur genti facienti fructus ejus*, *Elvétetik ti tőletek az Isten országa*, és *adatik az ő gyűmölcset hozó nemzetnek*. Előjárók segítségével: *Az ember a' munkára szűlletetik, és a' madár a' röpülésre*.”

Geleji Katona a magyar határozóragokat szintén vagy *casus*nak vagy *ablativus*nak nevezte – függetlenül attól, hogy a példamondatok latin megfelelőjében milyen eset vagy

előjáró szerepel: „Az aznak ennek cafüjiban a’ confonanfokat nem fzekjég meg-kettőztetni...: *A’ban e’ben; a’bol, e’böl; a’nak e’nek; a’ra e’re; a’tol e’től* etc.” (1645. A4r) és „...a’melly *ablativufok motum ad locum* jegyzenek...: *mentem Német-orfzágba’, ad locum.*” (CorpGr.302).

Összefoglalva: amennyire a megfogalmazásokból kikövetkeztethető, e korai grammatikusok a magyar határozóragos alakokat casusoknak (ezen belül ablativusoknak) tartották, amelyeket [valódi esetvégződés helyett] előjárók fejeznek ki. Természetesen erre csupán a szóhasználat utal, a definíciók és a táblázatok mindig a latin grammatikát követik.

1. 2. 3. 2. Az ablativus nélküli esetsor

A magyar nyelveírás következő változatában a *-tól/-től* végződést előjárónak nyilvánították, és az ablativust kizárták a magyar esetek közül. Az ablativus eset eltörlésével a végződés egy lett a többi toldott előjáró (ma: határozórag) közül. A héber grammatika nyomán haladó Komáromi Csipkés György (1655) kizárta az esetek közül az *ablativust*, viszont felvette az esetek közé a *locativust* (-n), a *traductivust* (-vá/-vé) és a *coniunctivust* (-stul/-stül) (lásd később). A XVIII. század második felében több magyar grammatikus is a magyarban csupán négy esettel számolt: nominativus, genitivus, dativus, accusativus. Minden más végződést előjárónak tekintettek, így a *-tól/-től* végződést is. A felfogás képviselői közül Fejérvári Sámuel például így nyilatkozik (1998. 101–2.): „Én a négy eseten kívül: nominativus – genitivus – dativus – accusativus nem ismerek el más esetet. ... A magyaroknak nincs ablativus esetük, mivel az a végződés, amit ablativusnak tartanak, nevezetesen a *tól* az első és a *től* a második névragozásban, csupán előjárói toldalék (*suffixum praepositionale*), amely az *ab* praeposítiót fejezi ki. Másképp, ha a *tól, től* végzések ablativust hoznának létre, nincs ok, miért ne minősülhetne ablativusi végződésnek a *de* praeposíciónak megfelelő *ról, róll* és az *in* praeposíciónak megfelelő *ban, ben* is...” (lásd Lőrinczi 1995). Ezután ismerteti Szenczi és Komáromi rendszerét, egyenként elvetve a négy eseten felüli eseteket, arra hivatkozva, hogy ezek nem a névszó saját végzések, hanem a latin előjáróknak felelnek meg. A meghatározás alapja tehát az, hogy a **magyar** végződés **latin** megfelelője milyen státuszú – szemben Komáromival, aki formális szempontok alapján próbált dönteni.

1. 2. 4. Sokesetes rendszer

A XVIII. század végére a magyar nyelveírásban mind világosabb lett, hogy a casusok, ezen belül az ablativus és a praepositio affixa egységes leírást kíván. Az összefüggéseket expliciten is megfogalmazták. Kalmár György a *Prodromus*ban azt írja (1770. 52): „A mieink most a többi nyelv mintájára vesznek fel hat névszói esetet ... Amennyiben ama hatodikat [az *ablativust*] is az esetek közé számítjuk, ilyen alapon a *postpositio inseparabilisek* [határozóragok] számának megfelelően az eseteket 12-re vagy 13-ra lehetne szaporítani.” Révai szerint a magyarban nincsenek a latinhoz hasonló, valódi, *inflexiós esetek* és *praeposítiók*, nyelvünkben szerinte csak egynemű *postpositiók* vannak, amelyek vagy külön állnak, vagy a névszókhöz járulnak, azokkal összeolvadva. A névszókhöz járulókat mind esetnek lehetne nevezni, nem csupán a latin *casusok* megfelelőit” (1803. 202–3). De rögtön hozzá is teszi, hogy a hagyományt követve a latin

esetsort tartja meg ő is. A latin minta követésének oka tehát nem a gondolkodás hiánya, hanem kézenfekvő, megszokott, egész Európában érthető latinus leírás, az „usus publicus et communis” megőrzésének igénye is.

Amikor Verseghy a hagyománnyal szakítva bevezette a sokesetes rendszert, nem előzmények nélkül tette. Ráadásul lépésével valójában ő is visszatért a latin hagyományhoz, csak éppen nem az esetek számát, hanem a formális meghatározás elvét tekintve. A latin hagyományt követte azzal, hogy a névszó határozói viszonyokat kifejező végződéseit külön-külön esetnek nyilvánította és nevet adott nekik, amely a végződés legjellemzőbb funkciójára utalt, latinus képzővel: pl. *mutativus*, *penetrativus* stb.

2. MI AZ ESET? KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY KRITÉRIUMRENDSZERE

Komáromi Csipkés György 1655-ös nyelvtana arra világít rá, hogy mi történik, ha a séma mechanikus átvétele helyett annak elveit vesszük át: kritériumrendszerét explicitté tesszük, definiáljuk, és következetesen érvényesítjük a magyar névragozás leírásában.

Két különbség van: az egyik az, hogy a magyar nyelv leírásához a latin grammatika helyett a hébert választja modellként. A másik, hogy meglepő tudatossággal dolgozik, explicit és részletes definíciókat és szabályokat ad, és ezeket következetesen alkalmazza. Korábban már utaltunk rá, hogy Komáromi módszere gyökeresen eltér kortársaitól. Szigorú, pontosan definiált fogalomkészlettel dolgozott. Míg a többiek az összegyűjtött nyelvi adatokat próbálták elhelyezni a klasszikus modellben, ő egy elvont rendszer formálisan és mechanikusan meghatározható kategóriáinak megvalósulását látta a létező illetve a konstruálható alakokban. Ez a rendszer felfogása szerint egy szimmetrikus rendszer (lásd az ige tárgyasság szerinti felosztását), amiben a formák automatikusan létrehozhatók. Módszere érdekesen tükröződik a magyar esetrendszer leírásában. (Ugyanakkor Komáromi rendszere végeredményét tekintve nagyon hasonlít kortársaiéhoz.)

2. 1. A magyar esetrendszer Komárominál

Komáromi a héber alapján három szófajt vesz fel a magyarban: a névszót és az igét mint a mondat fő alkotórészeit, ezek egyben a ragozható szófajok is. A harmadik szófaj a *particula*, ami a ragozhatatlan szófajok összefoglaló neve, ide tartozik a határozószó, az előljárószó, a kötőszó és az indulatszó. Kérdés tehát, hogy a magyar esetrendszer felvázolásánál mi számít nála tényleges esetnek, mi *particula praepositionalis*nak, és mi valami másnak.

Mivel Komáromi a latin mintát elveti, elvész a fordítási megfelelőkön alapuló kategorizálás kényelme. Ezen a ponton a héberre sem támaszkodhat, hiszen ott nincs esetrag, hanem előljárók fejezik ki az esetviszonyokat. Más kritériumokra van tehát szükség. Komáromi azt a megoldást választja, hogy alapos elemzés alá veszi az eset definícióját (ami egyébként szó szerint egyezik Szencziével, illetve végső soron Petrus Ramuséval): „az eset a névszó speciális végződése (specialis nominis terminatio)”, és ennek alapján dönt az egyes esetek meglétéről vagy hiányáról a magyarban illetve az egyes végzések eseté nyilváníthatóságáról. A meghatározás szó szerint idézve így szól: „Az eset ugyanis a névszó sajátos vagy külön végződése, amely sajátos tulajdonságát fejezi ki: ennek olyan végződésének kell lennie ebben a nyelvben [a magyarban], hogy azt ne lehessen sem a csonka, sem a teljes alakú partikulákhoz sorolni, máskülönben határozószónak, előljárónak vagy kötőszónak számít, nem pedig esetnek, mivel nem a névszó sajátos végződése, hanem ilyen vagy olyan partikulával toldott névszó” (2008. 131).¹

¹ Latin eredetiben: Casus enim est specialis seu diversa nominis terminatio, specialem eius ha-

Komáromi szisztematikusan halad. Első kritérium: a lehetséges esetnek **saját**, rá jellemző végződéssel kell rendelkeznie („**specialis nominis terminatio**”). Ezért a latin eset-sort áttekintve kizárja a vocativust, mivel a magyarban „nincs speciális, az alanyesettől eltérő végződése, tehát az eset meghatározása nem illik rá” (2008. 131).

Második kritérium: a végződésnek **névszói** alakot kell létrehoznia („**specialis nominis terminatio**”), ezért kizárja az esetvégzések lehetséges köréből azokat a végzések, amelyek határozószót képeznek (ezek adverbális végzések). A grammatika másik helyén a következő végződésű határozószókat sorolja fel (2008. 251, 253): *-ul* (*rofszul*), *-ként* (*naponként*), *-képpen* (*tolvaiképpen*), *-n* (*laffan, nagyon*).

Harmadik kritérium: ha az eset a névszó végződése („**specialis nominis terminatio**”), akkor az legyen valóban **végződés**, és nem egy névszóhoz toldott, de önálló alakban (is) megjelenhető partikula: kötőszó vagy praepositio. Nem eset tehát az *emberis* alak, hanem egy névszó és egy hozzá toldott kötőszó kapcsolata (2008. 261). Hasonló indoklással zárja ki a magyar esetek közül az ablativust is: ennek ugyan van speciális jelölője, ám az nem végződés, hanem partikula. Ezért az ablativus sem eset, hanem „*től, tol* előjárói partikulával toldott névszó. Mondtam ugyanis, hogy a külön esetet létrehozó végződésnek olyannak kell lennie, hogy ne lehessen partikulának tekinteni. Máskülönben, ha eset lenne az *embertől*, akkor esetek lennének: *emberbe, emberből, emberről*. Ezekben nem különböző végzések vannak, hanem többféle toldott partikulák.” (2008. 261). Másik oldalról viszont ennek a harmadik kritériumnak az alapján bizonyos önállóan meg nem jelenő végzések esetnek nyilvánít, és így a latin esetsorhoz képest új eseteket vezet be a magyarban, nevet is adva nekik: a locativust (*-n*), a mutativust (*-á/-é*) és a coniunctivust (*-stul/-stül*). Az esetsor nála tehát: *nominativus, genitivus, dativus, accusativus, locativus, traductivus, coniunctivus*; a többi ragot kapcsolt előjárónak tekint.

Komáromi kritériumai közül ezzel a harmadikkal foglalkozik a legrészletesebben. Elmélete szerint tehát, ami önállóan is megjelenhet, az nem esetvégződés, hanem előjárói partikula. A partikulát főnévhez is toldhatjuk (pl. *ház* nomen + *tól* praepositio) és személyes névmáshoz is (pl. *tól* praepositio + *em* pronomen affixum), ezért nem eset az ablativus (*-tól/-től*), és a többi említett rag sem.

A definíció szerint viszont a partikulának minősítéshez azt kellene igazolni, hogy a szóban forgó elemek a toldott formájuk mellett léteznek önálló formában is. Komáromi szerint az önálló szói alak a *hozzá, tőle* stb. (ezek a tőként megjelenő esetragok személyjeles formái), így a birtokos személyjeles sor: *hozzám, hozzád, hozzája*, az önálló forma pedig: *hozzá*. Ezt a besorolást az könnyíthette meg, hogy a középmagyar korban még párhuzamosan élt a lativusragos személyes névmás ragtalan (*hozzá*) és birtokos személyjeles alakja (*hozzája*). (A kérdéstről I. Máta 2003. 215, 400, 636.) Ez a teljes és szimmetrikus, „ideális” rendszer azonban nem volt minden praepositionak tartott névszói toldalék esetében felvázolható. Nem véletlen, hogy például a *vele* formánál meg sem kísérelte a teljes birtokos személyjeles sort bemutatni.

---

bitudinem adsignificans: qui in lingua hac tali debet gaudere terminatione ut ad particulas vel integras vel corruptas ferri nequeat; alias si possit vel adverbialis, praepositionalis, vel coniunctionalis rationem subire, non erit casus, quia non diversa nominis terminatio, sed nomen hac vel illa particula affixa.

2. 2. A grammatikalizáció megsejtése

A partikulává minősítés háttérében az állt, hogy Komáromi valójában az önálló szóból alakult határozóragok grammatikalizációját próbálta megfogalmazni. A problémát pedig az jelentette, hogy (mint másutt is) teljes és szimmetrikus rendszert feltételezett itt is. A kritériumrendszer ugyanis csak akkor lett volna érvényesíthető, ha úgy tekintjük, hogy minden esetben a grammatikalizációs ösvény egyes állomásai szinkrón jelleggel is mind jelen vannak a rendszerben.² A valóságban persze ezek nem voltak egyszerre jelen, még a többször példának hozott *-hoz* illetve *hozzá* formák esetében sem, hiszen szinkrón értelemben a *hozzá* nem praepositio, mint például a vele párhuzamba állított *mellett*. Komáromi ezért, mint láttuk, több ponton is belezavarodott saját, ideálisnak felrajzolt rendszere és a nyelvi tények közötti ellentmondásba.

2. 3. Összefoglalás

Komáromi Csipkés György grammatikájában világosan definiált és következetesen érvényesített kritériumrendszer alapján kísérelte meg kijelölni a magyar esetvégződések körét. A leglényegesebb általa választott kritérium, az alaki önállóság azonban csak történetileg volt érvényes, Komáromi viszont a grammatikalizációs út egyes állomásait a rendszerben szinkrón módon egyszerre létezőként kezelte. Felosztásának érdekessége mai szemmel az, hogy azokat az elemeket választja le az esetrendszeréről, amelyek önálló szóból eredve névutón át váltak határozóraggá (*particulae praepositionales*), és önálló szói eredetük még érzékelhető volt Komáromi korában. Ezt a különbségtételt pedig a személyes névmással való kapcsolódás lehetősége tette felismerhetővé.

² Természetesen elvileg nem kizárt, hogy a grammatikalizációs ösvény egyes állomásain keletkezett alakok (más-más funkcióval) egyszerre legyenek jelen a nyelvi rendszerben.

3. A GENITIVUS KÉRDÉSE SZENCZI ÉS PERESZLÉNYI GRAMMATIKÁJÁBAN

Korai grammatikáink a főnévragozási táblázatokban a genitivus esetet *-é*, többes számban *-Aké* végződésel tüntetik fel. Ez a toldalék azonban nem a genitivus ragja, hanem a birtokjel. Az újabb magyar nyelvtani leírások (Lotz 1976, MGr., ÚMNY.) leírási kerettől függetlenül egyetértenek a következőkben:

Az *-é* birtokjeles főnév a teljes, kifejtett birtokos szerkezet redukációjával létrejövő, elliptikus alak. Benne a birtokosra utaló főnévhez a birtokra utaló, pronominális, anaforikus *-é* csatlakozik. Az *-é* szintaktikai előzménye együttesen a birtok és a birtokos személyjel, szemantikai antecedense a birtok. Morfoszintaktikailag pedig jelként viselkedik: a többesjel és a birtokos személyjel után áll, és alparadigmát indíthat. Az *-é* többes számát az *-i* többesjel jelöli. Lotz (1976) felvetette az *-é* képzővé minősítését, mivel a birtokra vonatkozó utalás elfedi az eredeti jelentést. A személyes névmás birtokjeles alakja a régebben birtokos névmásként számon tartott *enyém, tied* stb.

A következőkben röviden azt szeretném Szenczi és Pereszlényi grammatikájának elemzésével bemutatni, hogy a korai grammatikusok az *-é* előbb felsorolt problémáit javarészt felismerték, és az adott grammatikai kategóriák között értelmezni is próbálták. A fejezet második részében pedig a kifejtett birtokos szerkezet besorolásának és megnevezésének kérdését mutatom be.

3. 1. Problémák az *-é* körül

Az első probléma az *-é* jelölétével kapcsolatban adódott. Szenczi (1610. 60) észreveszi, hogy a magyar „genitivus” elliptikusan, kihagyással jön létre. Pereszlényi ezt a gondolatot azzal egészíti ki, hogy emiatt a genitivusos alak voltaképpen nem a birtokost, hanem a birtokot idézi fel: „A névszóknak is, a névmásoknak is minden birtokos esete valamiféle birtoklást jelöl, amint mikor azt mondom: *Uré, Domini* vagy *Uramé, Domini* mei, akkor valamilyen, az úr által birtokolt dolog jut az eszünkbe” (2006. 131). Szenczinek (1610. 60) az *-é*-s alakok ragozási táblázatában adott latin fordításaiból is nyilvánvaló, hogy az *-é* végződésű alak jelölete nem a birtokos, hanem a birtok. A *Fáénac* alak latin fordítása ugyanis a táblázatban: *illi, quod est ligni*, szó szerint: ’annak, ami a fái’, az *urétól* latinul: *ab eo, qui vel quod est domini*, vagyis ’attól, aki vagy ami az úré’. Ezzel az a különös helyzet áll elő, hogy a ragozási sorban a „genitivus eset” jelölete nem ugyanaz, ami a többi eseté, ugyanis (példánknál maradva) az *uré* jelölete már nem az ’úr’, hanem ’valami, ami az úr tulajdonában van’.

A következő gondot az *-é* használati korlátozottsága jelentette. Világos volt, hogy az *-é* „genitivus” a többi esettől eltérően, csak bizonyos megkötöttségekkel jelenhet meg, tipikusan birtokos szerkezeteknek a birtokosára vonatkozó kérdés feleletként (éppen azért, mivel valamilyen, már ismert birtokra utal vissza). Pereszlényi szerint (2006. 135): „Ezeket

a birtokos névmásokat: *Enyim*, Meus; *Tiéd*, Tuus; *ővé*, Suus vagy Illius, a magyarok csak bizonyos feleletekben használják, amikor a főnév megelőzi azokat egy hasonló kérdésben, például *Cuius est iste equus? Ki lova ez?* Helyesen válaszolsz az *Enyim*, Meus birtokos névmással. Ha a főnév birtokos esetben áll, mint *Cuius domini est iste equus? Ki Uráé ez a' ló?*, akkor az *Enyimé*, Mei birtokos esettel felelsz.” Érdemes azt is megfigyelni, hogy itt Pereszlényi összekapcsolja a főnévnek és a személyes névmásnak a birtokjeles alakját. Más helyen megjegyzi, hogy ilyenkor ezek a feleletben nem a birtokos, hanem a birtok esetét veszik fel. „A kérdés és a felelet azonos esetű. Kivéve, ha az *Enyim*, *tiéd*, *miénk*, *tiétek*, *ővék* birtokos névmásokkal kell válaszolni, ezek ugyanis a kérdésben előzetesen szereplő főnév esetével egyeznek meg, mint *Kié ez a' könyv*, *Cuius est hic liber? Enyim*, meus” (2006. 321). Szenczi munkájában (2004. 363) hasonló megfigyelést olvashatunk: „Ha a *kié* birtokos esettel kérdezzük (vagy olyan szóval, amelyhez birtokos névmás [birtokos személynél] van toldva), a birtokost különféle esetű szókkal fejezzük ki, mint *kié ez a ház?* *cuius est haec domus? enyim*, mea; *tied*, tua; *ővé*, ipsius; *miénc*, nostra; *tiétek*, vestra; *ővéc*, ipsorum; *kiei ez könyvec?* *cuius* (sunt) hi libri? *enyimec*, mei, *Tieid*, tui; *mieinc*, nostri; *tieitec*, vestri; *Ki iráfát olvafod?* *cuius scripta legis? Mofefét*, Mosis; *Platoét*, Platonis.”

Az, hogy a kérdésekre adott feleletekben az *-é*-hez különböző egyéb esetvégződések járulhatnak, újabb problémát vetett fel: az *-é*-s alak toldalékolhatóságát. A szerzők azzal szembesülnek, hogy egy „eset” újabb esetvégződésekkel vehet fel, Pereszlényi szavaival: „ismételt ragozású”. Mindkét munka közül olyan ragozási táblázatot, amelyben az *-é*-hez esetragok járulnak. A kérdés viszont az: mit tekintsenek nominativusnak, vagyis kiinduló alaknak? Pereszlényi megoldásában nincs nominativus, a genitivus eset pedig az *-é* végződésű alak. Így az az ellentmondásos helyzet áll elő, hogy ugyanazon genitivus alak egyszerre két különböző paradigmának is tagja. A ragozási sorban ugyanis megjelenik a többi eset közt (2006. 71):

Egyes szám	
Első osztály	Második osztály
N. Ez 'a Szarvas <i>Cervus</i>	Ez az Ember <i>Homo</i>
G. ezé 'a Szarvasé	ezé az Emberé
D. ennek 'a Szarvas na k	ennek az Ember nek
A. ezt 'a Szarvas t	ezt az Embert
V. ő Szarvas	ő Ember
Ab. Ettől 'a Szarvas tól	ettől az Embertől

Utána egy olyan paradigma tagjaként, ahol az *-é*-s alakhoz kapcsolódnak az esetvégződések (2006. 131):

„Az összes birtokos eset ismételten ragozható a következő esetek szerint:

Egyes szám	
Első osztály	Második osztály
G. Uramé, <i>Domini mei</i>	Seregé, <i>Exercitus</i>
D. Uraménak	Seregének
A. Uramét	Seregét
Ab. Uramétől	Seregétől

Többes szám

G. Uraimé, <i>Meorum Dominorum</i>	Seregeké, <i>Exercituum</i>
D. Uraiménak	Seregekének
A. Uraimét	Seregekét
Ab. Uraimétől	Seregekétől”

Szenczi (2004. 145) közelebb jár az igazsághoz, amikor kijelenti, hogy az eredeti genitivus itt nominativusi szerepben lenne. Ez viszont azt feltételezi, hogy ugyanazon alak az egyik paradigmában genitivus, a másikban pedig nominativus eset!

„Minden ragozási sorban a birtokos eset, melyet az *ő*, ipse vagy *ővè*, ipsius névmást jelentésű *é*-vel képzünk, ismét ragozható némely esetben, ilyenkor az alanyeset szerepét tölti be, ami a birtokszó kihagyása révén jön létre.

Egyes számok

D. Fáénac	Urénac
Ac. fáét	urét
Mut. fájéva	urévá
Ab. fáétól	urétól

Többes számok

D. Fákénac	Urénac
Ac. Fákét	urakét
Mut. Fákéva	urakéva
Ab. Fákétől	urakétől”

A többes szám viszont egyik paradigmában sem a birtok többes száma, hanem a birtokosé, vagyis nem *úrúi*, hanem *uraké*. Ez valószínűleg a latin hatása, ahol nincs birtokjel szerkezet, tehát a genitivus többessége csak a birtokosra vonatkozhat.

3. 2. A kifejtett birtokos szerkezet értelmezése és kategorizálása

A táblázatokban genitivusnak feltüntetett végződés használatának korlátozottságát is leírták (lásd fent). A fordítási gyakorlatból ugyanakkor nyilvánvaló volt, hogy a birtokot és birtokost is tartalmazó latin szerkezetben szereplő genitívust a magyarban nem az *–é* toldalékos alak fejezi ki. Ezért sajátos megoldást választottak: míg a táblázatokban és általában az alaktanban (*Etymologia*) a genitivus *–é*, addig a *Syntaxis* részben a magyarázatok során a magyar genitivusi szerkezetet egy részeshatározó (vagy nominativus) és mellette egy névmási toldalékkal ellátott főnév kapcsolatának értelmezik. Ez a megoldás lényegileg egybevág az újabb magyar nyelvtanok álláspontjával (MGr., ÚMNy.). A korai grammatikusok a birtokos személyjelet (héber mintára) a személyes névmás főnévhez toldott változatának (*pronomén affixum*) tartották, amely a névmás számával és személyével utal a birtokosra.

Ez a gyakorlat teljesen általános a korai grammatikákban. Szenczi így fogalmaz (2004. 357): „Ha két főnevet kapcsolunk össze [birtokos szerkezet], az egyik különbségtétel nélkül vagy alanyeset, vagy részeseset, a másik mindig toldott névmást [birtokos személyjelet] tartalmazó, *a*, *e*, *i* végű ablatívus, mint *Ur háza*, *domus Domini*; *Urnac*

aftala, Domini mensa; Szolgáknac Urai, servorum Domini; Uraknac bolgai, Domino-rum servi; Isten igéje az bölcseségnek feje, Dei verbum sapientiae caput.” (A meghatározásban szereplő ablativus kifejezés egyszerűen csak toldalékot jelent, lásd uott: „Ab-lativusnak nevezek ugyanis minden toldott névmást tartalmazó esetet, noha ez a névmási vagy toldalékos eset a szokásos hat eset szerint deklinálható.”) Pereszlényinél (2006. 313): „Valahányszor két, különböző dologra vonatkozó névszó alkot szerkezetet, a latin genitívust a magyarban dativusszal fejezed ki, azaz *nak, nek* toldalékkal, a másik főnév pedig harmadik személyű birtokos névmással áll, mint *Bornak árra, vinum pre-tium; vérnek farcza, sanguinis lytrum.*” (Pereszlényi egyébként a magyarázatok során (1682. 315) időnként a *-nak/-nek* toldalékot genitívusnak nevezi, valószínűleg azonban csupán a latin megfelelője szempontjából.)

A genitívus azonban nem csupán az *Etymologia* (szófajtan, alaktan) részben, a táblázatokban kerül elő. A szintaxis részben a példamondatok elemzése kapcsán is foglalkoz-nak vele. Mindkét szerző kétféle viszonyt tárgyalt a szintaxisban: az egyeztetést (*con-venientia*) és vonzatot (*rectio*). Az előbbi a klasszikus latin grammatika szerint az azonos dologra vonatkozó szavak egyezése bizonyos nyelvtani jellemzőikben (értelmező és értelmezett névszó, főnév és melléknév, vonatkozó névmás és előzménye, kérdés és válasz, alany és állítmány között). A modista grammatikák vezették be az esetvonzat tanát (az ige és vonzatai közt illetve más alárendelő szerkezetekben, ahol a fölrendelt szó meghatározza az alárendelt esetét). A *convenientia* másik neve *constructio intransi-tiva*, mivel a benne szereplő szavak jelölete azonos, a *rectio* viszont *constructio transi-tiva*. (Lásd korábban az A I. 3. 1.-ben.) A birtokos szerkezet tagjai két különböző dolog-ra vonatkoznak, innen a nevük is (*duo substantiva rei diversae, duo nomina rerum diversarum*), mégis a *convenientia* keretében tárgyalják, holott a latin grammatikák a birtokos szerkezetet sohasem sorolták a *convenientia* körébe. Ennek oka az, hogy a szerkezetben a fej, vagyis a birtok kötelezően magán visel egy olyan jegyet, a birtokos személyjelet, amely utal a birtokos számára és személyére. A szerzők ezt az egyeztető jegyet toldott névmásnak, pronomen affixumnak nevezték (lásd később), és a gramma-tikák történetét végigkíséri az egyeztetés szabályainak kifejtése. (Geleji Katona, Tótfalu-si, Tsétsi stb.).

3. 3. Az *-é* kiiktatása az esetek közül

A XIX. század elején Verseghy iktatta ki az *-é*-t a magyar esetragok közül, elsősorban arra hivatkozva, hogy további esetrag következhet utána (Éder 1998). A történet vége tehát jól ismert, izgalmasabb kérdés a kezdete: miért éppen az *-é* végződést választották a magyar nyelv leírásában genitívus esetnek, és miért tartottak ki mellette egyöntetűen akkor is, amikor világosan látták a besorolás problémáit, köztük azokat is, amelyekre hivatkozva Verseghy végül kimondta a döntő szót? Mivel adatokat nem találtam erről, csupán feltételezéseket fogalmazhatok meg.

Mivel a latin esetsorban szerepelt genitívus végződés, fel sem merülhetett az a gon-dolat, hogy a magyarban ne lenne ennek megfelelője, noha, mint láttuk, a magyarban valójában nincs külön genitívusi alak. Ladányi (2008) viszont arra mutat rá, hogy bár szűken vett morfológiai értelemben a magyarban nincs a genitívusnak önálló kifejezése, a birtokviszony olyan önálló szintaktikai viszony, melynek létezése a magyarban egy morfológiailag elvontabb szintű absztrakt genitívus esetben jelenik meg. Ez is szerepet

játszhatott abban, hogy a szerzők a latin mintától függetlenül is arra törekedtek, hogy „fenntartsanak” egy helyet a formális végződések magában foglaló esetsorban a genitivus számára.

A kérdés tehát az volt, melyik főnévi végződést jelöljék ki erre a célra. A *-nak/-nek* végződést nehéz lett volna beilleszteni a genitivus helyére, mivel ez már szerepelt egyszer, a dativusnál. Így egy formát két külön eset végződéseként is fel kellett volna tüntetni, amire nincs példánk. (Az ellenkezőjére, hogy egy esethez többféle végződést is besorolnak, viszont számos példa akad a korai grammatikákban, például az ablativushoz sorolt határozóragoknál.) Külön kérdést jelentett volna a ragtalan birtokos jelző magyarázata, amely viszont a nominativusszal esett volna egybe.

Az *-é* végződés szemantikailag egyértelműen possessivusi viszonyra utal, ami a latin genitivus esetforma jellegzetes (bár nem az egyetlen, nem is a névadó) funkciója, ezért alkalmasnak tűnhetett a megfeleltetésre.

A latin pronominális paradigmában a személyes névmás szabályosan képzett genitivusi alakjai (*mei, tui* stb.) a főnevek genitivusával ellentétben nem fejezhetnek ki possessivusi funkciót, ezt a birtokos névmás hordozza (*meus, tuus* stb.). A birtokos névmás hagyományos fordítása (*enyém, tiéd* stb.) viszont éppúgy birtokjeles alak, mint az *-é* végződésű főnév. Ez az egybeesés is erősíthette az *-é* besorolását az esetsorba genitivusként.

3. 4. Összefoglalás

Szenczi és Pereszlényi grammatikájának elemzéséből kitűnik, hogy korai nyelvtanaink a latin mintát követve a magyar névragozási rendszerben is számoltak genitivus végződéssel, és különféle megfontolásokból a ragozási táblázatokban és a definíciókban az *-é* került erre a helyre. Ugyanakkor pontosan látták e besorolás ellentmondásait, és a kevésbé formális, oldottabb szövegezésű szintaktikai magyarázatokban már a modern szemlélettel egybevágóan írták le a birtokos szerkezetet.

II. A SZÓELEM FOGALMÁNAK KIALAKULÁSA¹

1. A TŐ FOGALMÁNAK KIALAKULÁSA²

1. 1. Az *etymologia* jelentése a klasszikus grammatikákban

Az európai nyelvészet anyanyelve a görög, közvetítője a latin. Ez azt jelenti, hogy a görögök a maguk nyelve és gondolkodásmódja szerint alakították ki a grammatikát. A görög–latin grammatikusok szerint a nyelv legkisebb jelentéses hangzó egységei a szavak, melyeket alapformájukban kell tekinteni. A szavak között vannak elsődlegesek, és vannak belőlük származók. Az elsődlegesek az elemi egységek, mivel ezek töve önmagában van, nem pedig egy másik szóból származik. M. T. Varro I. századi latin író megfogalmazásában (*De lingua Latina* VI. 37): eredeti szó (*verbum primigenium*) az, amelyik nem vezethető vissza másra, hanem a maga gyökerét hordozza (*non sunt ab aliquo verbo, sed suas habent radices*). Ennek az elemi egységnek többféle megnevezése volt, a szofistáknál *prōton onoma* ('elsődleges szó'), ennek latin megfelelője a *primitivum*, *primogenium* 'először született', más megfogalmazásban *thema*, *etymon*. Ezek a megnevezések mind azt hangsúlyozták, hogy a szó elemi egység, nem bontható tovább, viszont belőle más szavak származnak, a *themát* például kifejezetten 'a ragozási sor alapalakja' értelemben használták.

Etymon, vagyis kiinduló alak kétféle értelemben lehetett a szó: eredetében (vagyis más szavakhoz képest) illetve a belőle származó képzett és ragozott alakokhoz képest. Varro példájával élve (*De lingua Latina* VI, 34) az *ago* ('terelek, hajtok, csinállok') szó nem vezethető vissza más szóra, de hozzá köthető az *ager* 'legelő, termőföld' szó. Másrészt az *ago* az alapformája az összes belőle származó ragozott, képzett, összetett igealaknak.

Ezért az etymonokkal foglalkozó *etymológiának* is két jelentése volt. A vizsgálatok egyik iránya az egyes etymonok keletkezése volt illetve az, hogy milyen más szavak köthetők ahhoz az etymonhoz. Az etymon keletkezésére nézve (nomináció) az ismert *phüszisz–theszisz* vita zajlott. A *theszisz*-pártiak szerint nincs más kapcsolat a szó hangalakja és az általa jelölt között, mint a pusztá megállapodás; míg a természetadta kapcsolatot feltételező *phüszisz*-pártiak többnyire a hangszimbolikára vezették vissza a szavak hangalakját. Vizsgálták az etymonhoz köthető más szavakat is, ez a kutatás a mai

¹ A szerzők valójában már a morféma kategóriájával dolgoznak, ám ez náluk definiálatlan fogalom, és természetesen terminus sem volt rá. Így ebben a fejezetben, elkerülendő a modern kategorizálás és terminológia visszavetítését, a *szóelem* kifejezést használom.

² A latin *radix*, *thema*, *primigenium* terminus fordítása a magyar nyelvű nyelvészeti szakirodalom kialakulása korszakában, a XIX. században *gyök* volt. Mivel azonban a *gyök* terminus erőteljesen kötődött a romantikus nyelvszemlélet gyökelméletéhez (ami például a Czuczor–Fogarasi szótárban jelent meg), a mai szakirodalom a *tő* szót használja. (Lásd Németh 2007.)

értelemben vett etimológiai kutatásokkal rokonítható. Hangsúlyozni kell azonban, hogy e vizsgálódásokban nem szerepeltek kikövetkeztetett vagy csonka alakok, csakis létező és teljes szavak. Így például Varro (*De lingua Latina* VI, 34) az *ager* 'termőföld' szót az *ago* 'terelni', a kimerést jelentő *actus* és a görög *agros* 'termőföld' szavakkal hozza összefüggésbe. Ez a fajta etimologizálás a szemantikai összeegyeztetetőséget és a hangalak hasonlóságát tartotta szem előtt, de szó sem volt rendszeres hangalakbeli megfelelésekről.

Az elemzések másfelől az alapszó származékaira, módosulásaira irányultak. Ez a vizsgálódás gyakorlatilag a mai morfológia területét fedte le (inflexió, deriváció, összetétel), innen érthető, hogy a latin nyelvű grammatikákban a morfológiai rész neve *etymologia*.

A szó alapformája a névszóknál az alanyeset, igéknél a jelen idejű, aktív, kijelentő módú egyes szám első személy volt. Ebből vezették le a paradigmában levő, ragozott alakokat, mint példánknál maradvá *egi* (az *ago* befejezett múlt idejű, aktív, kijelentő módú egyes szám első személye), a képzett igét, mint *agito* (az *ago* gyakorító képzős jelen idejű, aktív, kijelentő módú egyes szám első személye) és az összetételt, mint *reago* (az *ago* igekötős alakjának jelen idejű, aktív, kijelentő módú egyes szám első személye).

Az összetételek (*compositio*) két jelentéssel thema összetételét jelentették, míg a képzés (*derivatio*) egy kiinduló themából (*primitivum*) egy levezetettet (*derivativum*) hozott létre.

A klasszikus nyelvtanban is tisztában voltak a szavak hangalakjának változásával, mind történetileg, mind a szinkron alakok közt. A változatok létrejöttét az antik grammatikákban a *metaplasmus* fogalmával magyarázták. A görög természetfilozófiából eredő elmélet szerint a hangalakbeli változások oka a természeti változások mintájára az elemek (itt: hangok) áthelyeződése (*metathesis*), szétválása (*diaeresis*), új elem hozzátétele (*prothesis*) vagy valamely elem elvétele (*aphaeresis*). Prótagorasz (i. e. V. sz.) nevéhez fűződik a négy hangalakbeli változás, *pathé* megkülönböztetése (Taylor 1995. 84, 88).

1. 2. A tőfogalom megjelenése az európai morfológiai modellben

Láttuk, hogy a vizsgálódások mindig teljes szavakra irányultak, nem mentek tovább a szóelemek szintjére. Azért nem, mert ez a fogalom hiányzott a klasszikus nyelvészetből. A nyelvtudomány története során ugyanis minden grammatikai modell eredetileg egy adott nyelvre kidolgozott, arra a nyelvre alkalmas és célszerű leírási keret. Ez a nyelv ott és akkor az uralkodó kultúrnyelv, és a leírás célja eredetileg egy, a közösség életében alapvető jelentőségű szöveg megőrzése és magyarázata. Ezt a modellt alkalmazták azután más nyelvek leírására is, és a leírás sikere attól függött, hogy a két nyelv mennyire állt közel egymáshoz szerkezetileg, tipológiailag. A görög és a latin nyelv flektáló típusú, a grammatikai változások egyúttal a tő alakjának megváltozásával járnak, vagyis a tő jellemzően változatokban létezik, például az igék rendszerint három különböző tőalakban. Például *facit* (imperfectum alak) – *fecit* (perfectum alak); névszó például hozva *homo* (egyes alanyeset) – *hominibus* (többes dativus/ablativus). A szóalakon belül sokszor nehezen határozható el a szótő és a grammatikai viszonyokat hordozó rész. Ezért egy ilyen típusú nyelv elemzésénél fel sem merült, hogy a szót részekre kellene vagy lehetne osztani. A görög és nyomában a latin grammatika a szót egységként kezelte, ezt tekintette a legkisebb jelentéssel egységnek. A hang és a szó között csak egy ritmikai egység,

a szótag állott. Sőt, kifejezetten le is szögezték, hogy a legkisebb értelmes egység a szó, amit nem lehet és nem is szabad megkísérelni további értelmes egységekre osztani.

“A szó a szerkesztett mondat legkisebb része: rész az egész értelemhez képest ... ezt azért mondjuk, nehogy valaki megpróbálja a *vires* ‘erők’ szót két részre osztani, mint *vi* ‘erővel’ és *res* ‘dolog’ vagy valami hasonló módon, egy ilyen felosztás ugyanis nem az egész értelem szerint lenne ... valamit jelenteni: a szónak a sajátossága ez” (Inst. 2. 3. 14). Priscianus fejtegetéséből világos, hogy a legkisebb jelentéssel bíró egység számára a szó, a morfé-mákra osztás (mint példánkban a *vis/vir-* tő + *-es* esetrag) fel sem merült, hiszen az általa bemutatott, tévesnek minősített tagolás (*vi* + *res*) is két önálló szót hoz létre. Priscianus rendszerében a szó alatti egység a szótag, amit az különböztet meg a szótól, hogy nincs jelentése: „A szótag pedig magában egyáltalán semmit sem jelent” (Inst. 2. 3. 14).

A görög modellt a latin grammatika közvetítette Európa számára. Az európai nyelvek első leírásai a latin nyelvtan mintájára készültek. Olyan nyelveknél, melyek típusukban közel állnak a latinhoz, ez nem jelentett különösebb problémát. Ám egy más típusú nyelv, mint például az agglutináló magyar esetében a latin keret nem volt kielégítő, és az egyik fő nehézség éppen abból fakadt, hogy az elemzés alapegysége a szó volt. A magyar grammatikusok számára kezdettől világos volt, hogy nyelvünkben a szóalak tovább osztható, a szón belül is vannak egységek, ám ennek a megfogalmazásához a latin nyelvtan nem kínált alkalmas fogódzót.

A megoldás és a tő fogalma a héber grammatikából érkezett. A héber grammatika (amely az arab átvétele) egy olyan nyelvleírasi modellt jelentett, amely a görög–latin hagyománytól függetlenül alakult ki. (Részletesen lásd az A/IV. fejezetben!)

Az arab és héber nyelvben három mássalhangzós gyökök vannak, ahol a szófajt és a másodlagos kategóriákat a mássalhangzók közé kerülő magánhangzók szabják meg. A gyököt az arab grammatikusok *ḥarf*-oknak, betűknek nevezték, az első radikalist *fā*-nak, a másodikat *‘ayin*-nak, a harmadikat *lām*-nak, az igék és névszók sematikus leírására használt *fa‘ala* (‘csinálni’) ige három gyökmássalhangzójának megfelelően. (A terminus a görög grammatika *sztoikheion* ‘alkotóelem, beszédhang, betű’ tükörfordítása. Az arab grammatika ugyan önálló fejlemény, de a terminológia és az anyag felosztása sokat köszönhet a görög hagyománynak, lásd Versteegh 1990). Az arab mintára, de héber terminológiával leírt grammatikákban a gyök neve *šoreš* ‘gyökér, származás’.³ A latinizált héber grammatikákban a név tükörfordítással *radix* lett. Ezzel egy új fogalom került be az európai nyelvészetbe. A *radix* is új terminus volt, de szinonimaként használták a gyökre a korábbi *primitivum*, *primogenium* szavakat is, amelyek korábban az alapszavakat jelölték.

Átértelmezve a héber fogalmat, más nyelvek leírásában *radix*nak kezdték nevezni a szónak azt a részét, amely mindennemű képzés és ragozás alapjául szolgál, lehet fiktív tő is. A XVII. században Németországban már általános volt a gyökfogalom. Ez a kor helyesírási kérdéseiben is nagy hangsúlyt kapott: a német helyesírás egyik alapelve lett, hogy a gyökök és a belőlük származó alakok egységét a helyesírásnak is tükröznie kell, ezért a képzett illetve ragozott formákat ugyanúgy kell írni, mint az alapformát. (A kérdésről részletesen ír Moulin 2004.)

³ A modern arab nyelvészetben a gyök, és részben a tő megnevezésére használják a *ğadr* (‘gyökér, gyök’) szót is, de valószínűleg éppen az európai nyelvészet hatására. Zsom Dóra levélben tett kiegészítése, köszönöm itt is.

Elterjed az a gondolat, hogy a gyökök jelentőségét az adja, hogy belőlük egész szóosztályok képezhetők szabályos és áttekinthető módon. Ezért a szavak helyett a gyököket kell szótárba szedni, ez a gyökészótárak készítésének alapgondolata. (Lásd például a főleg matematikával foglalkozó J. H. Lambertnél 1764, 2, § 129.)

A harmadik fontos lépés az, hogy érdeklődni kezdenek a gyökök hangalakja, felépítése iránt. Úgy vélik, hogy ezek fokozatosan épültek ki, a legegyszerűbb alak egy CV kapcsolat lehetett, ami egytagú elem volt, ezek kapcsolódhattak később többtagúakká. A XVII. században Philipp von Zesen minden szót egy ősi CV szekvenciából vezet le (*Wurzel*), elképzelése szerint eredetileg csak 4 C és 4 V volt, ezek az alakok később fokozatosan bővültek. (Minderről lásd Cser 2010.)

1. 3. A tő fogalma a magyar grammatikusoknál

A héber grammatika a magyar nyelveírásra sokkal nagyobb hatást gyakorolt, mint más nyelvekére. Mivel a latintól különböző kategóriák is szerepeltek benne, hivatkozási alapot és továbbfejlesztési lehetőséget kínált, segítségével vált felbonthatóvá a szóalak tőre és toldalékra. Maguk a szavak is a latinizált héber grammatika szavainak tükörfordításai: *radix* és *affixum*.

A *radix* fogalmának megjelenése tette lehetővé a tő felismerését. Először az igeragozásnál: egyöntetűen az ige kijelentő módú jelen idejű egyes szám harmadik személyű alakját nevezték *radix*-nak. Komáromi Csipkés György (2008. 167) ezt írja: „Az ige avagy az igei szó töve (*thema*) és gyöke (*radix*) a kijelentő mód jelen idejű egyes szám harmadik személy, ebből jön létre az összes idő, az összes mód, az összes személy, egyszerűen toldalékok hozzáadásával vagy a magánhangzók megváltoztatásával.” A *radix* és *thema* a magyar grammatikákban kezdetől özszemosódott, legtöbbször egymás mellett, értelmezőként állnak. Ugyanakkor más szinonim kifejezéseket is használnak. Komáromi szóhasználatára például jellemző, hogy héber grammatikájában (1654. 31) a gyökre vonatkozóan a *radix*, a *thema*, a *fons* 'forrás', az *origo* 'kiinduló alak' és a *primitivum* 'elsődleges' szavakat szinonimaként használja, amikor arról ír, hogy ebből kell levezetni az összes többi alakot: „Radix investiganda est prima origo, thema et fons vocis, a qua omnes aliae deducuntur” illetve „... primitivum ... vocaturque radix ...”, emellett a *pars prior verbi* 'az ige kiinduló része' kifejezést is használja. Egyes szerzők, például Pereszlényi (1682) és Tótfalusi (1697) különbséget tettek az abszolút és kötött tő (*radix*) illetve a paradigmát indító relatív tő (*thema*) között (ámbar ez a szóhasználat következetlen). Pereszlényinél például ezt találjuk: „Azokban az igékben, ahol a harmadik személy *ik*-re végződik, az *ik* levágásával egy fiktív harmadik személyt vegyél gyöknek (*radix*), mint *Játzom*, ludo, levágva az *m*-et és az előtte álló magánhangzót, *jázt* marad, ez utóbbi ugyan a jelentés szempontjából csonka harmadik személy, és az *ik* hozzátételével egészül ki: *jatzik*, ludít; de tőnek így kell venni” (2006. 187).

Az idézet arra mutat, hogy ez a felosztás még nem annyira elméleti megfontolásból, inkább praktikus alapon, a paradigma tanulását segítő szándékkal történt. Tsétsi viszont már arról ír, hogy a magyar szavak gyöke egy szótagos, és ez a héberrel rokon vonás. Példájában már megjelenik az abszolút tő fogalma is: „A tőszavak a magyaroknál legnagyobb részben egyszótagúak. Kitűnik ez legalábbis a testrészek neveiből, mint: *Fő, Fül, Száj, Fog, Kéz, Láb, Térd, Szív* stb. Így: *Ég, Föld, Nap, Hóld, Víz, Tüz, Hó, Köd, Hal* stb. És az igék: *árt, tart, üt* stb. Így a *tanít*ban a tő- vagy gyökhangok: *tan*, innen van a *tanítás*.” (1708. 4).

alulról 3. sor vége *Fő* – jó ez így? Nem tudom, mit kéne látnom, a Word-ben is ez van

2. A TOLDALÉK FOGALMÁNAK KIALAKULÁSA

2. 1. Klasszikus grammatika: a szó oszthatatlanságának elve

Láttuk, hogy a klasszikus grammatikában a szó oszthatatlan egység volt, a szóelem fogalma pedig hiányzott a leírásból. Ennek oka az volt, hogy a modellt flektáló típusú nyelvre (a görögre) dolgozták ki. A grammatikusok alapalakról, illetve a belőle leszármazott alakoknál végződésekről beszéltek. Ugyanakkor a különböző morfológiai műveletek leírása során különbség mutatkozott e szóvégzések kezelésében: míg az inflexiós morfémák felismerése teljesen hiányzott, a képzés leírása során közel jutottak a tő (*thema, primitivum* mint a képzés kiinduló alakja) és a képző azonosításához. Priscianus meglepően modern felfogásban tárgyalja a képzők azonosításához szükséges alaki és jelentésbeli kritériumokat: a képző kötött alakú, ugyanakkor a szó jelentését meghatározott jelentésben módosító, önállóan ragozható alakot létrehozó szórészlet (*syllaba*). Ilyen megfontolások alapján tett különbséget például az *uterque* ('mindkét') névmás két lehetséges besorolása közt: ha a *-que* kötőszó, akkor összetételnek értelmezhető, ha szótag, akkor képzett alaknak. (Minderről lásd Chapman 1999.)

Az agglutináló típusú nyelvek leírásában szükség volt a szóalak bontására. A tő fogalma, mint láttuk, a héber grammatikai hagyomány *radix* kategóriájából fejlődött ki. A toldalék fogalmának megragadásához a héber pronomén affixum nyújtott segítséget.

2. 2. A toldalékfogalom megjelenése: az *affixum*

Korábban már szó volt arról, hogy a héberben a személyes névmás, mint önálló szó, csak nominativusban létezik (pronomén *separatum*), egyéb eseteinek szerepét bizonyos ragok töltik be (pronomén *affixum*), amelyek névszóknál a birtokosra és a birtok számára, igéknél pedig a tárgyra, infinitívus esetén az ige személyére is utalhatnak. A névmás hozzátételét a főnévhez vagy az igéhez szóösszetételnek tekintette. A héber rendszer nem vág egybe teljesen a magyarral, mégis felszabadító hatása volt a birtokos személyjelezés és a határozott tárgy aszerző *pronomén affixum*nak nevezte. A *pronomén affixum* jelentősége azonban ennél is nagyobb, hiszen belőle kiindulva született meg a magyar nyelv leírásának egyik kulcsfogalma, az *affixum* vagy *suffixum* (toldalék).

Az *affixum* főnév (így, jelző nélkül) már a latin nyelvű héber grammatikákban is szerepel. Nicolaus Clenardus (1557. 56) már *affixumokról* ír, persze *pronomén affixumokat* érve alatta, és az elnevezést is megokolja: „... az affixum szón bizonyos névmásokat kell érteni, melyeket azért neveznek így, mivel sosem fordulnak elő önállóan, hanem mindig egy másik szó végéhez tapadnak.”

2. 3. Az *affixum* a korai magyar grammatikákban

A magyar nyelv vonatkozásában az *affixum* szóra már 1604-ből van adat. Keckermann Bertalannak Szenczihez intézett epigrammája szerint a magyar és a héber nyelv rokonságát: "...igazolják az igéhez kapcsolt és a névszóhoz kapcsolt toldalékok" (*affixa verbo iuncta, iuncta nomini*) – az epigrammát idézi Hegedűs (1958. 45–52). Szenczi nyelvtana az első magyar grammatika, amelyik az *affixum* szót főnévként használja, előtte Sylvester még csak *pronomen affixum*ról beszél. Telegdi (1990) rámutat, hogy a látszólag apró névváltozás (az *affixum* szó jelzőként használt melléknévből főnevesül) mélyreható szemléletváltást tükröz: immár nem a kategórianév, a *pronomen* a megnevezés alapja, hanem a toldalékjelleg, a szóalakban elfoglalt hely (a *pronomen affixum* kifejezésben az *affixum* szó jelzőként állt). Ez már nagy lépést jelent a morfológiai szemléletű elemzés felé, hiszen egyazon szó egyes alkotórészeinek külön jelentést kellett tulajdonítani. A magyar nyelvtudomány-történetben eddig is ismert volt (Melich 1908. 30), bár nem kapott elég figyelmet az a gondolat, hogy a toldalék fogalma a héber grammatika nyomán alakult ki a XVII–XVIII. századi magyar nyelvészeti irodalomban.

Az *affixum* fogalom helye és további fejlődése kapcsán leegyszerűsítve a következőképp foglalhatjuk össze a szerzők vélekedését:

1. A *pronomen affixum* igékhez és főnevekhez is kapcsolódhat. Főneveknél a birtokos személyjeleket, az igéknél a határozott tárgyas igeragokat és/vagy az infinitivus személyragjait nevezték így. A közös jelentésmozzanat az, hogy a *pronomen affixum* személyre utalást tartalmaz (birtokosra vagy az ige tárgyára).

2. A megnevezésben a névmási eredetet, a személyre utalást vagy névszóknál a birtokos jelleget emelik ki: *suffixum/affixum pronominale* (névmási toldalék), *affixum personale* (személyes toldalék), *affixum/suffixum possessivum* (birtokos toldalék – Szenczinél az infinitivus ragja is), *nomen possessivum* (birtokos személyjeles névszó) stb. A szerzők a toldalék megnevezésénél a szófaji eredetet, a toldott szóalak megnevezésénél pedig a funkciót emelték ki a névvel.

3. A névszóknál hangsúlyozzák, hogy a pronomennel ellátott alak minden esetben ragozható. Külön feltüntetik a *pronomen affixum* nélküli alakot (*status absolutus, forma absoluta*) és a *pronomen affixum* os alapot (*status affixus*).

4. A grammatikákban megjelenik a jelző nélküli *affixum* szó is, elsődlegesen 'birtokos személyjel' értelemben.

Később mindenféle toldalék neve lesz, de ezt az értelmezést formálisan nem definiálják: a definíciókban, táblázatokban mindig csak a latinizált héber grammatikából átvett értelmezések szerepelnek. A latin nyelvű magyar grammatikairódalomban az *affixum* mindvégig elsődlegesen birtokos személyjelet és határozott tárgyas igeragot jelent. Még a XVII. század elején is ezt írja Tsétsi: „A tudós férfiak bizonyossága szerint a magyar nyelv szoros rokonságban van a héberrel. ... részint a mindkét nyelvben ugyanazt jelentő szavak alapján, részben a névszókhöz toldott *affixumok* [birtokos személyjelek], az igékhez toldott *affixumok* [tárgyas igeragok] és az előjárókhöz toldott *affixumok* [ragos személyes névmás] alapján, részben egyebek alapján” (2009. 19).

A következőkben nyomon követem az időben egymás utáni régi magyar grammatikákban az *affixum* értelmezését, a toldalékolás eszméjének megjelenését, részletesebben kitérve Sylvester, Szenczi, Pereszlényi és Komáromi felfogására.

Nem maradt ránk olyan magyar nyelvtan, amelyik csak a latinra támaszkodva kísérelte volna meg leírni nyelvünket. Már az első ránk maradt grammatika, Sylvester nyelvtana (1539) is erőteljes héber hatást mutat. Sylvester (1989. 40) is megkülönböztet különálló és kapcsolt névmást: „Ismerje meg a gyermek, hogy akárcsak a héberben, a magyarban is más a szavakhoz tapadó névmás és más a külön álló névmás. Pronomen affixumnak nevezzük azokat, melyek más szavakhoz tapadnak, s magukban nem fordulnak elő. Pronomen separatum a neve azoknak, amelyek a mondatban magukban megállhatnak, és nem alkotnak egy testet valamely más szóval. A pronomen affixumok igékhez és névszókhoz kapcsolódnak.” A névszóknál a birtokos személyjeleket és az eredményhatározó ragját érti rajta, igéknél pedig második és a harmadik személyű tárgyra utaló igeragokat. Magyarázatot legfeljebb az igényel, hogyan került a rendszerbe az eredményhatározó ragja. A rendszer megteremtésekor valószínűleg Sylvester is a tárgyas ragozás paradigmájának és a birtokos személyjelek sorának szembeszökő hasonlóságából indult ki. Ebbe jól beleillett, hogy az elbeszélő múlt egyes szám harmadik személyű kijelentő módú végződése közül az *-a/-e* (*monda, teremte*), azonosnak mutatkozott a harmadik személyű birtokos személyjellel (*at't'a, gyermeke*). Az elbeszélő múlt másik végződése *-á/-é* (*mondā, teremte*) a rendszer szimmetriáját kereső Sylvestert tévesen arra indította, hogy a névszóknál az eredményhatározó ragját is pronomen affixumnak nyilvánítsa (*barāttā, emberre lűn*). Ebben a grammatikában tehát a pronomen affixum értelmezése a héber minta keretein belül marad.

Sylvester még csak *pronomen affixum*ról ír, Szenczi nyelvtanában (1610) már megjelenik az *affixum* szó. A birtokos személyjeleket ő is a személyes névmás hozzátételéből származtatja (2004. 139): „Az *enyém, tied, övé*, többesben *enyéim* stb. névmással (*affixa pronomina*) toldott szavak ragozásáról: Az egyes szám első személyű hozzátoldott névmás jele az *m, am, om*, többes számban *im*; egyes szám második személyben *d, ad, od*, többes számban *id*; egyes szám harmadik személyben *a, ja, va*; többes számban *i, ai, oc*. Ilyen birtokos végzések (*terminationes possessivae*) találhatóak e névmások végén is, egyes számban *ővé, ipsius*; *Tiéd, tuus, a; enyim, meus, a, m*; többes számban *ővé, tiéte, miénc*. Ezeknek a szócskáknak az első sótagja kiesik a hozzátoldás (*affixio*) során, illetve a toldott névszó elé kerül; végül pedig a *nac* névragozásban az *é a*-ra változik, mint *ő fája* azaz *fa-ővé, lignum ipsius*; *Te fád* azaz *fa tied, Lignum tuum*; *En fam*, ahelyett, hogy *fa-enyim, Lignum meum*.”

A birtokos személyjel effajta eredeztetése magyarázza azt is, hogy szinte minden szerző a grammatikai példákban a magyar birtokos személyjeles alakokat latinra fordítva a birtokos névmást vagy a személyes névmás genitívusát hátulról és kötőjellel kapcsolja a szóhoz: Szenczinél például: „*Húgod, soror-tua minor natu; Nénéd, soror-tua maior natu*” (1610. 43), *Megváltóm, redemptor-meus* (1610: 41), *Ló, lova, equus-eius* (1610. 60)” és „*mind nénnye bátyja elég rést, & soror-eius & frater suus satis piger*” (1610. 167) stb. A kötőjeles megoldás a magyar szó toldott jellegét hivatott érzékeltetni, az eredeti latin szövegekben sehol sincs ilyenkor kötőjel.

Sylvesterhez képest új, hogy Szenczi az infinitívus ragjait is ugyanilyen affixumnak tartja, ezért ezeknek a neve is: *affixa possessiva* (birtokos toldalékok – 1610. 102, 124 és passim). A magyar grammatikairodalomban egyébként a birtokos személyjelek ilyen származtatása a későbbi szerzőknél is közkeletű, a megfogalmazás és sokszor a példák is zavartalanul vándorolnak a művek között.

A határozott tárgyias igeragozást Szenczi ugyan egyszerűen *secunda coniugation*nak nevezi, de feltételezhetjük, hogy ő is pronomen affixumoknak tartotta ezeket a ragokat.

Szenczi újdonsága az is, hogy a határozóragok neve is *affixum*. Ez a megnevezés már az *affixum* szó használatának kiterjesztéséből ered, és a későbbi szerzőknél egyre szélesebb körű. Egyrészt az *affixum* szót más toldalékokra is kezdik használni (mindenféle igeragra, határozóragokra, többesjelre). Sokszor persze nehéz eldönteni, hogy toldalék-fogalomról van-e szó az adott helyen, vagy csupán a szóalak egy részének a helyét jelölik így.

A kategorizálási bizonytalanságot mutatja az is, hogy az *affixum* nem uralkodó megnevezés, a főnévi alak mellett ugyanúgy van melléknévi (*affixus*) vagy igei forma (*affigere*) és gyakran szinonimák is: *terminatio* ('végződés'), *coniunctus*, *suffixus* ('toldott'), *addere* ('hozzáadni'), *assumere* ('felvenni') stb.

A pronomen *affixum* és az *affixum pronominale* mintájára megjelennek más kételemű megnevezések is. Az egyik elem a toldalékjellegre utal, a másik arra, hogy a latinban milyen szófaj szerepét tölti be a magyar toldalék. Az *affixum/suffixum* főnév gyakran kap jelzőt: *adverbiale suffixum* ('határozói toldalék'), *suffixum praepositionale* ('előljárói toldalék'); vagy fordítva, a latin kategóriánév mellé illesztik az *affixus* melléknevet, mint *praepositio affixa* ('toldott előljáró'). A kétféle megoldás inkább stilisztikai változat, akár egy lapon is váltakozhatnak.

A névszói toldalékos alakok leírása során Szenczi (1610. 48) kísérletet tett arra, hogy többféle toldalékot is valamiféle egységes név alatt kezeljen. Sajátságos módon ezt az esetrendszer keretében kívánta elhelyezni. A magyar határozóragok (és általában többféle névszói toldalék, sőt névutó) besorolására a latin *ablativus* átértelmezését használta fel, kijelentve, hogy az *ablativus* a toldalékok esete (*casus affixorum*). (Lásd részletesebben a B/1. 2. 3. pontban.) Szenczi nem csupán az esetragokat nevezte *ablativus*nak, hanem általában véve a névszói toldalékokat (1610. 258, 273–6).

A Szenczit követő szerzőknél az *affixum* szó használata további toldalékokra terjed ki. A Szenczi-grammatikát kivonatoló Kövesdi így fogalmaz: „Az előljárók a magyarban a névszók után állnak, emiatt toldalékoknak (*suffixa*) is nevezhetnénk őket (1686.29).” Komáromi Csipkés György a *Hungaria Illustrataban* így foglalja össze az erősen héber hatást tükröző rendszert: „Az affixumok vagy suffixumok háromfélék. 1. Névszóiak avagy névmásiak 2. Igeiek 3. Partikula jellegű affixumok ... A névszóiak az el nem választható csonka toldott névmások. ... A névmási affixumok toldatnak 1. akár teljes névszókhoz, mint *népem*, *néped*, *népe*, akár nem teljes névszókhoz, mint *magam*, *magad*, *maga*, *Enyim*, *Tied*, *Övé* 2. Igékhez, mint *fzeretem*, *fzereted*, *fzereti* 3. Partikulákhoz, mint *általam*, *általad*, *általa*, *Bennem*, *benned*, *benne*” (1655. 64). Úgy tűnik tehát, hogy elődeihez hasonlóan Komáromi is névmási affixumoknak tartotta a birtokos személyjeleket és a határozott tárgyias igeragokat. A névszóknál egyébként a birtokos személyjelen kívül például a többesjelet is *suffixumnak* nevezi. Igei affixumon érti általában az összes igei ragot és jelet: „Az ige avagy az igei szó töve és gyöke a kijelentő mód jelen idejű egyes harmadik személye, ebből jön létre az összes idő, az összes mód, az összes személy, egyszerűen toldalékok hozzáadásával vagy a magánhangzók megváltoztatásával (2008. 153).

Pereszlényinél az *affixum* már mindenféle toldalék neve lehet. A névszóknál utalhat a birtokos személyjelre (1682. 40, 129), határozóragra (1682. 143, 150), a többes szám

jelére (1682. 70). Az igéknél lehet mindenféle személyrag megnevezője (1682. 75, 115, 116), igeképző. A szóhasználat azt mutatja, hogy Pereszlényi korára a toldalék fogalma természetessé vált a nyelvi leírásban.

2. 4. Az affixum elméleti megítélése és szóelemzés a grammatikák gyakorlatában

A toldalékok státuszának elméleti megítélésében azonban bizonytalanok a szerzők (ha egyáltalán szólnak a kérdésről). Azok a toldalékok, amelyekkel kapcsolatban ez a kérdés többnyire felmerül, a birtokos személyjelek és a határozóragok. Fent láttuk, hogy az *affixum pronominaléval* (birtokos személyjellel) toldott alakot héber mintára egy névszó és egy névmás összetételének értékelték. Hasonlóképpen a határozóragokat (illetve a latinus esetrendszeren kívüli részüket) egy névszó és egy praepositio összetételének tekintették. Ez az elgondolás azonban sokáig nem jutott el a definíció szintjére, a művekben az összetett szavak definíciója a szokásos latint ismétli meg. Szenczi például a nyelv-tan egyik helyén (2004. 285) leszögezi: „Összetett szó az, amely több egyszerűből áll össze, mint a *meg* és a *lát*-ból *meglát*, *pervidet*: az *el*, a *be* és a *megyec*-ből *elbemegeyc*, *introeo*. Egyszerű az, amely jelentésem részre nem osztható, mint *Ur*, *úri*, *urafüg*, *Dominus*, *dominicus*, *dominium*.” A gyakorlatban azonban az elemzések során a szerzők kénytelenek voltak valamilyen magyarázattal szolgálni. Jobb híján a meglevő latin terminust (*compositio*) használták, nem a hagyományos szóösszetételre, inkább egy szón belül markánsan elhatárolható részre utalva.

Ezért a *compositio/composita* szónak szinonimái is vannak, felváltva használják a *composita/coniuncta/affixa* jelzőket. Nézzünk néhány példát!

Szenczi, aki a birtokos személyjelet a névszóhoz toldott névmásnak tekinti, a birtokos személyjellel ellátott névszót *compositának* nevezi (1610. 149). Máshol ugyanebben az értelemben *nomina coniuncta* (1610. 160, 162), vagy *voces affixatae* szerepel (1610. 144). Vagyis a *composita* jelző itt nem szakszó klasszikus értelemben, inkább a 'hozzátoldás' jelentésű többi szó szinonimája. Ugyanakkor *affixum* a neve a határozóragoknak is, így aztán a birtokos személyjeles névszó határozóragos alakjának megnevezésében kénytelen a 'toldalék' két szinonimáját is használni a kétféle toldalék (birtokos személyjel és határozórag) elkülönítésére: *affixa ad nomina coniuncta*, szó szerint: toldott (*coniuncta*) névszókhoz járuló toldalékok (*affixa*) (1610. 75a).

A vonzatokról szóló részben a magyar határozóragoknak latin előjárókat feleltet meg, egy helyen pedig a határozóragos formákat is *compositiónak*, összetételnek nevezi. A grammatika szintaxis részében, ahol a szintaxist szokásosan egyeztetésre és vonzatoakra osztva tárgyalja, az egyeztetésnél a megszokott szó szerkezetbeli egyeztetésen kívül (*convenientia separata*) megemlíti a szavakon belüli egyeztetést is (*convenientia coniuncta*) és ezen belül érinti a magánhangzó-illeszkedés néhány kérdését is. A szövegből (1610. 160) világos, hogy Szenczi a felsorolt alakokat több szóból álló szóösszetételnek tekintette, amelynek tagjai azonban már összeolvadnak. A példák a főnevekhez kapcsolt birtokos személyjeleket illetve igekötőket és határozóragokat mutatnak be, vagyis Szenczi terminológiájával pronomeneket illetve praepositiókat.

Geleji Katona István *Magyar Grammatikáskájában* (1645) már a képzős szavakat is *compositumoknak* nevezi. Fosztóképzős példa: „Némelly, a'vagy egybe'-tétetett tagado fajok, egy igével mondathatnak ki, noha a' kOz'fég nem él vélek. Mint: *Hafonloitan*, *egyenlőtlen...*” (1645. B3v). Az összetett szók helyesírására hozott példák közt is találunk

képzős alakot: „A *compositumok*ban a *simplexe*ket az írásban, egy lineátskával kell megfzaggatni. Mint: *Mind-nyájjan*, ... , *fok-adalom*...” (1645. B3v).

Pereszlényi az összetett névszók definíciójában azt mondja: „Egyszerű névszók azok, melyek a birtokos névmások és a latin előjárókat kifejező toldalékoktól eltekintve nincsenek összetételben. Az összetettek két olyan részből tevődnek össze, melyek külön-külön is meghatározott dolgokat jelentenek ... Némelyek egy előjáróból és egy névszóból állnak, mint *által-menés*, *transitus*” (2006. 101). Az elválasztás szabályait taglalva a határozóragokat külön szótagba választja, mert: „Összetett szavak elválasztásában az összetétel részei együtt maradnak, mint *bor-ért*, pro vino; *vidd-el*, aufer; *mindhalál-ig*, usque ad mortem; *A-nya-fzent-egy-ház*, Ecclesia.”(a *Supplementum* számozatlan 13. oldalán).

A Pereszlényi–grammatikában rendszeresen előfordulnak a szóalakokat toldalékokra bontó, és a toldalék jelentését is közlő elemzések: „az *éj* főnév két toldalékot kap, az első a *jel*, azaz a *vel*, mint *éjjel*, a második az *ig*, mint *eijel-ig*, usque ad noctem” (2006. 349).

Máshol a *-stól* ragot bontja fel a szerző: “Bármely magyar főnévhez tedd hozzá az *as* vagy *os*, *ős* melléknévi végződést ...és add mellé a *tol* vagy *tól túl* határozói végződést. Így a *ló equus* szóból csinálj *lovas-t*, ehhez tedd a *tol* végződést, ez lesz: *lovastol*” (2006. 389).

A szóelemző írásmódot érvényesítő ortográfiákban, Tótfalusinál (1697) és Tsétsinél (1708) a *tő* és a toldalék elkülönítése már teljesen nyilvánvaló, definiálják és szabályokban is megfogalmazzák. (Részletesen a következő fejezetben lesz szó róla.)

3. A SZÓELEMZŐ¹ ÍRÁSMÓD ELVÉNEK KIALAKULÁSA

Bevezetés

A következőkben a magyar helyesírás egyik meghatározó alapelvének, a szóelemző elvnek a kialakulását követem nyomon. Alapfeltevésem szerint, mivel a szóelemző írásmód a tő és a toldalék felismeréséhez kötődik, így az írásmód megjelenését a morféma fogalmának kialakulása alapozza meg a magyar grammatikairodalomban. Úgy vélem továbbá, hogy a szóelemző írásmód első megjelenésekor, Geleji Katona ortográfiájában (1645) tapasztalható „túlkapások” (pl. a *jőv/z* ill. az *embervel* típusú alakok) oka a morfémák kikövetkeztetett alapalakjának állandó formában való megjelenítésére törekvés, amit a későbbi szerzőknél kiegyensúlyozottabb álláspont vált fel.

Vizsgálatom nem a tényleges írásgyakorlatra irányul, hanem a korai, XVI–XVII. századi magyar grammatikák és helyesírási munkák szabályozó és értelmező elveire és példáira. Nem foglalkozom sem a szóelemző írásmód felekezeti kötöttségeivel, sem tényleges elterjedésével, sem a Révai–Verseghy vitával, hanem csak a szóelemzés elvét meg-alapozó grammatikatörténeti vonatkozásokkal, és a szóelemző írásmód elveinek korai kifejtésével. Tekintettel arra, hogy a magyar grammatikairás történetében erős német befolyással számolhatunk, azt is kerestem, vannak-e a kortárs német ortográfiák példái és megnyilatkozásai közt a magyarral párhuzamos jelenségek. A korai német helyesírás kérdéseinél Claudine Moulin részletes összefoglalójára (2004) támaszkodom. Moulin cikkében hosszabb hasonmás szemelvényeket közöl a XVI. és XVII. századi német grammatikákból és ortográfiákból, így német példáimat ezek alapján és a grammatikák eredeti helyesírását megtartva közlöm.

A fejezet a következőképpen épül fel: az első részben a kiejtés szerinti és a szóelemző írásmódot hasonlítom össze, azután a szóelem fogalmának megjelenését kísérem végig a magyar grammatikai irodalomban, végül pedig a szóelemző írásmód példáit és elveit mutatom be Geleji Katona (1645), Tótfalusi (1697) és Tsétsi (1708) ortográfiáiban.

A magyar helyesírás történetére vonatkozóan igen gazdag szakirodalom áll rendelkezésünkre: átfogó képet rajzoló munkák (Kniezsa 1959), egy-egy korszakról (pl. Molnár 1963), egy-egy helyesírási területről (pl. Keszler 1995), és egy-egy szerző helyesírásáról (pl. Balázs 1959, Molnár 1963, Korompay 2009). A korai magyar grammatikák helyesírását részletesen bemutatja Szathmári (1968). A magyar helyesírás történetének kutatási eredményeit összefoglalóan, rendszerezve találjuk Korompaynál (2003).

---

¹ Ebben a fejezetben is (a modern kategorizálás visszavetítését kerüendő) a *szóelem*, *szóelemző* kifejezések szerepelnek *morféma*, *morféma alapú* helyett. Ugyanakkor megjegyzem, hogy a felhasznált német nyelvű szakirodalomban a szintén XVII. századi ortográfiákkal kapcsolatban a *morphematische Prinzip* kifejezést használják.

3. 1. A kiejtés szerinti és a szóelemző elv a helyesírásban

A helyesírásra vonatkozó első szabályozások a grammatikákban és ortográfiákban jelentek meg. A grammatikairás kibontakozását már az első ránk maradt nyelvtanok előtt hosszú folyamat előzi és alapozza meg. Ez a népi nyelvek emancipálódásával függ össze, avval, hogy a népnyelv megszűnik pusztán a latintanítás segédnyelveként funkcionálni. A kibontakozó kodifikáció, amely a grammatikairás mellett a helyesírási szabályozást és a lexicográfiai tevékenységet is érinti, több tényező együttes hatására vezethető vissza. A szellemi hatások közül a legfontosabb a reneszánsz, amely a nyelvek megítélésében két változást hozott: egyrészt a klasszikus nyelveket illetően a középkori latin helyébe ismét a klasszikust ültette (megmerevítve ezzel), továbbá a Bibliát annak eredeti nyelvein kívánta megismerni, így beemelte a hébert és a görögöt is a tanulmányozandó nyelvek közé. Másrészt a reformáció az anyanyelvű bibliaolvasás elterjesztésével és annak kimondásával, hogy minden nyelv méltó arra, hogy dicsérjék rajta az Urat, fontos lépést tett az anyanyelv értékének emelésére. Ennek kapcsán születtek meg a bibliafordítások, számos kérdést vetve fel e nemzeti nyelvekkel kapcsolatban (presztízsváltozat, egységesítés, leírási kérdések).

Az egyéni, anyanyelvű bibliaolvasás a reformáció fontos célkitűzéseként az anyanyelvű olvasástanítás programját is magával hozta. Ennek lenyomata az ortográfiák mellett az ábécét tanító könyvek elterjedése (pl. Szönyi Nagy 1695). A technikai újítások, azaz a papír használata a pergamen helyett, és a betűváltó nyomtatás, amely a szöveget tömegtermékként állította elő, szintén az egységesítés irányába hatottak. Ehhez járult a nyomdászat törekvése arra, hogy az általuk előállított könyveket az egész nyelvterületen értékesíthessék. (Közismert példa Sylvester Újtestamentum-fordítása, amely kirívóan nyelvjárásias jellege miatt nem tudott elterjedni.) A világi ismeretek elsajátításának igénye létrehozta az anyanyelvű iskoláztatást. Az idegen ajkúak nyelvtanításához szintén szükség volt az anyanyelv szisztematikus leírására. Első nyelvtanaink előszavukban szinte kivétel nélkül a külföldi, nem magyar anyanyelvű diákok és felnőttek magyarra tanítását jelölik meg célul.

A magyar nyelv az első grammatikák megjelenésekor már hosszú, sok évszázados írásbeliséggel rendelkezett, amelyben többféle helyesírási, ezen belül hangjelölési megoldás is szerepet kapott (Korompay 2003). A kódexekben alkalmazott megoldások, a kancelláriák írásgyakorlata, az iskolai tanítás hosszú hagyományt teremtettek a helyesírási kérdésekre adott válaszok terén. Az íródeákok gyakorlatában már korán megfigyelhető a törekvés a kirívó nyelvjárásiaságtól mentes, általánosabb érvényű nyelvhasználatra. A XVII. századra az említett tendenciák következtében már felmerül az igény az egységes, nyelvjárások feletti, normatív helyesírásra.

3. 1. 1. Fonematikus írás. A teljes szóalak mint alapegység

Egy nyelv írásbeliségének kialakításakor az első fázis a kiejtés rögzítése. Ennek legfejlettebb foka az, amikor egy (jelentésmegkülönböztető) hangnak egy betűjele van. A magyar nyelvű szövegek leíróinak különös nehézségekkel kellett megküzdenie, tekintve, hogy a hangállomány a latintól különböző hangokat is tartalmazott. A Huszita Biblia után az első következetesen egy betű – egy (jelentésmegkülönböztető) hang jelölési elvet alkalmazó munkánk éppen Sylvester 1539-es grammatikája, amelyik időben egybeesik és kölcsönhatásban is van Dévai 1549-es ortográfiájával (Korompay 2003, Balázs 1959).

A fonematikus írás definíció szerint azt jelenti, hogy csak a nyelvi rendszer szempontjából jelentős különbségek kerülnek rögzítésre, az írás eltekint mind az egyéni realizációtól, mind a nem egyéni szintű, de a rendszer szempontjából irreleváns fonetikai különbségektől. A következő fonematikus írásnak tehát rendszerező, és a különbségeket a rendszer szempontjából mérlegelő szerepe is van, az írás ugyanis értelmez és orientál. Ugyanakkor a helyesírás a nyelv egységesítéséhez is hozzá tud járulni. Német nyelvterületen például, ahol a dialektusok nagy, akár a megértést megnehezítő távolságban álltak egymástól, az írás a nyelvjárások feletti Hochsprache kialakításának eszköze is volt (Moulin 2004. 39). A magyar nyelvjárásoknál ilyen mértékű távolság nem volt, mégis például Abádi Benedek írásrendszere olyan mellékjeles betűket alkalmazott, amelyeknek nyelvjárástól függően többféle olvasata lehetett. (Részletes elemzését lásd Kórompay 2003. 586.)

A fonéma fogalmát (noha a terminust nyilván nem használják) a korai grammatikákban két oldalról is megközelítik. Az egyik megközelítés a magasabb egység, a szó felől indul: a betű szerepe itt az, hogy olyan hangot jelöljön, amelyik képes jelentésbeli különbséget létrehozni két szó között. A korai grammatikákban teljesen közönséges olyan szópárok szerepeltetése, amelyek csak egy hangban térnek el, de más értelműek, vagyis olyan minimális párok, oppozíciók, amelyeket majd az 1930-as években a prágai fonológiai iskola használ a fonéma fogalmának megalkotásához. Magyar munkákban ezek a különbségtételek szinte mindig a mellékjeles és a mellékjel nélküli betűvel írt magánhangzó-párok esetében jelentkeznek. Sylvester (1539) példáiból: *orom – öröm, korom – kóróm, hus – hús* stb. De Szenczi is arról ír grammatikájában, hogy az *a* és az *á* különbsége fontos a magyarban: „... a legkisebb hosszúságbeli eltérés is megváltoztatja a szó jelentését. ... Innen van, hogy a mi gyerekeink gyakran nevetik az idegen iskolásokat, akik hibásan éneklék ezt: *Nagy hálákat adoc az én Uramnac*, ami helyesen ejtve azt jelenti: *Magna grates reddo Domino meo*. Elmosódottabban és röviden ejtve a szót: *halakat*, akkor pedig azt jelenti: *Magnos pisces dabo Domino meo*” (2004. 95, 97). Geleji Katona a *Magyar Grammatikáskában* hasonló példákat hoz: „Az accentufojok a’ Magyar nyelvben olly *szűkfégejek*, hogy azok nélkül fok azon *bőűkből* álló *fzok* értelemvel egy-máftól meg nem különböztethetnének, s’ pronuciatuojok-is igen kétféges lenne, min-néművek imezek: *Számára, fszámára; vágy, vagy; ágy, agy; vár, var ...*” (1645. A4v).

A fonéma másik megközelítése az alacsonyabb szint felől történik, úgy, mint pozíciótól függő változatok közös jele. Tótfalusi Kis Miklós a *Ratiocinatióban* (1697) arról ír, hogy a magyarban az *n* hangnak *g* vagy *k* előtt a többitől eltérő változata hangzik, amelyet azonban nem jelölünk külön jellel. „Ha pontosan úgy akarnók leírni a szavakat, ahogyan mondjuk, akkor egy olyat sem írhatnánk le helyesen, amelyben *az n* után *g* vagy *k* következik, pl. *engem, ángolna, miénk, mankó* stb. mert e szavak ejtésében soha nem *n* hangzik ...” Vagyis hiába van érzékelhető különbség, mégsem írjuk külön betűvel, hiszen nem képez megkülönböztető egységet a nyelv számára.

A kiejtés szerinti írásmód első korszakában az írásmód elvének hatóköre a teljes szóalak. A szóalak hangjait rögzíti, függetlenül attól, hogy azok valamilyen morfológiai művelet eredményeként jöttek-e létre. A XVII. század közepéig ez az írásmód volt az uralkodó a magyar munkákban. Ennek az időszaknak a programszerű megfogalmazása Szenczinél található meg: „Amilyen az írás, olyan a kiejtés” (2004. 31). A grammatikai gondolkodásban ekkor már kezdett kialakulni a szóelem fogalma, de az írásmódot ez egyelőre nem befolyásolta. Maga Szenczi is felismeri, hogy a magyarban a szóalakok

tovább oszthatók, vannak toldalékok, de az írásban a szó elemeinek határát nem tartja fontosnak megjeleníteni.

3. 1. 2. Morfematikus írás. A szóelem mint alapegység

A nyelvi tudatosság magasabb fokán az írásnak egy új funkciója is kialakul, mégpedig a szón belüli egységek megragadása és tudatosítása. Ez az új alapelv a szóelemző írás. A kiejtés szerinti írásmódot ez az írásmód számos esetben keresztezi, nyelvtípustól függően más és más pontokon. A flektáló nyelvek esetében, ahol a szó változatokban létezik, az írásmód az eredeti alak megőrzésének eszköze. Így a német helyesírásban a morfematikus elv három fő megjelenési területe az umlautos *ä*, *ö* és *ü* betűk alkalmazása ott, ahol a töben *a*, *o* vagy *u* volt, a szóvégi explozívák egyöntetű írásának kérdése és a kettőzött mássalhangzók megtartása mássalhangzó előtt (Moulin 2004. 41 skk.). Agglutináló nyelveknél, így a magyarban az elv elsősorban a szóelemek határán (tulajdonképpen: a morfémahatáron) végbemenő fonetikai változások **nem** jelölésében mutatkozik meg. A szóelemző írásmód ebben az esetben tehát felülírja a kiejtés szerinti, pontosabban: a szó szintje helyett a szóelem (morféma) szintjére szorítja vissza. A morféma kevésbé kézenfekvő nyelvi egység, mint a szó, tehát alkalmazása elvontabb gondolkodást feltételez. Az, hogy az írás a szóelemet tükrözi a teljes szóalak helyett, összefügg azzal, hogy az olvasási szokások is megváltoznak: a szöveget az eddig uralkodó mód, a több szereplőt feltételező felolvasás és meghallgatás helyett mostantól inkább egyénileg, néma olvasással fogadják be. Azaz a befogadás auditív helyett vizuális úton történik. Ennek az olvasásnak a segítője a szóelemző helyesírás: az írásban a szóalak mint szóelemek egymásutánja jelenik meg, az írás értelmező szerepével segít felismerni a szóelemeket, és például különbséget tenni azonos hangzású, de más jelentésű alakok közt. Mindez jól illeszkedik a grammatikák sokszor hangoztatott célkitűzéséhez, vagyis a külföldiek nyelvtanulásának megkönnyítéséhez.

Az első ránk maradt 1539-es grammatikában, Sylvesternél mindkét írásmód megjelenik. Általánosságban nála a magyar szavak írásmódja a kiejtést követi. Kiejtés szerinti írja a részleges hasonulásokat (*elualtoftatta* –1989. 95) és az összeolvadásokat (*ġereccz*, *ġeretűk*), még akkor is, amikor ragozási sorban következnek (*ġeretek*, *ġereccz*, *ġeret*) tehát a sor adta analógia vezethetne a többeli *t* megtartásához.

A szóelemző írásmód Sylvesternél a határozott névelő kapcsán, Dévaival folytatott vitájában jelenik meg. (Lásd erről Korompay 2003. 585.) Sylvester nem támogatja Dévai javaslatát az *ab barat*, *ad doctor*, *af farkas* stb. írásmódra, szerinte „a névelő utolsó betűjét mindig *z*-nek kell írni” (1989. 33). Különösen lényeges, hogy Sylvester a szabályt általánosabb elméleti megfontolásokkal támasztja alá. Első érve, hogy a nyelvszókást nem követni kell, ha az hibás, inkább orvosolni. Továbbá az *ab*, *ac*, *ad* stb. szócskáknak ilyen formában, főleg összetételen kívül nincs értelmük. Ez utalás Dévai egyik érvére, aki szerint a latin igekötők is hasonulnak írásban, Sylvester viszont rámutat, hogy a magyar névelő nincs összetételben a szóval, ráadásul a latinban is a praepositio csak igekötői minőségében hasonul, előljáróként nem. Végül pedig Sylvester szerint az írásnak nem kell követnie a kiejtést, mert a kiejtésben lehetnek változatok, az írás rendszerének viszont állandónak kell lennie, amint ez más nyelvek írásmódjában is van. Korompay (2003) szerint az *az* helyesírásának kérdésében vallott szóelemző álláspont talán nem független attól, hogy a sok tekintetben hasonló morfológiai viselkedésű *-val/-vel* ragot

sohasem találjuk nála hasonult alakban (A kérdés mérlegetésénél persze az északkeleti nyelvjárások nem hasonló *-val/-vel* ragos nyelvmélékeit is tekintetbe kell vennünk.)

3. 2. A szóelemző elv

3. 2. 1. A szóelemző elv német párhuzamai

Sylvester fentebb idézett érvelését a névelő helyesírásáról azzal zárta, hogy más nyelvek helyesírása sem követi mindenben a kiejtést. Erre példákat hozott a héberből, a görögből, és utalt rá, hogy ez az olaszban és hallomása szerint a németben is így van.

A XVI. századi német grammatikákban és helyesírási munkákban ekkor már valóban megfogalmazódott az egységes és a kiejtést nem mindenben követő írásmód igénye. (Így Frangk 1531-ben már az egész német nyelvterületre érvényes, egységesítő írásmódot kívánt.) Noha még többségben voltak a kiejtést követő munkák, megjelentek a szóelemző írásmód csirái is. Ez egybeesett azzal, hogy ebben az időben mentek végbe bizonyos hangváltozások, amelyeket már nem követett a korábbi, kiejtés szerinti írásmód. Majd az eredetileg tehát fonetikai alapon létrejött írásmód új magyarázatot kapott a morfológiai szempont megjelenésével, mintegy remotiválódott (Ruge 2005). Az egységes írásmód később kiterjedt az egész nyelvterületre, és (legalábbis írásban) a nyelvi egység egyik biztosítója lett.

Ez az új típusú írás a szóelemet két oldalról is megragadta: egyszerre szolgálta a szóelem azonosítását és elkülönítését. Az első értelmében az alapszavak és a belőlük származó szavak írásmódjának meg kell egyeznie, még akkor is, ha a többeli hang az inflexió vagy deriváció következtében átalakult. A másik oldalról ez az írásmód, amely a tőszó betűit őrzi, lehetőséget ad arra, hogy a kiejtésben azonos, de más tőből származó szóalakokat az írás szétválassza. Albertus, az egyik első német grammatikus ezt írja (1573): „In quibusdam tamen paucis diversae dictiones per *â* & *e* notantur ... *die vätter*, patres, hinc differt vocula *der Vetter*, ita se invicem patrules consobrini et amitivi vocant” (idézi Moulin 2004, 47.) J. R. Sattler *Teutsche Orthographe* című munkájában ezt írja (1607. 35): „Wägen mit der Wag/ mit dem *â*/ und weg/ weiter weg mit dem *e*” (idézi Moulin 2004. 56). A korai német grammatikák rendre homofón listákat tartalmaznak, amelyeket írásban különböző szavakból állítanak össze. Ez az írásmód tehát képes volt a szóalakokat mint morfológiai műveletek eredményét tekinteni, vagyis a kiejtés mellett a létrejöttüket is figyelembe venni. Ezek a kérdések végigkísérték a XVI–XVIII. századi német grammatikákat és ortográfiákat. Az álláspontok nagyjából egységesek, és folytonos hagyományt képeznek, amelyben sokszor a példák is ismétlődnek. A grammatikák részletes ismertetése és az egyéni variációk kimerítő elemzése megtalálható Moulin említett cikkében (2004). (A homofón szavak írással történő elkülönítése a magyar grammatikusokat is foglalkoztatta, jó példa erre Pereszlényi 1682-es grammatikájának előszava.)

Az alapszavak és a származékok egységes írásmódjának igénye a XVI. századi német ortográfiákban, mint fentebb láttuk, több kérdést is érintett. Az egyik ilyen az (*Auslautverhärtung*) jelenségével volt kapcsolat. A németben a zöngés expozívákra végződő névszók toldalék nélkül, alanyesetben elvesztik zöngességüket és zöngétlen expozívákra végződnek, míg toldalékok előtt zöngések. Ez a jelenség először a felnémetben alakult ki, míg más nyelvjárásokban megmaradt a zöngesség minden pozícióban. A korábbi kiejtést tükröző, minden pozícióban zöngés expozívat jelölő írást aztán a grammatiku-

sok szóelem alapúnak fogták fel, és ezért követendő mintának írták elő. Ezzel tehát az írásmódot új alapra helyezték, mintegy remotiválták. Johannes Clajus 1578-as grammatikájában (láttuk korábban, hogy ezt a munkát Szenczi forrásként használta) arra hozott példákat, hogy a főnevek ragozott vagy képzett alakjából lehet visszakövetkeztetni az egyes alanyesetük végződésének zöngés vagy zöngétlen volta. „In his spectanda est derivatio et numerus pluralis ut *Das Kalb*, vitulus, non *Kalp*, quia plurale est *Die Kelber* non *Kelper*. Sic *Danck*, Gratia, non *Dang*, quia *Dancken*, Gratias agere, non *Dangen*.”

A szóelemző német helyesírás másik kérdése az umlautos írásmód volt. Az eredetileg csak a felnémetre jellemző kiejtést követő fonetikai alapú írásmódot a XVI. században a szerzők az explozívák esetéhez hasonlóan új, morfológiai alapelveket tükröző magyarázattal interpretálták. Az írásmód később azokban a nyelvjárásokban is elterjedt, ahol nem volt fonetikus alapja (Ruge 2005). A felnémet nyelvjárású Johann Kolross *Encheiridion*-jában (1530) az áll, hogy *ä, ö, ü* írandó azokban a többtagú szavakban, melyeknek az alapszavai (*Ursprung*) *a, o, u* magánhangzót tartalmaztak, mint *Knab*, *Knäblin*, *Rad*, *Rädlin* stb. (idézi Moulin. 2004. 45). A középnémet nyelvjárású Fabian Frangk (1531) munkájában hasonlóan nyilatkozik, holott abban a nyelvjárásban még nem ez volt a kiejtés, tehát az írásmód a valós kiejtés elé került. Clajus (1578. 8) azt írja, hogy bizonyos magánhangzóknek van rokon „kettőshangzós” párja: *a* és *ä*, *o* és *ö*, *u* és *ü*, és ezt szópárokra szemlélteti: *Rad*, Rota, *Räder* vel *Reder*, Rotae; *Gros*, magnus, *Grösser*, Maior; *Loch*, Foramen, *Löcher*, Foramina; *Wurm*, Vermis, *Würme*, Vermes stb. (Ugyanakkor a mű szövegében ingadozott a gyakorlata: *ä* helyett gyakran *e* szerepel.) A magánhangzók és a kettőshangzók váltakozását a héberek pontjaihoz hasonlítja. (Ez elterjedt fordulat lehetett a korban, hiszen Szenczinél is olvasható – 1610. 35.)

A homofónia és a homofóniát feloldó szerepű írásmód kérdésére példa J. G. Schottelius szólistája: „Bund, *Foedus*, weil es heiffet des Bundes; Bunt, *Versicolor*, der bunte Koff” (1663. 192).

A harmadik kérdés, amellyel a német ortográfiák sokat foglalkoznak, a töben hosszú mássalhangzót hordozó szavak, melyekben a kettőzött mássalhangzós írásmódot minden származékukban meg kell tartani. J. Bödiker kijelenti, hogy a végükön kettős mássalhangzót tartalmazó főneveket egyéb eseteikben és többes számukban is így kell írni (1746. 51). Hasonló érvelés és példaszavak köszönnek vissza szerzők hosszú soránál a *Mann*, *Wille*, *alle* szavak és származékaik írásmódjában. (Minderről Moulin 2004, Ruge 2005.)

3. 2. 2. Geleji Katona István és a Magyar grammatikatska

A magyar nyelvészeti gondolkodásban, mint láttuk, a szóelem fogalma a XVII. század közepére kialakult. A szóelemző írásmód elve és gyakorlata a helyesírás-történet egyöntetű megállapítása szerint először Geleji Katona 1645-ös *Magyar Grammatikatskájában* jelenik meg (Korompay 2003. 590). Geleji kijelenti, hogy az írásnak nem kell a kiejtést követnie, hanem az alapja a *ratio*, vagyis az azonos tőből származó szavak összetartozásának megjelenítése a helyesírás eszközével.

A korábbi, kiejtést követő felfogás változása jól érzékelhető Szenczi és Geleji Katona két párhuzamos helyének összehasonlításával.

Szenczi 2004. 105: „Az alapszó maga az eredet, mint *Lát, Elme, Meg*. A származékszó egy másikból ered. A származékokhoz tartozik a jóhangzás kedvéért történő hangkiesés vagy hangfelcserélés. A hangkiesés (*elisio*) a hangok eltűnése, mint *bizony* és *talán*-ból *bizontalan*, az *y* kiesésével; *ki-vált* és *keppen*-ből *kiválkeppen*, a *t* kiesésével. A hangfelcserélés (*permutatio*) bizonyos hangok más hangok helyébe tétele, mint a *βam*-ból, *numerus* és a *talán* fosztó szócskából *βantalan*, az *igaz* és *ság*-ból *Igaffág*, a *mind* és *járáft*-ből *Mingyaráft*.”

A két szövegrészlet ugyanolyan típusú, morfémahatáron fellépő fonetikai változásokat mutat be: teljes hasonulás, összeolvadás, hangkiesés. A szöveg alapján az is világos, hogy mindketten felismerték, hogy az ilyen típusú alakok két részből (többől és toldalékból) állnak, és összekapcsolásukkor kiejtésbeli változás következik be. A különbség az, hogy Szenczi, noha világosan észlelte a szóelemek létét, nem tartotta fontosnak tükröztetni őket az írásban, hanem a létrejött alakot is kiejtés szerint írta, és mellékelte egy listát a bekövetkezett fonetikai változásokról (*elisio*, *permutatio*, ezeket a kor szokása szerint *metaplasmus*nak nevezte).

Geleji számára viszont a helyesírásban az elemek tükröztetése volt a kiindulás, ami felülírta a létrejött szóalak kiejtését. Szenczi leszögezte: „Amilyen az írás, olyan a kiejtés.” (1610. 33), és ezt a szóelemekre való tekintet nélkül érvényesítette. Geleji viszont ezt az írásmódot azért helytelenítette, mert „mindenek a’nak irattatájában tsak a’ pronuntiatiot, a ki-mondatájnak a fonuffját, a’ mint a fzők a’ban efnek, követik, s azoknak pedig gyűkereiket, eredetiket, és természetiket tsak nem-is vífgálják ...” (1645. A1v). A különbség tehát nem a szóelemek felismerésében volt, hanem abban, hogy fontosnak tartották-e ezt tükrözni a helyesírással.

Geleji szerint az írásmódnak az alapszó és a belőle leszármazott szó kapcsolatát kell megjelenítenie, ennek alapja pedig a thema eredeti alakjának megőrzése. A gondolatot sokszor megismétli. A II. szabály szerint: „Néhol a’ *t* megkettőztetik a’ fzőnek themája fzerént, mint *Efettfég, vezett, vásottfág, romlottfág* etc.” (1645. A2r). A XIII. szabály azt mondja ki, hogy „A’ melly verbumnak themájában *v* bötű vagon, a több rola ágazott perfonakban és tempufokban is ott kell lennie. Mint *Hivok, hivfz, hiv, hivunk, hivtok, hivnak, hivja, hivni*.” (A3v).

Az alapszó, a thema írásmódját szerinte azért kell követni, mert ez egyrészt kapcsolatot teremt az alapszó és a leszármazott között, másrészt lehetővé teszi a különböző alapszavakból származó, de kiejtésben azonos származékok szétválasztását a helyesírás révén. A *Magyar Grammatikatska XXI*. szabálya szerint: „A’ derivatumokban a’ primitivaknak bötűiket fzőkféjejen meg kell az írásban tartani; mert a’ nélkül a’ különböző értelmű fzők egy májtol meg-nem tudnának válaftatni. Mint: *Halhatatlan*, ab *halok*; *hallhatatlan* ab *hallok*; *oldhatatlan*, ab *oldok*, *olthatatlan*, ab *oltok* ... *fogadta*, a *fogadok*;

Geleji Katona 1645 (A2r): „Amelley concretum *z*-ben vagy *fz*-ben végezxdik, az abstractumját-is így kell ki-írni. Mint *gaz, gazfág; igaz, igazfág; ... kertézfz, kertézfzfég, egézfz, egézfzfég* ..” „A *d* után a’ *j* a’ pronuntiatioiban mindenkor úgy ejtődik, mint a’ *gy*, de azért ugyan nem kell úgy írni. Mint: *Adja, mondja; tudja, imádja*.”

fogatta, a fogatok.” A tárgyalt probléma és megoldása feltűnően emlékeztet a fentebb idézett német grammatikák okfejtésére. De teljesen párhuzamos a német szövegekkel még a megfogalmazás is: „A’ derivatumokban a’ primitivoknak bővíttet [szűk]félegesen meg kell az írásban tartani”. Ez a formula zavartalanul hagyományozódik a német szerzőknél, de a Gelejit követő magyar ortográfiaikban is. A hasonlóság akkor válik különösen szembeszökővé, ha a német és a magyar szerzők latinul írt szövegeit vetjük össze. Johann Becherer szerint: „Derivativa & Composita retinent primitivorum et simplicium scriptionem ...” (1596. 33). Tsétsi János, a szóelemző elv mérsékeltőbb változatának magyar képviselője, a Pápai Páriz-szótár 1708-as kiadása elé csatolva megjelent ortográfiajában ezt írja. „Derivata suorum Primitivorum Literas retinere debent.” Természetesen nem valószínű a közvetlen átvétel, inkább arról lehet szó, hogy a szabályok megfogalmazása bevett fordulatokban rögzült.

3. 2. 3. A szóelem alapalakja

A szóelemző írásmód alapelve és kulcsa tehát a tő (*thema, primitivum, radix*, magyar szövegben *gyűkér, eredet*). Ezt, mint láttuk, a szerzők szerint programszerűen mindig azonos alakban kell írni, bizonyos mértékben figyelmen kívül hagyva a kiejtésben ténylegesen megjelenő alakot. (Hasonló logika szerint, mint ahogy a fonematikus írás eltekint a beszédhangok különbségeitől.) Ha azonban a tő több változatban létezik, felmerül a kérdés, melyik alakot tekintjük a „valódi” tőnek, a tő alapformájának, amit az írásban követni kell. Láttuk, hogy az antik hagyomány (noha többnyire csak a kiejtés szerinti írásmód érvényesült benne), számon tartott bizonyos alapformákat: névszóknál az egyes számú alanyesetet, igéknél a kijelentő módú folyamatos jelen idő egyes szám első személyét.

Az alanyeset azonban sokszor nem azonos a ragozási tővel, és a ragozási sorban csak egyszer jelenik meg, míg a ragozási tő az összes többi alakban. A német grammatikusok felfogása szerint az alanyeset és a függő esetek kölcsönös összefüggésben együtt határozzák meg a tövet. Az elgondolás lényege, hogy alapvetően a todalék előtt megmutatózó alakot (a ragozási tövet) kell tőnek tekinteni. Caninius 1604-ben az *Orthographia Germanicá*ban olyan szabályokat állított fel, mint hogy az egyes számot a többes számból kell megállapítani. A II. szabály szerint: „Singularis numerus cognoscitur ex plurali ... tectum, *ein Tach*, durch ch, denn in plurali fage Ich nit *Täger*, Sondern , per spirationem. Econtra, dies, *der tag*, durch ein g, denn in plurali fage Ich dies, tage, oder in diebus illis, In den tagen.” Hasonlóan (V. szabály) a függő esetekből lehet következtetni az alanyesetre, így a *ganzen* forma alapján a szó alanyesete *ganz*, a *gänfen* alapján viszont az alanyeset *ein gans* stb. Másrészt viszont az alanyesetben meglévő hangokat a származékokban is jelölni kell, még ha a kiejtésben nem is hangoznak: *das gewiffen* (consientia), ezért a helyes alak *des gewiffens* és nem *gewiffes* (IV. szabály). Az összetétel tagjai megtartják eredeti írásmódjukat (III. szabály).

A német grammatikusokhoz hasonlóan Geleji is a todalékos alakokból vonja el a tövet. Az igéknél szerinte a jelen idejű egyes szám első személyű alakból kell kiindulni. „A’ melly verbumoknak első perfonajokban gy vagyon, a’ többiben-is meg-kell tartani.”(A3r). A *Magyar Grammatikatska* VII. szabályában még egyértelműbben fogalmaz: „A’ hol mind az által a’ themaban, vagy prima perfonaban kettő confonanajok vagynak, ott a’ több perfonokban is meg-kell őket hagyni...” Így fordulhatott elő, hogy a *jövők*

alakból egy nem létező *jőv* igetövet vont el. Következésként tartva magát a saját maga által felállított szabályhoz (a *tő v* betűje megőrzendő minden időben és személyben), a már idézett XIII. szabályban a *jővők* ragozási sora így festett: „*jővők, jővfz, jőv, jővünk, jővtők, jővnek, jővni*” (1645 A3v). Ugyanitt van példa a névszóknál is a toldalékos alakból elvont *tőre*: „Hasonlojul az *u*-ban végződő monosyllabáktól eredő nomenek-is az *u*-t megtartják. A' minthogy a' *v*-stől jöttek is. Mint: *hiv* vagy *hív, hívféjg* vagy *hivféjg; böv, bxvfég; hév, hévfég; búv, búvlés; ov, ovfág.*” Ezek a nyilvánvalóan nem létező formák a következetesen végigvitt szabályalkalmazás túlkapásai. (Lásd Korompay 2003. 590).

Megjegyzendő, hogy az igéknel az egyes szám első személyű alakból következtetni a *tőre* meglehetősen szokatlan abban a magyar hagyományban, amelyik egyöntetűen és egyértelműen az egyes szám harmadik személyt tekintette a magyar igék *tővének*, és ezt a héberrel kötötte össze. Ahogy Szenczi írja: „A magyar igék alapalakja, miként a héber igék *tőve*, a jelen idejű egyes szám harmadik személy” (2004. 201). Hasonlóan nyilatkozik Komáromi Csipkés (1655. 71), Pereszlényi (1682: 75), Tsétsi (1708: 6) stb.

Nemcsak a *tővek*, de a toldalékok írásánál is találunk példát túlabstrahálásra. Geleji a *-val/-vel* toldalékot is annak „alapformájában”, illeszkedés nélkül toldja a *tőhöz*: „az ablatívusok, mellyek mellé praepositio cum tétetik, igazán *val*-ban vagy *vel*-ben mennek ki, s' nem pedig az utolsó *consonan*foknak meg-kettőztetésekvel. Mint: ... *Abrahamval, Ifaákval, Jákobval*, nem: *Abrahammal, Ifaákkal Jákobbal.*” (1645. A4r). Ebben szerepe lehetett annak, hogy a *-val/-vel* határozórag később hasonult, bizonyos nyelvjárásokban egyáltalán nem, az azonban valószínűtlen, hogy Gelejinél is a hasonulás nélküli formáról lenne szó.

Ezeket a túlzásokat tették szóvá a szövelemző írásmód ellenzői. Geleji elveinek és főként túlzásainak elvi alapú kritikáját egy kortárs szerző, Medgyesi Pál fogalmazta meg 1650-ben a *Dialogvs Politico-Ecclesiasticus* előszavának vonatkozó részében (B3v–B4v). Érvelésének lényege, hogy a magyar nyelv nem napnyugati típusú, mint a latin, hanem keleti, mint a héber. Ezért az igék *tővének* nem az egyes szám első személyt kell venni, mint a latinok, hanem a harmadikat, mint a héberek. Így helytelen az az elképzelés, amely a latin minta alapján kikövetkeztetett *v*-t, mint a *tőhöz* tartozó elemet, minden személyben és időben fel akarja tüntetni, pl. *jővfz, jővt* stb.: Ehelyett a *tő* az egyes szám harmadik személy: *jő, nő*, ezt kell megtartani: *jőfz, jőt* (B4r). Hasonlóképpen ellenzi a nem hasonuló *-val/-vel* ragos írást is. Érvelése szerint ez sehol sem hangzik így, az írásnak pedig az euphoniára, azaz a „júl ki-mondhatásra” kell tekintettel lennie, analógia-ként pedig arra hivatkozik, hogy a latin igekötőket is hasonult alakban írjuk (B4r).

3. 2. 4. Tótfalusi Kis Miklós és a Ratiocinatio

„... számtalan olyan szó van, amelyet nem úgy ejtünk, ahogyan írjuk, vagy ha úgy írjuk, ahogyan ejtjük, akkor azt mindenki véleménye szerint (kivéve a tudatlanokat) hibásan írtuk. Pl. *Ő Nagysága Kegyelmednek fzoálatját izente, 's a' bárányt mekküldte, ez közönséges folyóbeszédben így hangzik s így is kellene írunk: Ő Natstsága* (mert így ejtik), *Kiendnek fzoálatját* (mert ezt is közönségesen így összevonják) *izente' s a' báránt meg- vagy mekküldte, vagy kütte.* Így, s nem másként kellene írnia, ha egy nyelvünket nem ismerő valamelyik magyar szájából hallaná ezeknek a szavaknak a kiejtését, azaz, ahogyan a közbeszédben járja. Aki nyelvismerő létére mégis így ír, vagy azt véli, hogy így kell írnia, az bizonyos, hogy vagy ostoba, vagy helyesírási szabályok nélküli, vagy teljesen megveti az ilyesmit.” (2011. 47). Az írásnak tehát értelmező szerepe van.

Az írásmód alapja, hogy a szóelemeket a maguk alapformájában kell tükrözni, a találkozásukkor fellépő fonetikai változásokat nem véve figyelembe. Tótfalusi már nem csupán alapszavakról és származékokról beszél, mint Geleji, hanem nagyon világosan tövekről és különböző fajtájú toldalékokról. „A tövek végén álló hangok közül sok megváltozik a kiejtésben az előjáróknak, az esetragoknak, az igeragoknak és egyéb módosító szócskákknak a hozzátétele következtében. Pl. kiejtésben alig hallatszik, hogyha *ny* után *n*, vagy *t*, *r*, *z*, *b*, *h*, *k* stb. következik: *törvént*, *törvéennek*, *törvénnre*, *törvénből*, *törvénnhez*, *törvénnkezem* stb. Így szokták ezeket és az ilyeneket ejteni, a pontos ember mégsem így írja, hanem mindenütt föltüntetni alakilag a *törvény* tövet.” (2011. 49). „... *hánytok* s nem *hántok*, *hánynak* és nem *hánnak*, *hányni* s nem *hánni*, mert a *tő hány*, ennek meg kell maradnia minden személyben, számban, időben, még ha toldalékok járulnak is hozzá.” (2011. 49). Érdemes felidézni Szenczi példáját, ahol a teljes szóalakot fonetikusán írta, noha ismerte azokat az elemeket, amelyből létrejött: „A hangkiesés (*elisio*) a hangok eltűnése, mint *bizony* és *talán*-ból *bizontalan*, az *y* kiesésével...” (2004. 105).

A töveket tehát alapformájukban kell megőrizni. De ugyanígy a toldalékokat is: „Mind den harmadik személyű ragot lágyan ejtünk akképpen, hogy a *tőhöz* a *ja*, *je* szótagot adjuk hozzá, s ez maga a toldalék. Ezért írom tehát, hogy *darabja*, s ugyanígy: *kardja*, s nem *kardgya*... ugyanígy: *lopja*, *kapja*, *rakja*, *nyomja*, *akarja*, *fákja*, *Papja*, *karja* stb. – tehát miért ne így: *szolgálja*, *nyelje*, *szólja*, *tisztítja*, *gyógyítja*, *fótja*, *petsétje* stb.? Az ige többi személyében hasonlóképpen, mint: *adjam*, *adjad*, *adjuk* stb. hogy egyformán legyen, amennyire lehetséges, ez és mindegyik a maga tövéből alakult módon, s ne keverjünk hozzá, ha elkerülhető, idegen elemet, hanem őrizzék meg a toldalékok az eredeti és hozzájuk tartozó *j* betűt.” (2011. 45, 47).

Ebben a példában ráadásul a kiejtés szerinti illetve a szóelemző írásmóddal írt szavak a kiejtésben sem különböznek. „... folyamatos beszédben egyformán hangzik, vagy csak alig eltérő egymástól a *kardja* és *kargya*; *hallja* és *hallya* stb. ... ezért aztán attól nem kell tartanunk, hogy az ilyen írásmód zavarja a kiejtést.” (2011. 47).

A szóelemző írásmódnak Tótfalusinál is az a szerepe, hogy elválassza egymástól a homofón alakokat (ugyanúgy, ahogy a korábbi német és magyar munkákban láttuk): „Ugyan műveletlennek kell annak lennie, s nem a helyesírásnak, hanem a hibásírásnak a tanulója, aki képes lenne *Mennynek*, *földnek* stb. helyett úgy írni, ahogyan ejtik: *mennek*, *földnek*. S ezt a néhány csúfolódó és üres beszédű így érti: *mennek földnek az ekével*. Gyakran történik ez így a *gy*-vel, ha *n* vagy *t* következik utána, pl. *vagytok* (kiejtés nyomán egynémelyek vaskos tudatlansággal így írják: *vadtok* vagy *vattok*), *vagynak* (amely összevonással: *vannak*, a *van*-ból), a járatlanok szerint *vadnak* (mintha részes esete lenne a *vad* szónak).” (2011. 47).

Ugyanakkor Tótfalusi óvakodott a túlzásoktól. Például a nem hasonló *-val/-vel* ragos írást ő is elutasította a jóhangzásra hivatkozva: „Óvakodtunk olyasmiktől, amennyire lehetett, amiket egyik tudós férfiú a másíknál helytelenített, mert túlságosan különleges, hisz jóból is megárt a sok. A jóhangzás volt tehát az ok, amit figyelembe vettünk ilyeneknél: *babbal*, *vaddal*, *renddel* (főnév, a *rendel*, ordinat ige másként íródik), *csúffal*, *szaggal*, *számmal*, *Pappal* stb. Ezekben a *val* utánjáró (mely a *véle* szóból való) első mássalhangzója az előző (és rangosabb) főnév utolsó mássalhangzójához hasonul a jobb ejtés kedvéért, különösen azért, mert rossz hangzású volna, ha így próbálnánk mondani és írni: *bab-val*, *rend-vel*, *vad-val* stb.”

3. 2. 5. Tsétsi János és az *Observationes*

Tótfalusi elveit munkatársa és tanítványa, Tsétsi János vitte tovább. (Lásd erről Korompay 2009.) Tsétsi ortográfiája Pápai Páriz Ferenc *Dictionarium*ának függelékeként jelent meg, először az 1708-as löcsei kiadásban. A szótár elterjedtségénél és többszöri kiadásánál fogva jelentősen hozzájárult a szóelemző helyesírás elvének térnyeréséhez. Ő is azt vallja, amit elődei, példái közt visszaköszönnek Geleji és Tótfalusi példái.

Tsétsi szerint is a szóelemek feltüntetése a helyesírás alapja, ami felülírhatja a kiejtés szerinti írásmódot. Mindjárt az I. szabály leszögezi: „A származékszavaknak meg kell őrizniük tőszavaik betűit. Ezért az írásnak nem kell követnie a kiejtést. Mint: *Romlottság*, fragilitas; *Vefzettség*, perversitas; *Igáság*, Iustitia; *Ravafzság*, astutia; *Egészség*, integritas stb.” (2009. 27). Sőt, ő már egyértelműen károsnak tartja a kiejtés szerinti írásmódot, ha az elfedi a szóelemeket: „Az igék kijelentő és felszólító módú végződéseiben az *a*, *am*, *ad*, *em*, *ed*, *e*, *uk*, *ük*, *átok*, *étek* elé nem *gy*-t vagy *ly*-t vagy *ny*-t vagy *ty*-t kell tenni, hanem *j*-t. Mint: *mondja*, *szenteljük*, *vigafztaljuk*, *kivánjátok*, *tartják* stb., nem pedig *mondgya*, *szentellyük* stb. Ezt a hibás írásmódot egyedül ezeknek az igéknek a kiejtése és az írás ahhoz alkalmazása hozta magával” (2009. 31).

Gelejihez képest viszont eltérés, hogy nem akarja mindenütt mereven érvényesíteni a toldalékos alakokból visszakövetkeztetett alakokat az írásban: „Az egy szótagú, magánhangzóra végződő szavak, ha a végükön megnövekszenek, a két magánhangzó találkozásánál a jóhangzás kedvéért egy *v*-t vesznek fel. Mint: a *fzó*-ból *fzavat* lesz, a *tó*-ból *tavat*; a *többől* *tövek*; a *hi*, vocat szóból *hívok*, *hívunk* stb. ... Ezért a *Bő* és *Ó* mellékneveket így kell írni, nem pedig *Böv*-nek és *Ov*-nak, innen *Bőséges*, *Óság*, nem pedig *bővséges*, *óvság*; de *bőven*, *bővebb*; *ovas*, *avas*, vetustus; *avúlt*, inveteratum.” Az ige töve nála a magyar grammatikai hagyománynak megfelelően az egyes szám harmadik személyű alak, ami megóvja a Geleji Katona *jőv/z*-féle konstruált írásmódtól: „A magyaroknál szabályos igék esetében a képzés kiinduló alakja a kijelentő mód jelen idő egyes szám harmadik személy. Mint: a *ízeret*, amat igéből lesz: *fzeretek*, *fzeretünk*, *fzerettem*, *fzeretném*, *fzerettetem*, amor, szenvedő. Így a *jő*, venit igéből *jőfz* lesz; a *nő*, crescit igéből *nőnek*, crescut stb.” (1708. 5).

3. 2. 6. A hagyományőrző írásmód elve

Végezetül meg kell említeni, hogy a ratio alapú írásmód nem mindig tudott érvényesülni a szokás illetve a hagyomány ellenében. Német munkákban is megállapítják ezt. K. Stieler (1671. 29) az írja, hogy a *können* igealak alapján *ich kann*, *du kannst*, *er kann*, *ich könnte* lenne írandó, de a szokás miatt *kan*, *kanst*, *kan*, *könt* alakok terjedtek el, és ezt ő is elfogadja (idézi Moulin 2004. 68).

Hasonló gondolatot fogalmaz meg Tótfalusi Kis Miklós is. Munkájában mindenhol hangsúlyozza, hogy nem lehet erőszakkal megváltoztatni a szokott formákat, csak apránként, és helyenként a megszokás az erősebb.² A héber szavak transliterálása kapcsán, miután hosszú érveléssel vezette le a helyes magyar írásmódot, így zárja: „*Bellehem* helyett *Bethléchem*, *Ezékias* helyett *Chizkiás* stb. visszatetszően képtelenül fog hangzani. Sok van ilyen, amely már annyira megszokássá vált a használatban, hogy nem lehet változtatnunk rajta.” (2011.61).

² Erre a helyre Zsilinszky Éva hívta fel a figyelmet, köszönöm itt is.

3. 3. Összefoglalás

A helyesírás történetében a szóelemző írásmód a kiejtés szerinti írásmódhoz képest későbbi, fejlettebb elemzés eredménye, mert feltételezi a szó fogalma mellett a szóelem fogalmának kialakulását is. A magyar nyelvészetben a tő és toldalék fogalma a latinizált héber grammatika kategóriáinak továbbfejlesztésével jött létre. A szóelemző helyesírás kialakulására a kortárs német ortográfiák elvei és problémamegoldásai is hatással lehetnek. A szóelemző helyesírást követő szerzőknél a tő meghatározásának módja és az azonos alakhoz való ragaszkodás mértéke alakította ki az írásmódot. A ratió mellett szerepet játszott még a jóhangzás érvényesítése és a hagyomány elfogadása is. A szóelemző elvet követő és elvető álláspontok különbsége a későbbiekben a jottista–ypsilonista vitában vált nagyon lényegessé, de ez már nem tartozik témánkhoz.

ZÁRSZÓ

Egy elméleti és egy esettanulmányokat tartalmazó részben tekintettük át a régi magyar grammatikák legfontosabb kérdéseit. A *Corpus Grammaticorum* anyagán végzett vizsgálatokra a grammatikák fordítása és kiadása adott alkalmat. Ennek eredményeként mára a *Corpus* művei egységes sorozatban, fordítást és faksimilét tartalmazó kötetekben jelentek meg.

Az anyaggal való foglalkozás során világos volt, hogy magyar grammatikák legfontosabb problémáit a más nyelvtípusba tartozó görögre és latinra kidolgozott leírási keret elégtelensége okozta. Ezekkel minden munka szembesült. A megoldásokat vizsgálva tisztázódott, hogy a grammatikák nem elszigetelten állnak: alapjuk egy felfogásában (de nem terminológiájában) egységes magyar grammatikai hagyomány, amely feltehetőleg a latinoktatáshoz kapcsolódó hosszú iskolai gyakorlatban alakult ki. Ez a hagyomány nagyjából azonosan válaszolt a magyar nyelv latin alapú leírása során felmerült kérdésekre. Ezen belül a *methodus*nak nevezett szemléletet a felhasználás célja szabta meg, tudományos illetve iskolai munkákat eredményezve. Szinte minden nyelvtan, ortográfia kapcsolódik az európai művekhez, akár konkrét munkákhoz, mint Szenczi és Pereszlényi, akár egy grammatikatípushoz. Kirajzolódott a régi magyar hagyomány legfontosabb szála is, a Szenczi-vonal, amely közvetlenül Kövesdít, az *Excerptát* és Pereszlényit határozta meg, de hatása más grammatikákban és ortográfiaiakban is kimutatható.

Kiderült, hogy a latin mellett a magyar leírás alapvetően támaszkodott a latinizált héber grammatikák eredményeire is, azokat alkotó módon továbbfejlesztve. Ez a terület eddig alig kapott figyelmet, pedig alapvetően hozzájárult a szóelemek felismeréséhez, a tő és a toldalék fogalmának kialakításához, a személyjelezés és a személyragozás magyarizációjához.

A magyar szerzők tanulmányait, mintáit tekintve nem hanyagolható el az a hatás, amely a protestáns német egyetemek és tudósok felől érkezett, akár a héber ismereteket, akár az ortográfia kérdéseit nézzük.

A második részben esettanulmányokban vizsgáltuk meg a leírás néhány alapvető morfológiai problémáját: az esetrendszer és szóelemek megragadását. Ezeknek a kérdéseknek a vizsgálata két szempontból is nagyon jelentős. Egyrészt a tudománytörténet számára, hiszen például a szóelem fogalmának megjelenése nélkül nehezen lenne értelmezhető mai helyesírásunk rendszere. Az is nyilvánvaló, milyen mélyen be volt ágyazva a magyar leírás az európai szellemi életbe.

Másrészt a problémák megfogalmazása és a megoldásukra tett kísérletek rendkívül tanulságosak lehetnek a mai leíró nyelvészet számára is, új szempontokat vetve fel. Ezek miatt úgy érezzük, hogy a korai magyar nyelvészeti munkák tanulmányozása hasznos lehet a kutatók számára: ezt szerettük volna megkönnyíteni a magyar fordítással illetve a grammatikákhoz kapcsolódó tudománytörténeti és leírási kérdések felvetésével.

FORRÁSOK

- ALBERTUS, LAURENTIUS 1573. *Teutsch Grammatik oder Sprach-Kunst*. Augsburg.
- ALTING, JACOB 1698. *Fundamenta punctationis Linguae Sanctae*. Tótfalusi Kis Miklós. Kolozsvár.
- AUROGALLUS, MATTHAUS 1523. *Compendium hebraeae grammaticae*. Wittenberg.
- ALVARUS, EMMANUEL 1659. *De Institutione Grammaticae Latinae libri tres*. Typis Academicis. Tyrnavia.
- AVENARIUS, JOHANNES 1568. *Liber radicum seu lexicon Ebraicum*. Iohannes Crato. Witenbergae.
- BECHERER, JOHANN 1596. *Synopsis Grammaticae tam Germanicae quam Latinae et Graecae, in usum juventutis scholasticae conscripta*. Jena.
- BÉL MÁTYÁS 1781. *Magyar Grammatika vagy is haza nyelvnek gyűkeres meg-tanulására való intézet ugyan a magyar nemzeti iskolák számára*. Budán.
- BÖDIKER, JOHANN 1746. *Grundsätze Der Teutschen Sprache*. Berlin.
- BELLARMINUS, ROBERTUS 1578. *Institutiones linguae Hebraicae*. Romae.
- BOD PÉTER 1766. *Magyar Athenas*. hely nélkül.
- BUXTORF, JOHANNES 1605. *Præcepta (Epitome) Grammaticae Hebraeae*. Basel.
- BUXTORF, JOHANNES 1609. *Thesaurus grammaticus Linguae Sanctae Hebraeae*. Basel.
- CANINIUS, HEINRICH 1604. *Orthographia Germanica. Teutsche Schreibkunst*. Köln.
- CLAJUS, JOHANNES 1578. *Grammatica Germanicae Linguae*. Leipzig. Nachdruck 1894. Teubner. Strassburg.
- CLENARDUS, NICOLAUS – QUINQUARBOREUS, IOHANNUS 1557 (2. kiadás). *Tabulae in grammaticam Hebraeam auctore Nicolao Clenardo. A Ioh. Isaac nunc recens correctae ... cum eiusdem et Ioanni Quinquarbo. adnotationibus*. Coloniae, Birkmann
- CorpGr.= *Corpus grammaticorum linguae Hungaricae veterum*. Edidit Toldy Ferencz. Pesthini, MDCCCLXVI.
- DÉVAI MÁTYÁS 1549. *Orthographia Ungarica*. Krakkó.
- Excerpta Linguae Hungaricae (Exercitia Nicolai Ritzmanni)* 1908. Kiadta GULYÁS ISTVÁN. Hegedűs és Sándor kiadása. Debrecen.
- FEJÉRVÁRI SÁMUEL 1998. *Institutiones*. Kiadta LŐRINCZI RÉKA. *Kéziratok magyar nyelvtanok*. A magyar nyelvtörténet forrásai. 3. szám. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest. 66–259.
- FRANGK, FABIAN 1531. *Orthographia Deutsch Lernt techt buchsthbig deutsch schreiben*. Wittenberg. Nachdruck 1979. Hildesheim. New York.
- GANANDER, HENRIK 1743. *Grammatica Lapponica*. Typis Laurent. Salvii. Holmiae.
- GELEJI KATONA ISTVÁN 1645. *Magyar Grammatikatska*. Kinyomtatott Gyula-Fejir-Váratt.
- GYARMATHI SÁMUEL 1794. *Okoskodva tanito magyar nyelvmester*. Mely irattott Gyarmathi Sámuel N. Hunyad Vármegye orvossa által. Első darab. A' Nagy Erdély Országí T. N. Rendek költésével. Kolo'sváratt, Nyomtatott Hochmeister Márton, Tsász. K. Könyvnyomtato és priv. Könyváros Betüivel. Második darab. Kolo'sváratt és Szebenben.
- GYARMATHI SÁMUEL 1799. *Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae Originis grammaticae demonstrata. Nec non Vocabularia dialectorum Tataricum et Slavicarum cum Hungarica comparata*. Auctore Samuele Gyarmathi medicine doctore et Societatis Scientiarum Gottingensis sodali

- correspondente nec non Societatis Naturae Curiosorum Jenensis Socio. Typis Joann. Christian. Dieterich. Gottingae.
- GYARMATHI SÁMUEL 1999. *A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn eredetű nyelvekkel, továbbá a tatár és a szláv nyelveknek a magyarral összehasonlított szójegyzékei*, ford. CONSTANTINOVIČSNÉ VLADÁR ZSUZSA, KOSZORÚS ISTVÁN, szerk. SZÍJ ENIKŐ. Bibliotheca Regulyana 3. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- HELLE, ANTON THOR 1732. *Kurzgefaszte Anweisung zur Esthnischen Sprache*. Halle.
- HUPEL, AUGUST WILHELM 1780. *Ehstnische Sprachlehre*. Riga–Lipce.
- KALMÁR GYÖRGY 1770. *Prodromvs Idiomatis Scythico–Mogorico–Chvno–(sev, Hvnno–) Avarici*. Landerer. Posenii.
- KAZINCZY FERENC (kiad. és bev.) 1808. *Magyar régiségek és ritkaságok*. I. Trattner. Pest.
- KOLROSS, JOHANN 1530. *Enchiridion: das ist Handbüchlin tüscher Orthographi*. Basel.
- KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY 1654. *Schola Hebraica*. Ultrajecti.
- KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY 1655. *Hungaria Illustrata*. Joannes a Waesberge. Ultrajecti.
- KÖVESDI PÁL 1686. *Elementa Linguae Hvngaricae*. Typis Samuelis Brewer. Leutschoviae.
- KÖVESDI PÁL 2010. *Elementa Linguae Hungaricae (1686). A magyar nyelv alapjai*. Ford. C. VLADÁR ZSUZSA, szerk. ZSILINSZKY ÉVA. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 232. szám. Budapest.
- MARTINIUS, MATTHIAS 1689. *Hodegus Finnicus*. Holmiae.
- LEEM, KNUD 1748. *En Lappisk Grammatica*. Kirbenhavn, Trykt af Gottman Friderich Kisel.
- MEDGYESI PÁL 1650. *Dialogvs Politico–Ecclesiasticus*. Bártfán.
- MÜNSTER, SEBASTIAN 1524. *Institutiones Grammaticae In Hebraeam Linguam*. Basel.
- OTROKÓCSI FÓRIS FERENC 1693. *Origines Hungaricae*. Franeker.
- ÖLINGER, ALBERT 1573. *Underricht der Hoch Teutschen Sprach*: Argentorati. Neudruck 1897. Verlag von Max Niemeyer. Halle.
- PAGINUS, SANCTUS 1520. *Institutiones Hebraicae*. Lyons.
- PERESZLÉNYI PÁL 1682. *Grammatica Linguae Ungaricae. A P. Paulo Pereszlenyi e Societate Jesu. Iuxta hanc methodum concepta ac elaborata*. Tyrnaviae, Typis Academicis.
- PERESZLÉNYI PÁL 2006. *Grammatica Linguae Ungaricae (1682): A magyar nyelv grammatikája*. Ford. C. VLADÁR ZSUZSA, szerk. ZSILINSZKY ÉVA. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 226. szám. Budapest.
- PETRAEUS, AESCHILLUS 1649 *Linguae Fennicae brevis institutio*. Petrus Wald. Aboae.
- PRISCIANUS, GRAMMATICUS CAESARIENSIS 1961. *Institutionvm Grammaticorvm libri XVIII*. Ex rec. MARTINI HERTZII. In: Grammatici Latini ex rec. HENRICI KEILII. 1855. Vol. II. Lipsiae, Teubner. Nachdruck 1961. Hildesheim.
- QUINTILIANUS, MARCUS FABIVS 2009. *Szónoklattan*. Ford. ADAMIK TAMÁS, CSEHY ZOLTÁN, GONDA ATTILA, KOPECZKY RITA, KRUPP JÓZSEF, POLGÁR ANIKÓ, SIMON L. ZOLTÁN, TORDAI ÉVA. Kalligram. Pozsony.
- RAMUS, PETRUS 1559. *Scholae Grammaticae*. Apud Andream Wechelum. Parisiis.
- REUCHLIN JOHANNES 1506. *Rudimenta linguae Hebraeicae*. Pforzheim. Nachdruck 1974. Georg Olms Verlag. Hildesheim – New York.
- RÉVAI MIKLÓS 1803. *Antiquitates*. Kiadta SIMONYI ZSIGMOND. Trattner, Pest.
- SAJNOVICS JÁNOS 1770 [1771]. *Demonstratio Idioma Ungarorum et Lapponum Idem esse*. Typis Academicis. Tyrnaviae.
- SAJNOVICS JÁNOS 1994. *Demonstratio*. Ford. CONSTANTINOVIČSNÉ VLADÁR ZSUZSA, szerk. SZÍJ ENIKŐ. Bibliotheca Regulyana 1. ELTE. Budapest.
- SATTLER, JOHANN RUDOLPH 1607. *Teutsche Orthographey vnd Phraseology*. Basel.
- SCHOTTELIUS, JUSTUS GEORG 1663. *Ausfürliche Arbeit Von der Teutschen HauptSprache*. Braunschweig. Nachdruck 1979. Tübingen.
- SYLVESTER JÁNOS 1539. *GrűĆmatica Hvngarolatina in usum puerorũm recũdũ scripta Ioanno Sylvestro Pannonio autore*. Neanesi. Faksimile kiadása 1977. ELTE Fontes ad Historiam Linguarum Populorumque Uraliensium 4. ELTE. Budapest.

- SYLVESTER JÁNOS 1989. *Sylvester János latin–magyar nyelvtana*. Ford. C. VLADÁR ZSUZSA, szerk. ZEL-LIGER ERZSÉBET. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 185. szám. Budapest.
- SZENCI MOLNÁR ALBERT 2003. *Napló*. Kiadta SZABÓ ANDRÁS. Universitas Kiadó. Budapest.
- SZENCI MOLNÁR ALBERT 1610. *Novae grammaticae Ungaricae succinta methodo comprehensae, et perspicuis exemplis illustratae Libri duo*. Typis Thomae Villeriani. Hanoviae.
- SZENCI MOLNÁR ALBERT 2004. *Novae Grammaticae Ungaricae libri duo (1610): Új magyar grammatika két könyvben*. Fordította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta C. VLADÁR ZSUZSA. Az *Előszót* fordította BORZSÁK ISTVÁN, bevezette SZATHMÁRI ISTVÁN, szerkesztette ZSILINSZKY ÉVA. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 222. szám. Budapest.
- SZÓNYI NAGY ISTVÁN 1695. *Magyar Oskola*. Tótfalusi Kis Miklós, Kolozsvár.
- TÓTFALUSI KIS MIKLÓS (1684) 1697. *Ratiocinatio de Orthographia*. Claudiopoli.
- TSÉTSI JÁNOS 1708. *Observationes orthographico–grammaticae de recta Hvngarice scribendi et loqven-di ratione*. In: PÁPAI PÁRIZ FERENC, *Dictionarium Latino-Hungaricum et Hungaro-Latinum*. Brewer. Leutschviae.
- TSÉTSI JÁNOS 2009. *Observationes Orthographico-grammaticae. Helyesírási-grammatikai megjegy-zések*. Fordította C. VLADÁR ZSUZSA, a bevezető tanulmányt írta KOROMPAY KLÁRA, szerkesztette ZSILINSZKY ÉVA. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 230. szám. Budapest.
- VARRO, MARCUS TERENTIUS 1837. *Librorum de lingua Latina quae supersunt. Iuxta recensionem et cum argumentis C. O. Muelleri*. Bourgeois-Maze. Parisiis.
- VERSEGHY FERENC 1793. *Proludium in institutiones linguae Hungaricae, ad systema Adelungianum genium item linguarum orientalium ac dialectum Tibiscanum et Transylvanum exactas*. Typis et expensis Trattnerianis. Pestini.
- VHAEL, BARTHOLDUS 1733. *Grammatica Fennica*. Excud. Johan Kiämpe. Aboae.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- ANTAL LÁSZLÓ 1961/2005. A magyar esetrendszer. Nyelvtudományi értekezések 29. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- BALÁZS JÁNOS 1959. *Sylvester János és kora*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- BARTÓK ISTVÁN 2004. Grammatica Hungarolatina – Grammatica Latinogermanica: János Sylvester und Marcus Crodelius, *Camoenae Hungaricae*, 1: 93–104.
- BIKFALVI GÉZA 2007. A jezsuita oktatás gyakorlata a Ratio Studiorum szellemében. In: Molnár Antal – Szilágyi Csaba – Zombori István szerk., *Historicus Societatis Iesu. Szilas László Emlékkönyv*. METEM. Budapest. 174–187.
- BLAKE, BARRY J. 1994. *Case*. Cambridge.
- C. VLADÁR ZSUZSA 2004. Szenczi Molnár Albert grammatikájának fordítási kérdései. In: *Szenczi Molnár Albert 2004*. 9–26.
- C. VLADÁR ZSUZSA 2005. *A latin nyelvű magyar nyelvészeti irodalom terminusai*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- C. VLADÁR ZSUZSA 2007. Szenci Molnár Albert grammatikájának lehetséges forrásai. In: Szabó András szerk., *Dictionarium 1604*. Országos Széchényi Könyvtár – Osiris Kiadó. Budapest. 208–233.
- C. VLADÁR ZSUZSA 2008. Egy rendhagyó magyar grammatika: Komáromi Csipkés György. In: *Komáromi Csipkés György 2008*. 7–26.
- C. VLADÁR ZSUZSA 2011. A morféma fogalmának megjelenése a magyar nyelveírásban. In: Csiszár Gábor – Darvas Anikó szerk., *Klárások. Tanulmánykötet Korompay Klára 65. születésnapja alkalmából*. ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai és Dialektológiai Tanszék. Budapest. 78–85.
- C. VLADÁR ZSUZSA – KARÁCSONY FANNI – NÉMETH SZILVIA 2011. A latin nyelvű magyar grammatikák terminológiai adatbázisa. In: Simon Orsolya – Szabó Dániel szerk., *Alkalmazott nyelvészet hallgatói, oktatói szemmel*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 163–170.
- CHAPMAN, DON 1999. Notions of compounding in Priscian's Institutiones. In: CRAM, DAVID – LINN, ANDREW R. – NOWAK, ELKE eds., *History of Linguistics 1996: Vol. 2: From Classical to Contemporary Linguistics*, John Benjamins, Amsterdam, New York. 23–33.
- CSER ANDRÁS 2008. Pál Pereszlényi and the development of morphological analysis in the early grammars of Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 55. 1–2: 3–21.
- CSER ANDRÁS 2010. *A szótó és a toldalék fogalmainak megjelenése a korai magyar nyelvtanokban*. Előadás a 20 éves az Elméleti nyelvészet szak konferencián, 2010. november 25–27.
- DÁN RÓBERT 1969. Sylvester János héber betűi és forrásai. *Magyar Könyvszemle* 85: 163–168.
- DÁN RÓBERT 1978. Szenci Molnár Albert és Conrad Viator. In: Csanda Sándor – Keserű Bálint szerk., *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*. JATE. Szeged. 283–89.
- DÁN RÓBERT 1985. Tótfalusi Kis Miklós és a héber filológia. In: Gomba Szabolcsné – Haiman György szerk., *Tótfalusi Kis Miklós. Az Amszterdami Biblia kiadásának háromszáz éves évfordulója alkalmából Debrecenben 1985. április 25–27-én megtartott konferencián elhangzott előadások*. KLTE. Debrecen. 31–40.
- DÉZSI LAJOS 1900. Nadányi János történetíró életéhez. *Irodalomtörténeti Közlemények* 10: 67–78.

- DÍAZ, VEIGA 2005. La traducción de términos gramaticales hebreos al latín en el siglo XVI. *Res Diachronicae Virtual* 4. 217–225. http://www.ajihle.org/resdi/docs/Numero4/indice_espanol_4.pdf (letöltve 2012. november 23.)
- DONHAUSER, KARIN 1989. Das Deskriptionsproblem und seine präskriptive Lösung. *Sprachwissenschaft* 29–57.
- ÉDER ZOLTÁN 1998. Verseghy nyelvi rendszere és a kortársi grammatikák. *Magyar Nyelv* 292–301.
- GULYÁS ISTVÁN 1908. Bevezetés. In: GULYÁS ISTVÁN kiad., *Excerpta Linguae Hungaricae (Exercitia Nicolai Ritzmanni)*. 3–67.
- HEGEDŰS JÓZSEF 2003. *Hiedelem és valóság. Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- HJELMSLEV, LOUIS 1983. Az eset kategóriája. In: ANTAL LÁSZLÓ szerk., *Modern nyelvelméleti szövegyűjtemény IV/2*. Tankönyvkiadó. Budapest. 594–622.
- HOCKETT, CHARLES 1947/1982. A morfémiás elemzés problémái. In: ANTAL LÁSZLÓ szerk., *Modern nyelvelméleti szövegyűjtemény II*. Tankönyvkiadó. Budapest. 345–369, 447–475.
- HOVDHAUGEN, EVEN–KARLSSON, FRED–HENRIKSEN, CAROL–SIGURD, BENGT 2000. *The History of Linguistics in the Nordic Countries*. Societatis Scientiarum Fennicae. Helsinki.
- JAKÓ ZSIGMOND 1974. *Erdélyi féniks. Tótfalusi Kis Miklós öröksége*. Kriterion. Bukarest.
- JANCSÓ BENEDEK 1881. *Nyelvtudomány-történeti tanulmányok a XVI–XVII. századból*. Aigner Lajos. Budapest.
- KESZLER BORBÁLA 1995. *A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN 1959. *A magyar helyesírás története*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- KOERNER, E. F. K. – ASHER, R. E. eds. 1995. *Concise History of the Language Sciences*. Pergamon. Cambridge.
- KOLTAI KORNÉLIA 2011. Tótfalusi Kis Miklós munkájának hebraisztikai vonatkozásai. In: *Tótfalusi Kis Miklós 2011*. 17–25.
- KOMLÓSSY GYÖNGYI 2010. *A különös magyar nyelv: Adalékok Bél Mátyás nyelvtudományi munkásságához*. Universitas Kiadó. Budapest.
- KOROMPAY KLÁRA 1991. A névszójelezés. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 259–283.
- KOROMPAY KLÁRA 2003. Helyesírás-történet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris. Budapest. 281–300, 579–596.
- KOROMPAY KLÁRA 2009. Előszó. In: Tsétsi János *1708/2009*. 7–11.
- KULONEN, ULLA–MAIJA 1999. Comparative aspects in 18th century. Saami studies in Scandinavia. *Etudes Finno–Ougriennes*. Tome 31. A. D. E. F. O. Paris. 49–59.
- KUGLER NÓRA 2000. A partikula. In: KESZLER BORBÁLA szerk., *Magyar Grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 275–277.
- LADÁNYI MÁRIA 2007. Van-e genitívusz a magyarban? In: BEREZKI ANDRÁS – CSEPREGI MÁRTA – KLIMA LÁSZLÓ szerk., *Uralisztikai Tanulmányok 18. Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére*. ELTE Finnugor Tanszék. Budapest. 522–534.
- LEGÉNY JÁNOS 1944. A magyar nyelv és a nemzeti szellem a soproni iskolákban 1867 előtt. *Soproni Szemle* VIII. 2:1–25.
- LOTZ JÁNOS 1976. A magyar –É morféma. In: *Szonettkoszorú a nyelvről*. 191–6. Gondolat Kiadó, Budapest.
- LŐRINCZI RÉKA 2009. On some Hungarian and General Aspects of an 18th-century Romanian Grammar written in Latin. *Acta Linguistica Hungarica* 56. 169–200.
- MGT. = KESZLER BORBÁLA szerk. 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- MÁTAI MÁRIA 2003. Szófajttörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris, Budapest, 204–34, 393–430.

- MOLNÁR JÓZSEF 1963. *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására. 1527–1576 között.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- MOULIN, CLAUDINE 2004. Das morphematische Prinzip bei den Grammatikern des 16. und 17. Jahrhunderts. *Sprachwissenschaft* 29. 33–73.
- NÉMETH RENÁTA 2007. *A XIX. századi nyelvbölcselet és a magyar nyelv szótárának etimológiai elvei.* Doktori disszertáció. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola. Budapest.
- MELICH JÁNOS 1908. Révai Miklós első magyarázata a Halotti Beszédre. *Magyar Nyelv* 4:1–12, 54–62.
- ROBINS, ROBERT HENRY. 1999. *A nyelvészet rövid története.* Ford. Siptár Péter. Osiris Kiadó – Tinta Kiadó. Budapest.
- RUGE, NIKOLAUS 2005. Zur morphembezogenen Überformung der deutschen Orthographie. *Linguistik online* 25. 4/05.
- SCAGLIONE, ALDO 1984. The Rise of National Languages East and West. In: ALDO SCAGLIONE ed., *The emergence of National Languages.* Longo Editore. Ravenna. 9–51.
- STRBIK ANDREA 1999. *Héber nyelvtanok Magyarországon.* MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris. Budapest.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- SZILI KATALIN 2012. Bél Mátyás Sprachmeistere újra és újra. *Magyar Nyelv* 108: 341–357.
- SZILI KATALIN 2014. *Régi nyelvtanaink vándorló motívumainak nyomában. (Adámi Mihály nyelvtanáról).* Megjelenés alatt.
- SWIGGERS, PIERRE – WOUTERS, ALFONS 1999. Translating ancient grammatical texts. In: DAVID CRAM – ANDREW LINN – ELKE NOWAK eds., *History of linguistics 1996.* Benjamins. Amsterdam/Philadelphia. 3–15.
- TAYLOR, DANIEL J. 1995. Classical Linguistics. An Overview. In: KOERNER, E. F. K. – ASHER, R. E. eds., 83–90.
- TÉGLÁSY IMRE 1988. *A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon Sylvester Jánostól Zsám-boky Jánosig.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- TELEGDI ZSIGMOND 1990. *A magyar nyelvtanítás kezdetei és a héber grammatika.* MTA Judaisztikai Kutatócsoport. Értesítő 3. szám.
- TÉNÉ, DAVID 1995. Hebrew Linguistic Tradition. In: KOERNER, E. F. K. – ASHER, R. E. eds., 99–103.
- TÓTH BÉLA 1979. Ramus hatása Debrecenben. *Könyv és Könyvtár* (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának közleményei) XII. 85–107.
- ÚMNY. = É. KISS KATALIN – KIEFER FERENC – SIPTÁR PÉTER 1998. *Új magyar nyelvtan.* Osiris. Budapest.
- VORLAT, EMMA 1975. *The Development of English Grammatical Theory 1586–1737.* University Press, Leuven.
- <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/6854-grammar-hebrew#anchor7> (letöltve 2012. február 23.)

A TINTA Könyvkiadó kiadványai
megrendelhetők az alábbi címen:
TINTA Könyvkiadó
1116 Budapest, Kiskőrös u. 10.
Tel.: (1) 371 05 01; Fax: (1) 371 05 02
E-mail: info@tintakiado.hu
www.tintakiado.hu

Nyomdai kivitelezés: Vareg Hungary Kft.
Felelős vezető: Egyed Márton ügyvezető igazgató